

**O. Akmämmedowa, A. Hojadurdyýew,
W. Amangeldiýew**

ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY WE ONY ÇAGALARA ÖWRETMEGIŇ USULYÝETI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
Türkmenistanyň döwlet neşirýat gullugy
2010**

UOK 372. 8 : 75/76

A 39

Akmämmedowa O. we başg.

A 39 **Şekillendiriş sungaty we ony çagalara öwretmegiň usulyýeti.** Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.

TDKP 188, 2010

KBK 74, 266. 4

© O. Akmämmedowa we başg., 2010.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýol-başçylygynda täze Galkynyşlar hem-de beýik özgertmeler eýýamynda ýurdumyzyň bilim ulgamyny kämilleşdirmekde we ösdürmekde ägirt uly işler amala aşyrylýar.

Ýurdumyzda bilim ulgamynyň ilkinji basgançagy bolan mek-debe çenli ýaşly çagalar edaralarynda körpelere berilýän bilimiň we terbiýäniň hilini mundan beýläk hem kämilleşdirmäge uly ähmiýet berilýär. Döwlet Baştutanymyz “Çagalaryna aýratyn söýgi, aýratyn alada bilen garamak, olara özüniň iň gowy zatlaryny bagyş etmek türkmenleriň gadyndan gelýän däpleriniň biridir. Ata-babalarymyzyň bu ajaýyp ýörelgesi Garaşsyz Türkmenistanyň syýasatynda hem öz ornuny tapdy. Bu gün biziň Diýarymyz bagtly çagalygyň ýurdudyr, ýaşlaryň ähli arzuwlarynyň we islegleriniň hasyl bolýan ülkesidir diýip arkaýyn aýdyp bileris”¹ diýmek bilen, ýurdumyzda körpe nesli terbiýelemek meselesine uly orun berilýändigini tassyklaýar. Çagalara döwrebap bilim we terbiýe bermekde şekillendiriş işleriniň aýratyn orny bardyr. Şekillendiriş işleri we gurnamak körpelere gözellik, akyl, ahlak, watançylyk, zähmet terbiýesini bermegiň ähmiýetli serişdesidir.

Çagalar baglarynda şekillendiriş sungaty boýunça sapaklar körpeleriň özlerini gurşap alýan hadysalara düşünmek ukyplarynyň ösmegine ýardam edýär. Çagalaryň erk sypatlarynyň, döredijilik başarnyklarynyň, gözellik duýgularynyň ösmeginde şekillendiriş işleriniň ornuna terbiýeçi oňat düşünmelidir. Bu ugurdan körpelere talabalaýyk bilim hem terbiýe bermegi, şekillendiriş sungatyny oňat

¹ *Berdimuhamedow G. M. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek* bagtdyr. Aşgabat. 2008.

bilýän, surat çekmegi, şekil ýasamagy, sungat eserlerini we çagalaryň döredijilik işlerini derňemegi başaryan terbiýeçi amala aşyryp biler.

Bu okuw kitaby iki bölümden ybarat bolup, şekillendiriş sungaty bölümünde talyplara şekillendiriş sowadynyň esaslary öwredilýär. Olara galam we reňk bilen zatlaryň daş görnüşini, gurluşyny, ululyk gatnaşyklaryny, reňkini, ýagtylyk-kölegesini, perspektiw gysgalmasyny dogry şekillendirmegi, edebi eserler boýunça, durmuşy temada surat çekmegi, bezeg işlerini ýerine ýetirmegi, şekil ýasamagy öwretmek göz önünde tutulýar. Sada we çylşyrymly gurluşly, tekiz we göwrümlü zatlary şekillendirmegiň, olary reňk bilen işlemegiň tärleri we yzygiderliligi barada maglumatlar berilýär.

Surat çekmegi özleşdirmek kem-kemden çylşyrymlaşýan şekillendiriş tärleriniň we usullarynyň anyk ulgamyny emele getirýär. Talyplaryň gозzellik duýgularyny, döredijilikli pikirlenmesini ösdürmäge degişli wezipeler zatlaryň özboluşly aýratynlyklary, şekillendiriş sungatynyň görnüşleri we žanrlary, suratkeşleriň döredijilikli zähmeti bilen bagly şekillendiriş serişdeleri barada gürrüň bermegiň üsti bilen amala aşyrylýar.

Şekillendiriş sungatyny we gurnamagy öwretmegiň usulyýeti bölümünde talyplara şekillendiriş işlerini hem-de gurnamagy öwretmegiň usulyýetiniň esaslary, okatmagyň usullary we tärleri, bu ugurdan sapaklary guramagyň hem-de geçirmegiň ýollary, sapaklarda, sapakdan daşary çagalaryň şekillendiriş işlerine ýolbaşçylyk etmegiň aýratynlyklary öwredilýär. Çagalara şekillendiriş sungatyny we gurnamagy öwretmegiň ylmy-nazary esaslary, okuw maksatnamasynyň mazmuny, sapaklary guramaga we geçirmäge degişli umumy maglumatlar berlenden soň, şekillendiriş işleriniň her bir görnüşini öwretmegiň usulyýeti açylyp görkezilýär.

Çagalar bagynda şekillendiriş sungaty we gurnamak sapaklarynyň mysaly ýazgylarynyň birnäçesi berildi. Berilýän maglumatlaryň oňat özleşdirilmegi üçin gollanmada sungat ussatlarynyň eserleriniň nusgalarynyň, tablislaryň we suratlaryň birnäçesi ýerleşdirildi.

I BÖLÜM

ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

§ 1. Şekillendiriş sungatynyň görnüşleri. Grafika

Ösüp barýan ýaş nesle döwrebap bilim we terbiýe bermek döwletimiziň baş aladasydyr. Ösen şahsyýeti kemala getirmekde şekillendiriş sungatynyň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýeti bardyr. Surat çekmek, şekil ýasamak, ýelimlemek we gurnamak sapaklarynda körpeler aň ýetirmek, döretmek pursatlaryny başdan geçirýärler. Çaga täze öwrenen, gören zatlaryny, öz duýgularyny ýerine ýetirýän suratlarynda, ýasaýan şekillerinde başardygyça beýan etmäge çalyşýar. Çaganyň döredijiligi terbiýeçiniň ýolbaşçylygy astynda üstünlikli ösüşe eýe bolup biler. Munuň üçin terbiýeçiniň suraty dogry yzygiderlilikde şekillendirmek, suratyň düzümini guramak, zatlary we giňişligi suratlandyrmak boýunça başarnyklary bolmalydyr. Zatlaryň daşky görnüşine, ululyk gatnaşyklaryna laýyklykda dürli şekillendiriş serişdelerini ulanmak bilen suraty kesgitli yzygiderlilikde ýerine ýetirmegiň tärlerini, usullaryny özleşdirmek, guşlaryň, haýwanlaryň, adamyň suratyny çekmek, tema boýunça suraty, bezeg işlerini ýerine ýetirmek, şekil ýasamak boýunça bilimler we başarnyklar tutanýerli, yzygiderli zähmetiň netijesinde ele alynýar.

Şekillendiriş sungaty sapaklarynda gerek bolan esbaplar, serişdeler

Surat çekmek üçin dürli serişdeler we esbaplar, ýagny kagyz, gamlar, bozguç, akwarel, guaş reňkleri, çotgalar, palitra, çeper-bezeg

işlerini yerine yetirmek için plakat perolary, tuş, şekil ýasamak üçin palçyk, plastilin gerekdir.

Kagyz. Surat ýörite surat çekmäge niýetlenen ýa-da çyzgy kagyzyna çekmeli. Ýuka kagyzda surat çekilende kagzyň ýüzi çalt zaýalanýar we suratyň hili pes bolýar. Kagyz eplenmez, zaýalanmaz ýaly ony galyň jilte (papka) salyp saklamaly.

Galamlar. Surat çekilende, esasan, gaty, ýagny H (T) belgili, ýumşak B (M) belgili hem aram ýumşaklykdaky HB (TM) belgili ýönekeý gara galamlar ulanylýar. Galamlary 25-30 mm uzynlykda ýiti pyçak bilen ýonup, galamyň garasyny (grafitini) 8-10 mm uzynlykda çykaryp, ujuny edil iňňäň uý ýaly ýiteltmeli. Galamyň ujuny igä, çalgy daşyna ýa-da naždak kagyzyna çalyp hem ýiteltmek bolýar. Zatlaryň umumy sudury, iri bölekleri çekilende galamy 1-2-nji suratlardaky ýaly, maýda zatlar çekilende, ştrihlenende 3-nji suratdaky ýaly tutmaly.

1-nji surat.

2-nji surat.

3-nji surat.

Penal. Galamlaryň uýy döwülmez ýaly, olary gaty görnüşli penala (agaçdan, demirden ýa-da plastmassadan ýasalan gapjagaz) salyp götermeli.

Bozguç. Surat çekmekde ýumşak bozguçlar ulanylýar. Bozgujy pyçak bilen kesip, üçburç şekiline getirseň, onuň bilen işlemek amatly bolýar. Kagyz eplenmez ýa-da ýyrtylmaz ýaly bozgujy kagyz saklaýan eliňden aýyrlýgyna tarap hereketlendirip bozmaly. Bozgu-

gy wagtal-wagtal ýüzi digirliräk kagyza ýa-da mata sürtüp, garasyny aýryp durmaly.

Akwarel reňkleri. Akwarel reňkleri suw bilen eredilýän reňklerdir. Bu reňkler durulygy, açyklygy bilen tapawutlanýar. Surat çekilende 10-16 reňkden ybarat akwarel reňkleriniň toplumlaryny ulanmak amatlydyr. Elbetde, çekýän suratyň hili ulanýan reňkleriň hiline baglydyr. Oňat hilli akwarel reňkleri dury, aýdyň reňkleri bilen tapawutlanýar.

Guaş reňkleri. Guaş hem suw bilen eredilýän reňklerdir. Akwarelden tapawutlylykda guaşyň düzüminde ak reňk bar, ol bol-sa reňkleriň tutugrak bolmagyna getirýär. Surat çekip başlamazdan öň, olar tä suwuk gaýmak ýaly bolýança suw goşup eredilýär. Guaş reňkleri akwarel reňklerine görä goýurak çalynýar. Olar bilen öňki çalnan reňkiň üstünden reňklense, aşakda galan reňk görünmeýär. Bu ýagdaý kemçilikleri düzetmegi aňsatlaşdyrýar. Olary düzetmek üçin reňki ýuwup aýyрман, çalykýança biraz garaşmaly. Soňra üstünden beýleki, dogry hasap edýän reňkiňi çalmaly.

Guaş bilen çekilen suratyň hemme reňkleri aksowult öwüşginli bolýar. Şol öwüşgin suratyň reňk taýdan çözgüdini tapmaga kömek edýär.

Çotgalar. Çotgalar ýasy we togalak görnüşli bolýarlar. Akwarel bilen işlenende biri kiçiräk, biri ulurak (2-6,12-18 belgili), ýumşak tüýli, togalak çotgalar gerek bolýar. Çotga suwly gabyň içinde saklanylsa, onuň tüýi zaýalanýar. Işläp bolanyňdan soň çotgany gowy edip ýuwup, tüýündäki suwy esgijige emay bilen süpürüp aýyrmaly. Guaş bilen işlenende ýasy, ýumşak tüýli çotgalar ulanylýar.

Palitra. Palitra suratkeşiň reňk garýan esbabydyr. Akwarel bilen işlenende ak reňkli plastmassadan ýasalan palitralar ýa-da ýalpak jäc tarelka ulanylýar. İşlenenden soň palitra çygly esgi bilen arassalanýar. Palitra hökmünde galyň ak kagyz hem ulanylýar.

Plakat perolary. Plakat perolary hat ýazmakda, çeper-bezeg işlerini ýerine ýetirmekde ulanylýar. Olar dürli inililikdäki perolar toplumy görnüşinde öndürilýär. Plakat perolaryny tuşa batyryp, kagyzyň, kartonyň ýüzüne dürli ululykdaky ýazgylar ýazylyar. Plakat perolary bilen işlenende azyndan 30 sm uzynlygy bolan çyzgyç gerek bolýar.

Tuş. Satuwda gara we dürli reňkli tuş bolýar. Plakat perolary bilen ýazgylar ýazylanda reňkli tuşa garanda gara tuş has tekiz düşýär.

Palçyk. Şekil ýasamakda palçyk we plastilin ulanylýar. Palçygyň düzüminde çäge az boldugyça, ondan şekil ýasamak amatlydyr. Palçygyň şekil ýasamaga ýaramly ýa-da ýaramsyzdygyny şeýle usul bilen barlap bolýar. Bir bölejik palçygy alyp, ony iki elniň arasynda taýajyk görnüşinde uzaltmaly (10-15 sm), soňra onuň iki ujuny tegelek halka bolar ýaly ýuwaşjadan biri-birine birikdirmeli. Eger ol döwülse ýa-da gaty jaýrylsa, palçyk şekil ýasamaga ýaramly däldir.

Şekil ýasaljak palçygyň suwukdygy, gatydygy bolsa şeýle barlanýar. Barmak ýogynlygyndaky 8-10 sm palçygy stoluň üstünde dikligine goýanynda ol ýykylmasa, palçyk şekil ýasamaga ýaramlydyr. Eger durmasa, palçygyň şekil ýasardan entek suwukdygyny görkezýär.

Ýasalan şekiller açyk howada, kölegede guradylýar. Ony tiz guratjak bolup, Gün düşýän ýa-da gyzgyn ýerde goýsaň, ýasalan şekil jaýryk atyp döwülýär.

Plastilin. Oňat hilli plastilin maýyşgak, ýumşak bolýar, onuň reňki eline ýokmaýar. Eger bir reňkli plastilin tapylmasa, reňkli plastilin toplumyndaky onuň hemme reňklerini azajykdan ýolup alyp, garyşdyrmaly.

Surat çekýäniň iş orny

Surat çekmäge girişmezden öň, iş ornuny dogry guramaly. Stoluň (partanyň) üstünde her bir esbabyň öz ýeri bolmalydyr.

Surat çekýäniň stolunyň üsti ýapgyt bolmaly, eger stol kese üstli bolsa, onda surat çekilýän kagyz üçin söýget gerek bolýar. Surat çekilende kagyzy stoluň üstünde hat ýazylandaky ýaly gytak ýagdaýda däl-de, göni goýmaly, nazaryň kagyzyň ortarasyna düşmelidir. Surat çekýärkäň kagyzy şol ýagdaýynda saklamaly, ony eýläk-beýläk öwürmeli däl.

Galamlary, bozgujy surat çekýän kagyzyň ýokarsynda goýmaly. Akwarel reňkleriňi, suwly gabyňy, palitraňy sag tarapynda, esgijigiňi çepinde ýerleşdirmeli.

Şekillendiriş sungatynyň görnüşleri

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda täze Galkynyş we beýik özgertmeler döwründe Garaşsyz, baky Bitarap ýurdumyzyň durmuşynyň ähli pudagynda bolşy ýaly, türkmen şekillendiriş sungaty hem uly ösüslere eýe boldy.

Grafika, nakgaşçylyk (žiwopis), amaly-haşam sungaty, heýkel-taraşlyk (skulptura), binagärçilik (arhitektura) şekillendiriş sungatynyň görnüşleridir.

Tekizlikde reňkler bilen döredilýän eserler nakgaşçylyga degişlidir. Nakgaşçylyk sungatynyň esasy beýan ediş dili dürli reňkler, olaryň dürli utgaşmalary, öwüşginleri, bir-birlerine täsiridir, şonuň bilen bilelikde ýagtylyk-kölege hem uly ähmiýete eýe bolýar.

Nakgaşçylyk sungaty žanrlara baýlygy bilen häsiýetlenýär.

Durmuşy žanr adamlaryň gündelik durmuşyny suratlandyrýar. Meselem: Aman Kulyýew “Hüwdi”, Aýhan Hajyýew “Asyrlar boýy edilen arzuw hasyl boldy”, Yzzat Gylyjow “Halyçylar” we başgalar.

Taryhy žanr taryhy wakalary şekillendirýär. B. Nuryýew “Köne türkmen durmuşy”, “Kejebe”, Aýhan Hajyýew “Agyr ýyllar” eserlerinde türkmen halkynyň taryhyny suratlandyrýarlar.

Batal žanry söweşleri we urşuň beýleki pursatlaryny şekillendirýär. Selbi Hojammaýewanyň “Türkmen gahrymanlary”, Rejepberdi

4-nji surat. B. Nuryýew. «Kejebe».

5-nji surat. Rejepberdi Muhammedow. “Gökdepe hakykaty”.

Muhammedowyň “Gökdepe hakykaty” ýaly eserlerinde halkymyzyň gahrymançylygy, erkinlik ugrundaky göreşi suratlandyrylýar.

Mifologik žanr ertekileriň, rowaýatlaryň mazmunyny suratlandyrýar. Wiktor Wasnesowyň “Pälwanlar”, “Şazada Iwan çal möjegiň üstünde” we başgalar bu žanrda döredilen eserlerdir.

Bulardan başga-da nakgaşlygyň **portret, peýzaž, natýurmort** ýaly birnäçe žanrlary bar.

Şekillendiriş sungatynyň grafika, heýkeltaraşlyk ýaly görnüşleri hem žanrlara bölünýär.

Amaly-haşam sungatynyň keramika (külalçylyk), zergärçilik, demri, agajy çeper işläp bejermek, gülli keçe, haly sungaty, keşdeçilik-el hünäri ýaly görnüşleri has giňden ýaýrandyr.

6-njy surat. Amaly-haşam sungatynyň önümleri.

Heýkeltaraşlyk sungaty zatlary göwrümlü şekillendirýär. Heýkeltaraşlyk sungatynyň dili – göwrüm, bitewi eseriň aýry-aýry agzalarynyň bir-birleri bilen baglanyşyp sazlaşyk emele getirmegi, gaýtalanýan bölekleriň sazlaşygy (ritm) we başgalar.

Heýkel-ýadygärlikler beýik adamlara ýa-da taryhy wakalara bagyşlanyp döredilýän uly göwrümlü (monumental) heýkeltaraşlyk eserleridir. Paýtagtymyzdaky Garajaoglanyň ýadygärligi (awtory Saragt Babaýew), “Ene mähri” ýadygärligi (awtory Babasary Annamyradow), Keminäniň ýadygärligi (awtory Gylyçmyrat Ýarmämmedow) we başgalar muňa mysal bolup biler.

7-nji surat. Saragt Babaýew.
«Garajaoglanyň ýadygärligi».
Aşgabat ş.

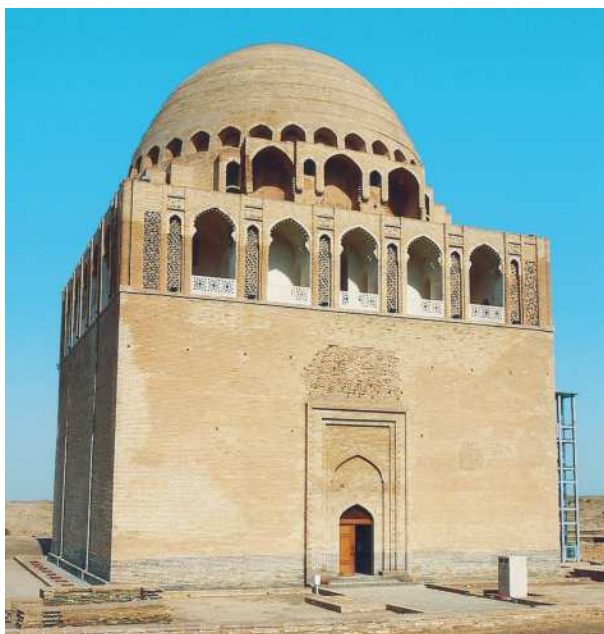
Owadan ýaşayyş, edara jaýlaryna, teatrlara, kinoteatrlara, zawod-fabriklere, seýilgählere, suw çüwdürimlerine, köprülere jaý-bina gurmak sungaty ýa-da **binagärçilik (arhitektura) sungaty** diýilýär. Arhitekturanyň ýaşayyş jaý, senagat arhitekturasy we ş. m. görnüşleri bar.

8-nji surat. Gökdepe metjidi.

9-njy surat.
Köneürgenç ýadygärlikleri.

10-njy surat. Soltan Sanjaryň kümmeti.

Gadymyýetden saklanyp galan binalara, galalara, metjitlere we beýleki ymaratlara *arhitektura ýadygärlikleri* diýilýär.

Grafika – bu ak kagyzyň, tekiz agajyň, ýasy demriň, daşyň we başgalaryň ýüzüni çyzyp, gyryp, oýup surat çekmek, şekilleriň basma suratyny geçirmekdir. Ak kagyzyň ýüzüne gara galam, tuş, akwarel reňkleri bilen çekilen suratlar-da grafika degişlidir.

Grafikanyň dili – çyzyklar, gara, ak reňkleriň gapma-garşylygy, we başgalar.

Grafikanyň kitap, okuw-bezeg grafikasy, plakat, karikatura we beýleki görnüşleri bardyr.

Kitap grafikasy edebi eserleri suratlar, nagyşlar bilen bezemegi maksat edinýär. Kitaplary bezemek grafikaçy suratkeşlerden döredijilikli zähmeti talap edýär. Belli türkmen kitap bezejji suratkeşler Walentin Kogdin “Görogly”, “Gorkut ata” eposlaryny, Annamuhmet Gylyjowyň “Köýten nalasy” kitabyny, Orazguly Kasymow “Pakyr-dawuk patyşa”, “Jadyly agaç” ertekiler ýgyndylaryny, Döwletgeldi Akyýew “Göroglynyň döreyşi” we başga-da köpsanly kitaplary bezediler.

11-nji surat. H. Şeýers.
“1-nji iýun – Çagalary
goramagyň halkara güni”.

12-nji surat. Nurmuhamet Berdiýew.
“Goraghana”.

Okuw-bezeg grafikasý okuw-terbiýeçilik işine hyzmat edýär. Oňa dürli okuw jedwelleri (tablisalary), diagrammalar, çyzgylyar, shemalar, planlar, kartalar, okuw tagtasynda çekilýän suratlar degişlidir.

Plakat habar bermegiň, wagyz etmegiň we halky ideýa-syýasy taýdan terbiýelemegiň çeper serişdesidir.

Degişme, tankydy (satira) häsiýetli suratlara **karikatura** diýilýär.

Galam bilen surat çekmek şekillendirmegiň iň giň ýaýran görnüşidir. Ol şekillendiriş sungatynyň grafika görnüşine girýär. Galam bilen surat çekilende çyzyklar hem dürli hili (ýogyn, inçe, arasy üzülen, nokatlar bilen aňladylan we ş.m.) çyzylýar.

Galam bilen surat çekmekde şekillendiriş serişdeleriniň ulanylyşy boýunça **çyzykly** we **tonly** suratlar ýaly görnüşleri bar. **Çyzykly surat** ýagty, ýeňil, umumlaşdyrylan görnüşde bolýar. Çyzyklar bilen çeper keşp döredilýär, tablisalar, shemalar, okuw tagtasynda suratlar ýerine ýetirilýär.

Tonly suratlar zadyň göwrümini, ýagtylanyşyny, nämeden ýasalandygyny we giňişlik gatnaşyklaryny suratlandyrmak bilen, ony has doly häsiýetlendirýär. Şeýle suratlara ýagtylyk-kölegeli we tonly ýa-da tonal surat diýilýär.

Käbir zatlaryň umumy sudurynda häsiýeti, hereketi we beýleki alamatlary örän aýdyň beýanyny tapýar. Şonuň üçin suratkeş käwagt

a

b

ç

d

13-nji surat. Suratnyň görnüşleri: *a* – çyzykly (Anri Matiss. Zenanyň portreti); *b* – ýagtylyk-kölegeli (Aleksandr Iwanow. Nikolaý Gogolyň portreti); *ç* – tonly (Iwan Kramskoý. Wiktor Wasnesowyň portreti); *d* – siluet (Ýelena Kruglikowa. Marina Swetaýewanyň portreti).

haýsam bolsa bir reňk bilen kölegä meňzeş sudurly suratlary hem çekýär. Şeýle suratlara ***siluet*** diýilýär.

§ 2. Perspektiw gysgalmasyny görkezmezden zatlara seredip suratyny çekmek

Suratda zatlaryň daş görnüşi (formasy) çyzyklar we ýagtylyk-kölege bilen suratlandyrylýar.

Ýönekeý daş görnüşi bolan zatlaryň esasyny bir ýönekeý geometrik şekil (figura), çylşyrymly gurluşly zatlaryň esasyny bolsa birnäçe geometrik şekiller düzýär. Çylşyrymly gurluşly zatlar birnäçe ýönekeý böleklerden durýar (mysal üçin, küýzäniň böwri şara, boýny kesik konusa meňzeş we ş.m.).

Zatlaryň bölekleriniň ululygy boýunça gatnaşyklaryna onuň proporsionalary diýilýär (mysal üçin, gönüburçlugyň boýundan ini esse ýarym uly, tegelegiň boýy inine deň we ş.m.).

Zatlaryň ululyk gatnaşyklary olaryň gurluşy ýaly, zatlaryň niýetlenilişine, olaryň aýratyn bölekleriniň näme üçin gerekdigine baglydyr.

Suratyny çekmek üçin zatlary synlamak arkaly olary geometrik şekiller we jisimler bilen deňeşdirmeli. Suraty çekilýän zatlaryň daş görnüşiň geometrik şekillere we jisimlere meňzeşdigini ýa-

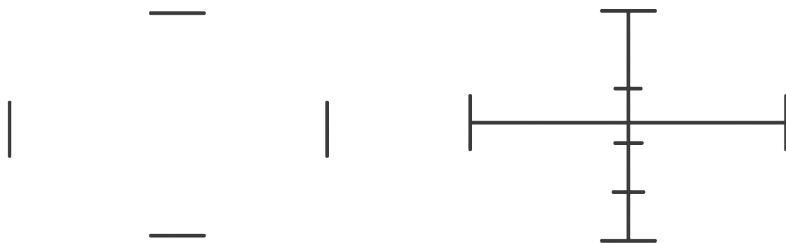
-da tapawudyny ýüze çykarmak zatlaryň aýratynlyklaryny dogry şekillendirmäge kömek eder.

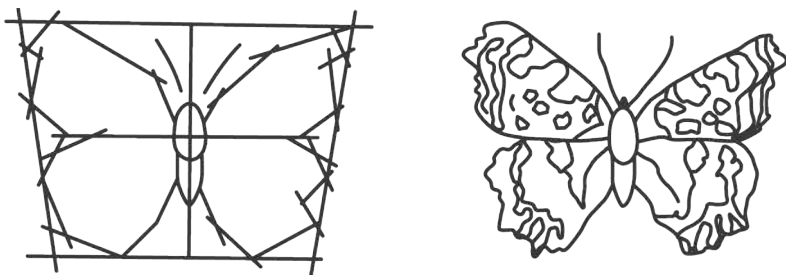
Suratyny çekmek üçin zatlary synlamak bilen olaryň gurluşyna üns bermeli we zatlaryň umumy daş görnüşini zadyň bölekleriniň ýerleşişini hem biri-birine bolan gatnaşyklaryny deňeşdirmeli.

Zatlara seredip, ýatdan, göz önüne getirme boýunça surat çekilende suratda zatlaryň daş görnüşiniň häsiýetli alamatlaryny ýüze çykarmak bilen olaryň ululyk gatnaşyklaryny suratlandyrmak zerurdyr. Şekillendirilýän zadyň daş görnüşine görä kagyzy dik ýa-da kese tutmalydygyny kesgitlemeli. Şekili onuň ýüzünde oýlanyşykly ýerleşdirmeli. Şekili kagyz tagtasynyň ýüzünde uly ýa-da kiçi bolmaz ýaly ýagdaýda ýerleşdirmeli.

Şekillendirilýän zadyň boýuny ini bilen deňeşdirmeli. Boýunyň ininden näçe esse uludygyny kesgitlemeli. Munuň üçin zada seredip, hyýalynda göz önüne getirip, zadyň inini onuň boýuna goýup görmeli. Bu gatnaşyklary kesgitläp, olary kagyzyň ýüzünde belleşdirmeli. Zadyň daş görnüşini, göze görünýän ähli böleklerini çyzyklar bilen şekillendirmeli, kä ýagdaýda görünmeýän ýerlerini hem çalaja bellemeli.

Zatlaryň ululyk gatnaşyklaryny olar nähili görünýän bolsa, şonuň ýaly hem göz çaky bilen suratlandyrmaly. Ýöne käwagt surat çekýän ululyk gatnaşyklarynyň näderejede takyk kesgitlenendigini surat çekip oturan ýerinden zady galam bilen ölçäp, barlap biler. Zadyň inini ölçemek üçin galamy öňe uzadylan eliňde kese saklamaly. Galamyň uýy zadyň daş görnüşiniň çep tarapky çägi bilen gabat gelmeli. Başam barmak bilen galamda zadyň daş görnüşiniň sag tarapky çägi bellenýär. Soňra galam dikligine öwrülýär we dikligine zadyň esasyňa goýulýar. Şeýlelikde, zadyň ininiň boýuna bolan gatnaşygy kesgitlenýär.

14-nji surat. Kebelegiň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Mysaly ýumuşlar

Kitabyň, okuwçy portfeliniň, ýapraklaryň, ösümlikleriň, mör-möjekleriň suratyny çekmek.

§ 3. Göwrümli zatlara seredip suratyny çekmek. Syn etmek perspektiwasy

Çeperçilik tejribeliginde *syn etmek perspektiwasy* giňden ýaýrandyr. Ol zatlaryň daşky görnüşiniň dürli üýtgemelerini göz çaky bilen şekillendirmekdir.

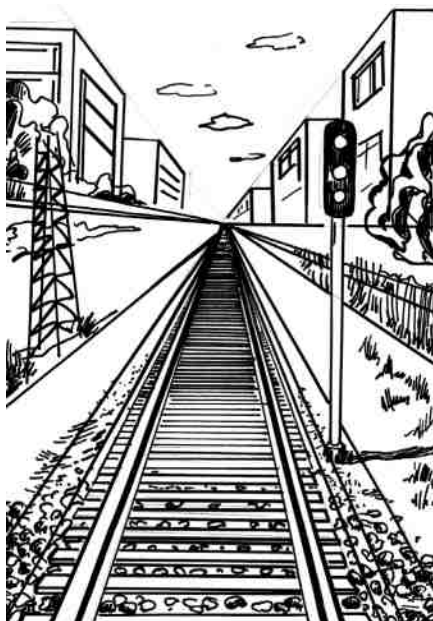
Giňişliklikdäki şekilleriň, ölçegleriň, şekillendirilýän zadyň çyzyk-sudurlarynyň (konturlaryň) ugrunyň, çyzyk bilen şekillendirip bolýan alamatlary *çyzykly perspektiwa* degişlidir. Ton hem-de reňk bilen suratlandyrylan fiziki alamatlaryň – ýagtylygyň, reňkiň, zadyň üstüniň häsiýetnamasynyň (fakturasynyň) perspektiw üýtgemeleri howa perspektiwasynda degişlidir.

Tebigatda gözýetim uzakdaky ýer bilen asmanyň galtaşýan çyzygydyr. Gözýetim aýyk meýdanda anyk görünýär. Gözümiiziň gabadymda ýerleşýän kese tekizlik bize kese çyzyk ýaly bolup görünýär. Ol çyzyga *gözýetim çyzygy* diýilýär.

15-nji suraty synlaň. Demir ýolunyň relsleri bizden uzaklaşdygyça bir-birine ýakynlaşýan ýaly bolup görünmek bilen gözýetim çyzygynda bir nokatda birigýärler. Şeýle nokada *birikme nokady* diýilýär. Demir ýolunyň çep hem sag tarapynda ýerleşýän zatlaryň, sütünleriň, jaýlaryň, baglaryň esaslaryny (düýbünü) we depelerini çyzyk bilen birikdirsek, ýaňky ýagdaýy göreris.

Bu hadysany biz aýry-aýry gönüburçly zatlarda, meselem, ýaşşıkde, kitapda, eger olaryň taraplaryny gözýetim çyzygyna çenli hyýaly dowam etdirsek hem görüp bileris.

Surat çekýän ilki bilen suratyny çekjek zadyny oňat edip synlamaly. Haýsy tarapyndan nähili çekilse, şol zat barada has oňat düşünje berip boljak, niresinden has gelşikli görünýär we ş.m. synlap, surat çekjek ýeriňi – **görüş nokadyny** saýlamaly. Saýlanyp alnan görüş nokady tä suraty doly çekip bolýançaň üýtgedilmeli dälär.

15-nji surat.

Perspektiwa giňişligi, giňişlikde zatlary şekillendirmegi öwrenýän ylymdyr. Perspektiwa – adamdan uzaklaşdygyça zatlaryň ölçegleriniň kiçelip, reňkiniň üýtgäp görünmegi. Daş-töweregimizdäki zatlar bizden daşlaşdygyça olaryň ini, boýy, galyňlygy şonça-da gysgalyp, kiçelip görünýär. Olaryň reňki üýtgeýär. Mysal üçin, uzakdaky beýik jaýyň görnüşi biziň golaýymyзда duran stoluň üstündäki otluçöp gabyndan-da kiçi bolup görünýär. Uzakdaky ýaşyl bagyň reňki golaýymyždaky bag bilen deňeşdirilende has gögümtil hem oçügsi bolup görünýär.

Perspektiwany ilkinji gezek XV asyrda beýik italýan suratkeşi Leonardo da Winçi (1452-1519) ylmy tarapdan esaslandyrypdyr. Perspektiwa baradaky ajaýyp ylm suratkeşlere diwaryň, kagyzyň, kendir matanyň ýüzüni ägirt giňişlige öwürmäge mümkinçilik berýär.

Perspektiwanyň **ýüzbe-ýüz we burç perspektiwasy** ýaly görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Ýüzbe-ýüz perspektiwa zatlary bir tarapyndan şekillendirýär.

Perspektivanyň kanunlary:

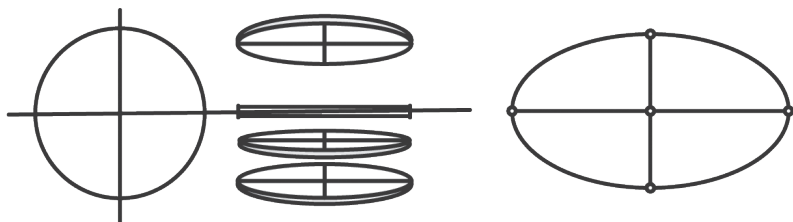
1. Gözýetim çyzygy surat çekýäniň gözüniň gabadynda ýerleşýär.
2. Zatlaryň daşlaşdygyça kiçi bolup görünýär.
3. Uzaklaşýan, özara ugurdaş (parallel) çyzyklar gözýetim çyzygynda bir nokatda birigýärler.
4. Dik çyzyklar elmydama dikligini saklaýarlar.
5. Golaýdaky zadyň esasyňy uzakdakynyň esasyndan aşakda şekillendirmeli.

Mysaly ýumuş

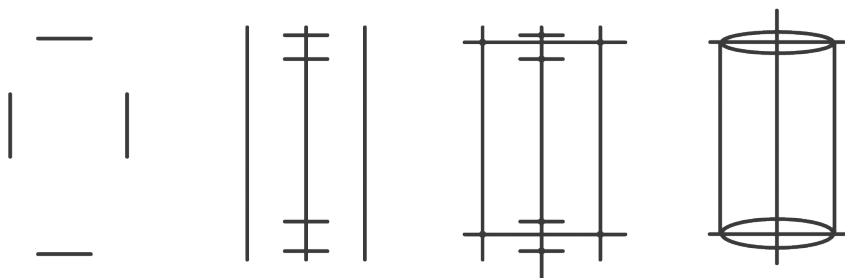
Nusgalar, suratlar boýunça zatlaryň perspektiw gysgalmasyny suratlandyrmak.

§ 4. Ýüzbe-ýüz perspektiwa

Ýüzbe-ýüz perspektiwada şekillendirilýän zadyň bir tarapy gözýetim çyzygy bilen ugurdaş (parallel) bolmalydyr. Ýüzbe-ýüz perspektiwada zatlaryň şekili bir birikme nokady boýunça gurulýar.

16-njy surat. Tegelegiň perspektiwasy.

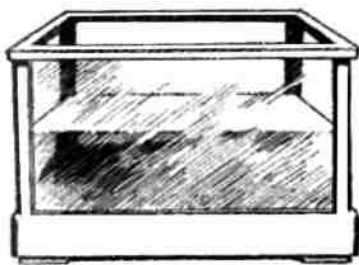
17-nji surat. Silindriň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Siz silindriň iki sany esasynyň bardygyny bilýänsiňiz. Biz silindriň ýokarsyndan seredenimizde onuň esaslaryny tegelek şekilinde görýäris. Beýleki ýagdaýlarda onuň bir tarapy gysgalan ýagdaýda görünýär, suratda olary şeýle hem suratlandyrmaly.

Tegelegiň perspektiwasyňy öwrenmek üçin galyň kagyždan tegelek şekili gyrkyp alyň. Ony 4 sany deň bölege bölýän 2 sany diametr (çyzyk) geçiriň. Tegelegi öňe uzadylan eliňde, gözüň gabadynda saklap, ony dürli taraplara aýlap, synlaň.

Biz tegelegi uzaga tarap näçe köp aýlasak, şonça-da ol gysga bolup görünýär, eger tegelegi gözümiziň gabadynda keseligine saklasak, ol göni çyzyk görnüşinde görner.

Perspektiwada gysgalan tegelegiň bize ýakyn bölegini bizden daşdaky bölegi bilen deňeşdirsek, ýakyn böleginiň uludygyny, daşdaky böleginiň kiçidigini aýdyň görüp bileris.

18-nji surat. Ýüzbe-ýüz perspektiwada akwariумыň suratynyň çekilişi.

19-njy surat. Ýüzbe-ýüz perspektiwada açyk kitabyň suratynyň çekilişi.

Gönüburçly zatlar ýüzbe-ýüz perspektiwada şekillendirilende suraty çekilýän zadyň ululygyny we kagyzyň ýüzünde maksadalaýyk ýerleşişini göz önünde tutup, şekiliň çäklerini bellemeli. Gözýetimden pesde goýlan göwrümli zadyň suraty çekilende suraty şekiliň ýokarsyndan köpräk ýer galar ýaly, kagyzyň aşak gyrasyna golaýrak ýerleşdirmeli. Gözýetimden ýokarda goýlan zadyň suraty çekilende (meselem, guş keteginiň) bolsa tersine, şekili kagyzyň ýokary gyrasyna golaýrak ýerleşdirmeli.

Zadyň gapdal taraplarynyň ugruny kesgitlemek üçin onuň gapdal tarapyna degrip, galamy dikligine goýmak bolar.

Mysaly ýumuşlar

1. Gönüburçly, göwrümli zatlara seredip, ýüzbe-ýüz ýagdaýda suratyny çekmek (kub, kitap, guty we ş.m.).
2. Silindr şekilli zatlaryň suratyny çekmek.

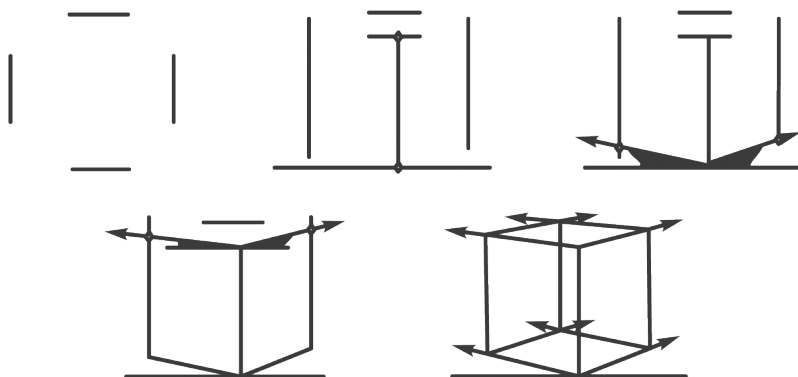
§ 5. Burç perspektiwasy

Biz gönüburçly zatlary ýygy-ýygydan görşümüz ýaly, burçundan hem şekillendirmeli bolýarys. Şeýle ýagdaýda zadyň kese ugurdaş (parallel) çyzyklaryny hyýalymyzda dowam etdirsek, olar gözyetim çyzygynda bir birikme nokadynda däl-de, iki birikme nokadynda birleşýärler.

Burç perspektiwasynda gönüburçly zatlary şekillendirmekde kubuň ýa-da gönüburçly parallelepipediniň suratyny çekmekden başlamak amatlydyr. Suratyny çekmek üçin kubuň daş görünüşini seljerilende esasy ünsi onuň taraplarynyň perspektiwä üýtgemesine gönükdirmeli. Ozal kubuň suratyny ýüzbe-ýüz ýagdaýda çekenimizde onuň alynky granyny inedördül şekilinde gören bolsak, bize tarap burçy öwürülen kubda iki gapdal granlary hem bizden daşlaşýan ýagdaýda görünýär.

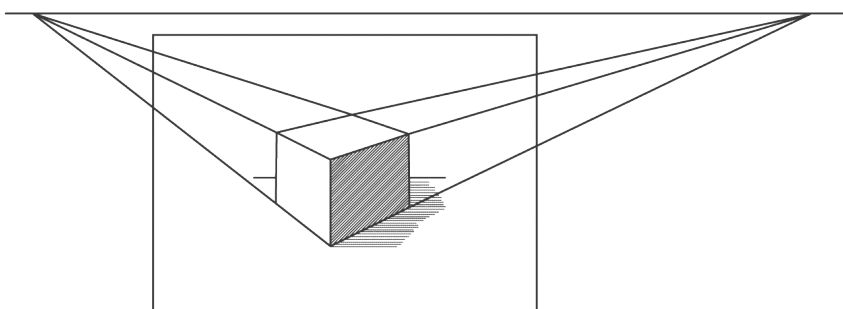
Gönüburçly göwrümli zadyň suratyny çekmäge zadyň tutuş gabarasynyň esasy ululyk gatnaşyklaryny kesgitlemekden başlamaly. Kagyzyň ýüzünde suratyň boýuny we inini bellemeli. Suratyň çäkleriniň bu ilkinji bellikleri kagyzyň ýüzünde şekiliň ýerleşişini kesgitlemegi we esasy ululyk gatnaşyklaryny takmynan suratlandyrmagy maksat edinýär. Işini gidişinde bolsa ululyk gatnaşyklaryny takyklyp durmaly.

Zadyň sag hem çep taraplarynyň görünýän ululyklaryny özara deňeşdirip, ýakyn gapyrganyň beýikligini bellemeli. Soňra aşaky, ondan soň ýokarky esaslaryň çyzyklaryny geçirmeli. Ilkibada suratyň çäklerini we öňdäki gapyrga bilen kesgitlenen granlaryň inini, olaryň ululyk gatnaşyklaryna hem-de granlaryň özara gatnaşyklaryna görä takyklaşdyrmaly. Iň soňunda ýokarky esasynyň yzky çyzyklaryny geçirmeli.

20-nji surat. Burç perspektiwasynda kubuň suratynyň çekilişiniň yzygiderligi.

Suratyň dogrulygyny birikme nokatlary arkaly hem barlap bolýar. Munuň üçin suraty uly kagyza berkitmeli we bizden daşlaşýan gapyrgalaryň çyzyklaryny dowam etdirip, olaryň birikme nokatlarynyň gözyetim çyzygynda ýatýandygyna seretmeli (21-nji sur.).

21-nji surat.

Mysaly ýumuş

Gönüburçly zatlara seredip, burç perspektiwasynda suratyny çekmek (ýaşşik, oturgyç, jaý we ş.m.).

§ 6. Ýagtylyk-kölegäniň kanunylygy

Zatlaryň ýagtylyk kölegesi olary görşümüz ýaly şekillendirmekde wajyp serişdedir. Ýagtylyk-kölegäni suratlandyrmak suratkeşe öz pikirlerini we duýgularyny has ynandyryjy beýan etmäge kömek edýär.

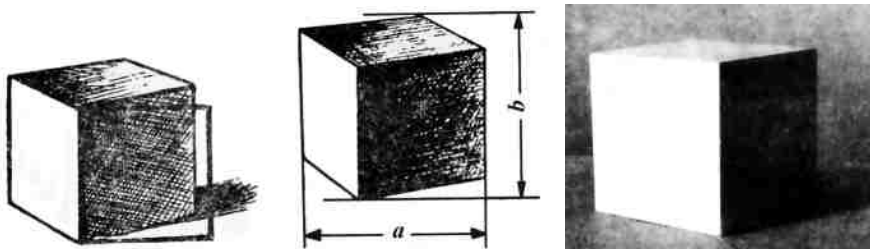
Surat çekilende şekillendirilýän zada ýagtylyk çep ýa-da sag tarapyndan düşer ýaly etmeli. Eger ýagtylyk önünden ýa-da yzyndan

düşse, zadyň ýagtylyk kölegesini suratlandyrmak has çylşyrymlydyr. Şeýle hem şekillendirilýän zat bir ýagtylyk çeşmesi arkaly ýagtylandyrylmalydyr. Birnäçe ýagtylyk çeşmesi arkaly ýagtylandyrylýan bolsa, onda ol çeşmeleriň biri örän güýçli bolmalydyr.

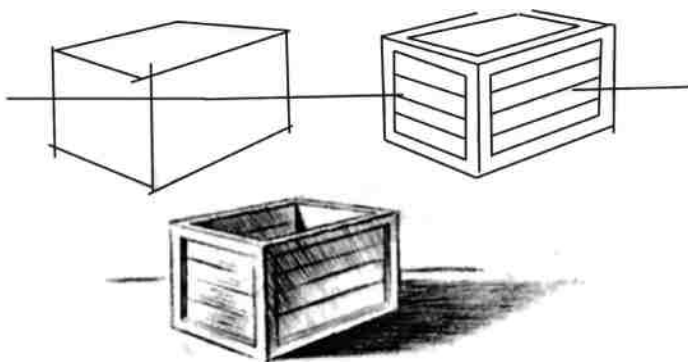
Zadyň üstündäki ýagtylygyň düşýän ýerine **ýagty**, kölege ýerine **hususy kölegesini** diýilýär. Silindr, konus, şar görnüşli zatlaryň ýagty ýeri bilen kölege ýeriniň aralygynda **ýarym kölegesini** bolýar. Ýalpyldawuk üstli zatlaryň ýüzünde **ýalkym** (blik) düşýän ýeri bolýar (ol ýeri surat çekilende reňklenilmän, aklygyna galдырыlýar). Islendik zadyň **düşýän kölegesini** bolýar. Zadyň kölege tarapyň gyrasynda biraz ýagtyrak ýeri bardyr. Oňa **öwüşgin** (refleks) diýilýär. Ol zadyň töweregindäki zatlaryň öwüşgininiň düşmegi netijesinde peýda bolýar.

Ýagtylyk kölegesini suratlandyrmak bilen ilkinji nobatda zatlaryň görümi, soňra onuň nämäden ýasalandygy, üstüniň hili (fakturasy) beýan edilýär.

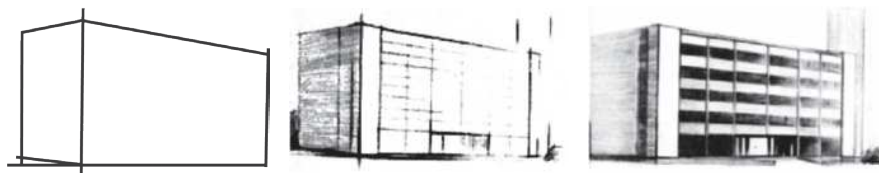
Gönüburçly zatlarda ýagtynyň we kölegäniň çäkleri aýdyň tapawutlanýar.

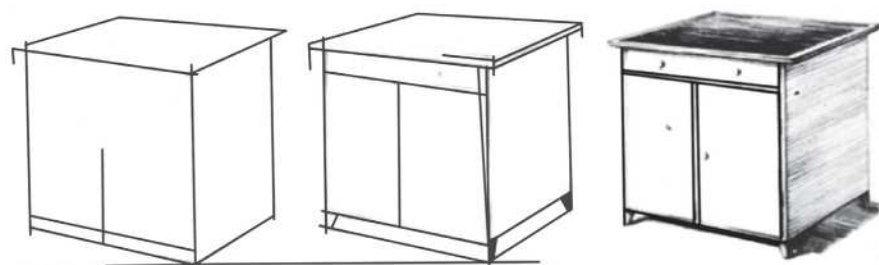
22-nji surat. Burç perspektiwasynda kubuň suratynyň çekilişi.
a) kubuň ini; b) kubuň boýy.

23-nji surat. Burç perspektiwasynda ýaşşiginiň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

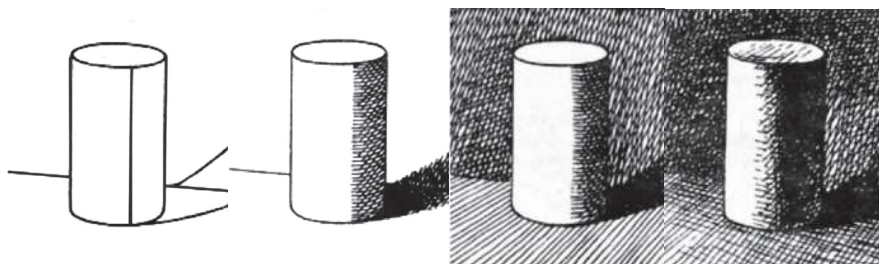

24-nji surat. Burç perspektiwasynda jaýyň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

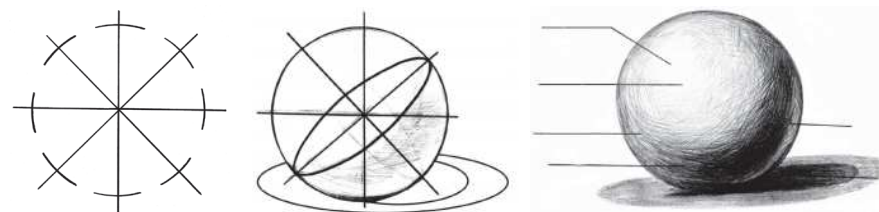

25-nji surat. Burç perspektiwasynda şkafyň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Togalak zatlarda ýagty ýarym kölegä we kölegä ýumşak geçýär.

26-nji surat. Silindriň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

27-nji surat. Şaryň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Galam bilen surat çekilende, ilki bilen kölege ýerini suratlandyrmakdan başlamaly. Ilki kölege ýerini, soňra ýarym kölegesini, öwürşgini, onsoň ýagty ýerini şekillendirilýän zadyň daş görnüşine görä, dürli gürlükdäki çyzyklar-ştrihler bilen çekmeli. Iň soňunda zadyň ýere düşýän kölegesini suratlandyrmaly. Köplenç, predmetiň ýere düşýän kölegesi hususy kölegesinden goýy bolýar.

Galam ýa-da tuş bilen surat çekilende zatlaryň garaňky tarapy göni we aýlaw çyzyklaryň-ştrihleriň kömegi bilen şekillendirilýär. Zatlaryň ýagty tarapy solak ştrihler bilen, kölege tarapy has gara ştrihler bilen işlenilýär. Zatlaryň has garaňky tarapy ştrihleri üsti-üstüne goýmak bilen hem şekillendirilýär. Zadyň ýalpyldaýan ýeri, ýalkymy ştrihlenilmän goýulýar. Ştrihler zatlaryň daş görnüşine laýyklykda goýulýar. Zadyň göni tarapy göni ştrihler, aýlaw tarapy aýlaw ştrihler bilen işlenilýär. Ştrihleri saýhally, endigan goýmaly. Her bir ştrih aýyl-saýyl görünmelidir.

Reňk bilen surat çekilende şekillendirilýän zadyň ýagty yerinden baýlap reňklemeli.

Mysaly ýumuş (*galam*)

Gönüburçly, silindr, konus, togalak şekilli zatlaryň suratyny çekmek (guty, bedre, top, gap-gaçlar we ş.m.).

§ 7. Çylşyrymly gurluşly zatlara seredip suratyny çekmek

Gündelik durmuşda ulanylýan zatlaryň birtopary, küýze, tüňňür (bidon), çäýnek, güldan we ş.m. çylşyrymly gurluşly zatlara degişlidir. Çylşyrymly gurluşy bolan islendik zatlar birnäçe ýönekeý böleklerden durýar.

Çylşyrymly gurluşly zatlaryň suraty şekilende onuň aýry-aýry böleklerini suratlandyrmak bilen, zadyň umumy daş görnüşini göz önünde tutup, ol bölekleri öz arasynda deňeşdirmeli. Umumy daş görnüşindäki ýaly her bir bölegiň hem boýunyň we ininiň gatnaşyklaryna seretmeli.

Çylşyrymly gurluşly zatlaryň suratynyň çekilişine küýzäniň mysalynda garap geçeliň (28-*nji sur.*). Suratyny çekip başlamazdan ozal

ol seljerilip geçilýär, onuň boýunyň ininden uludygy, silindr şekilli bokurdakdan, togalak göwreden we egri tutawaçdan durýandygy anyklanýar. Kűyzäniň gözýetimden biraz pesrăkde goýlandygy sebäpli onuň ernegi gysylan tegelek bolup, bokurdagynyň göwresi bilen birigýän ýeri we kűyzäniň esasy gysgalan tegelek şekilli görünýär.

Kűyzäniň daş görnüşini simmetrik bolansoň, onuň dik okuny geçirmekden başlamaly. Onuň üstünde zadyň ýokarsy bilen aşagyny, soň bokurdagynyň göwresi bilen birigýän ýerini bellemeli. Ondan soň kűyzäniň esasy ululyk gatnaşyklaryny kesgitlemeli we bokurdagynyň ölçegini bellemeli. Bokurdagynyň inini we erneginiň ölçegini takmynan belläp, suratyň ilkinji belliklerini tamamlamaly.

Soňra onuň umumy daş görnüşini suratlandyrmaga geçmeli. Kűyzäniň göwresinden başlamak bilen onuň bir tarapyňy belläp, gapdal çyzyklarynyň sazlaşygyna üns berip, beýleki tarapyňyň suratyny çekmeli.

Şeýle tertipde bokurdagynyň daş görnüşini kűyzäniň göwresi bilen özara deňeşdirmek arkaly suratlandyrmaly.

28-nji surat. Kűyzäniň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Mysaly ýumuş (*galam*)

Özüne seredip we ýatdan kűyzäniň, tűnçäniň, çäýnegiň, güldanyň we ş.m. suratyny çekmek.

§ 8. Natýurmort çekmek

Güller, miweler, gök önümler, gap-gaçlar ýaly jansyz zatlaryň suratyna **natýurmort** diýilýär. Sungatyň ýörite bir žanry hökmünde ol XVII asyryň başynda Gollandiýada ýüze çykyppdyr. Ondan öňki zamanlarda natýurmort beýleki žanrlaryň düzüminde bolupdyr.

Natýurmort-suratlar muzeýlerde saklanýar, iş otaglarynda, dync alyş otaglarynda, aşhanalarda diwardan asylyp goýulýar. Olar jaýlara bezeg, owadan görk berýär. Natýurmortlar, esasan, nakgaşlykda, grafikada şekillendirilýär.

29-njy surat. Gap-gaçlardan düzülen natýurmort.

Birnäçe suratkeşler sungatyň bu görnüşinden lezzet alyp, natýurmorty köp çekipdirler. Fransuz suratkeşi Žan Batist Şarden, rus suratkeşi Iwan Hruskiý natýurmort sungatynyň ussatlarydyr. Türkmen suratkeşleri Ýakup Annanurowyň “Gawunlar”, “Güller”, Durdy Baýramowyň “Güller we almalar”, “Çopantelppekler”, Yzzat Gylyjowyň “Miweler we ir-iýmişler” ýaly natýurmortlary olary synlanlara lezzet berýär.

30-njy surat. Gök önümlerden düzülen natýurmort.

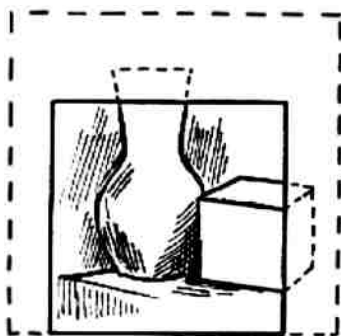
Suraty çekiljek zatlar, adatça, stoluň, oturgyjyň ýa-da başga bir tekizligiň üstünde goýulýar. Olaryň bellibir tarapyndan ýagtylyk düşer ýaly ýagdaý döredilýär. Şekillendirmek üçin daş görnüşi hem-de reňki taýdan owadan zatlar goýulýar. Suraty çekilýän zatlaryň bir-birleri bilen baglanyşygyny, göwrümleriniň özara gatnaşygyny kagyz ýüzünde dogry, takyk hem gelşikli şekillendirmek esasy meseledir. Suratyň düzüwi kagyz tagtasyna görä uly ýa-da kiçi bolman, oýlanyşykly ýerleşdirilen bolmalydyr.

Surat dogry ýerleşdirilmändir. Punktir çyzyk bilen dogry ýerleşşi görkezilen.

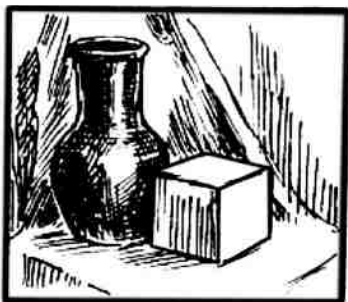
Surat dogry ýerleşdirilmändir. Punktir çyzyk bilen dogry ýerleşşi görkezilen.

Surat kagzyň ýüzüne ýerleşmändir. Punktir çyzyk bilen gerekli ölçegi görkezilen.

Surat oňat ýerleşdirilipdir, ýöne görüş nokady şowsuz saýlanypdyr.

Surat dogry ýerleşdirilipdir.

Surat dogry ýerleşdirilipdir.

31-nji surat.

Natýurmort çekilende zatlary aýry-aýrylykda däl-de, bitewilikde görüp, umumylykda şekillendirmeli. Şekilleri takyklaşdyryp, ýagtylyk-kölegäniň araçäklerini ýeňiljek bellemeli. Soňra natýurmortyň has garaňky ýerlerinden ştrihläp başlamak bilen işi dowam etdirmeli.

Mysaly ýumuş (*galam*)

Geometrik jisimlerden, şeýle hem bir mazmun bilen baglanyşýan 2-3 zatdan (küýze, pomidor, hyýar we ş.m.) düzülen natýurmort çekmek.

§ 9. Nakgaşlyk sungaty, onuň görnüşleri

Nakgaşlyk sungaty durmuş hakykatyny has doly şöhlendirýär, ol suratkeşiň iň belent duýgularyny bermäge ukyplydyr. Nakgaşlyk sungaty döwrüň ruhy mazmunyny, onuň jemgyýetçilik ösüşini, ähmiýetini şöhlendirip bilýär. Şonuň üçin hem şekillendiriş sungatynyň bu ugry jemgyýetiň aýrylmaz bölegine öwürülendir. Şonuň ýaly-da adamyň duýgularyna, pikirine, aňyna täsir edýänligi üçin gözelligi terbiýesiniň örän täsirli serişdesidir.

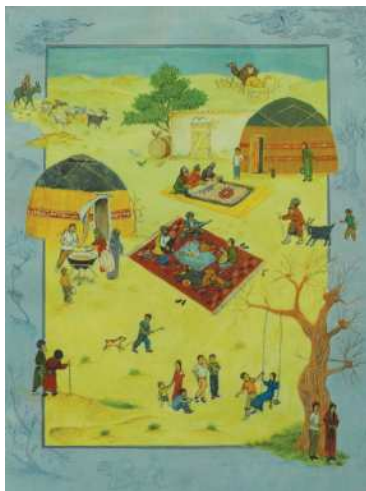
Nakgaşlyk sungatynyň iri hem esasy üç görnüşi – *diwaryň ýüzünde ýerine ýetirilýän* (monumental), *kiçi ölçeqli* (miniatýura), *abzalda ýerine ýetirilýän* (stanok) görnüşleri bardyr.

Diwaryň ýüzüne çekilýän surat has görnükli, uly durmuşy wakalary, beýik şahslary nygtap, olaryň belentligini wasp edýär. Şeýle eser-

ler, köplenç, binalaryň diwarlarynyň iç ýa-da daş ýüzüne çekilýär.

Kiçi ölçegli reňkli suratlary (mini-atýura) çekmek XV, XVI asyrlarda uly ösüşe eýe bolupdyr. Olarda durmuş wakalar, adamlar, ymaratlar, haýwanlar, tebigat gözelligi belentlikde oturyp syn edilýän ýaly bir-birleriniň ýokarsynda şekillendirilýär.

Reňkler bilen abzalda çekilen surat durmuş hakykatyny, bize görnüşi ýaly, ähli gözelligi, reňk baýlygy bilen beýan edýär. Ol, köplenç, ýörite abzala – molberte berkidilen kendir matanyň ýüzünde ýagly reňkler bilen, kagyzyň ýüzünde akwarel, guaş ýa-da tempera reňkleri bilen ýerine ýetirilýär. Dürli reňkleri ulanyp, çuň manyly, tomaşaça güýçli täsir edýän eserleri döretmegiň bu görnüşi has irki döwürden bäri şekillendiriş sungatynyň giň ýaýran ugrudyr. Suratkeşler dürli reňkler bilen durmuş hakykatyny, hyýaly zatlary şekillendirýärler.

32-nji surat. A. Mämmetberdiyew. “Türkmen toýy”.

33-nji surat. I. Fintikowa. “Çagalar bagy”.

Nakgaşlyk sungatynda köp sanly ugurlar, akymlar bar. Mysal üçin, durmuş hakykatyny çeper keşpde şekillendirýän, tebigaty, durmuş wakalaryny synlamakdan suratkeşde dörän ilkinji täsirleri teswirleýän ugur (impressionizm), durmuş hakykatyny üýtgedip, ýoýup görkezýän, durmuş hakykatyny asla beýan etmeýän (abstraksionizm) ugurlary hem bar.

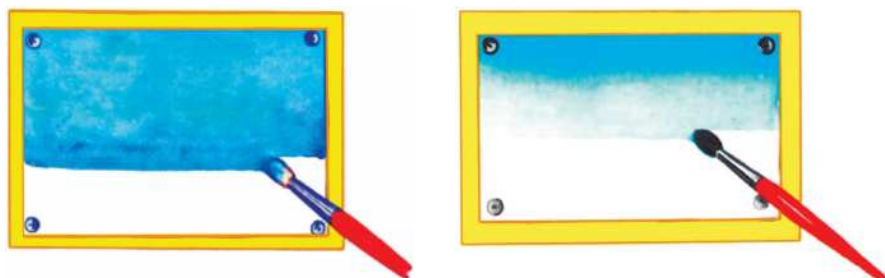
§ 10. Reňk barada maglumat

Reňk wajyp şekillendiriş serişdesidir. Adamlar gadym wagtlardan bäre reňki öwrenipdirler. Nýuton tarapyndan edilen açyşdan soň, ony aýratyn uly depgin bilen öwrenmäge başlapdyrlar. Bu alym Gün ýagtylygynyň dürli reňkli şöhlelerden durýandygyny subut edipdir. Ony aýna prizmanyň kömegi bilen bölekler bölüşdirip, reňkli zolagy (spektri) alýar. Eger spektr zolagyndaky reňkleri reňk tegelegi görnüşinde ýerleşdirsek, onda her bir reňk onuň içinde kesgitli orny eýeleýär.

Gyzyl, gök we sary reňklere *esasy reňkler* diýilýär. Olary garyp, köpsanly beýleki reňkler alynýar. Meselem, gyzyl + sary = mämişi; gyzyl + gök = benewşe; gök + sary = ýaşyl.

Gyzyl, sary, mämişi reňklere (Günüň, oduň reňkleri) *ýyly*, gök, açyk gök, benewşe reňklere (garyň, buzuň, suwuň reňkleri) *sowuk reňkler* diýilýär.

Akwareliň esasy alamatlary durulygy, ýeňilligi, reňkiň arasalygydyr. Akwarelde ak reňk ulanylmaýar, has açyk reňkler suwy köpräk garmak arkaly alynýar. Akwarel reňkleri bilen surat çekmek üçin çekiljek şekiliň suduryňy gara galam bilen kagyza geçirmeli. Soňra surat çekilen kagyzy suwly çotga bilen öllemeli hem-de ony çalykdymaly (şeýle edilse kagyz özüne reňki gowy kabul edýär). Akwarel reňkleriniň üstüne bir-iki damja suw damdyrmaly. Reňkler ýumşansoň, haýsydyr bir kagyzyň ýüzüne olary çotga bilen çalyp, barlap görmeli. Reňk açyk, arassa boldugyça, şonça-da suratyň täsirliligi artýar. Akwarel bilen surat çekilende kagyzy 30 gradus ýapytylykda goýup, ýokarsyndan aşaklygyna reňkläp başlamaly (34-nji

34-nji surat.

sur.). Surat çekilende dürli ululykdaky – ýogyn, inçe çotgalary ulanmaly. Suratsaky goýy tegmilleri hem reňkleriň ýitiligin arassa, çygly çotga bilen gowşatmaly.

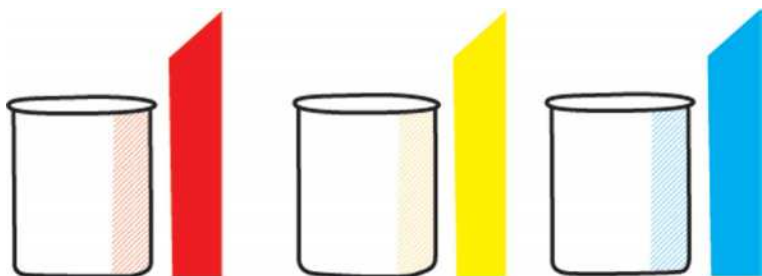
Mysaly ýumuş

Reňk bilen işlemekde türgenleşmek (ýogyn, inçe zolaklary geçirmek, reňkini kem-kemden gowşatmak bilen gönüburçluga reňklemek we ş.m.).

§ 11. Zatlara seredip aýry-aýrylykda reňk bilen suratyny çekmek

Reňkleriň käbir aýratynlyklaryny bilmek reňki şekillendirmegiň serişdesi hökmünde netijeli ulanmaga ýardam edýär. Reňkleriň käbirleri bir-birlerine gapma-garşy bolan jübüt reňkleri emele getirýärler. Olaryň biriniň gapdalynda beýlekisi ulanylsa, ikisi hem goýulygy we ýagtylygy taýdan güýçlenýär. Mysal üçin, ak-gara, sary-melewşe, gyzyly-ýaşyl reňkler bir-birine gapma-garşydyr. Sowuk reňkleriň ýanynda ýyly reňkleri, ýyly reňkleriň ýanynda sowuk reňkleri ulanmak olaryň täsirliligini güýçlendirýär.

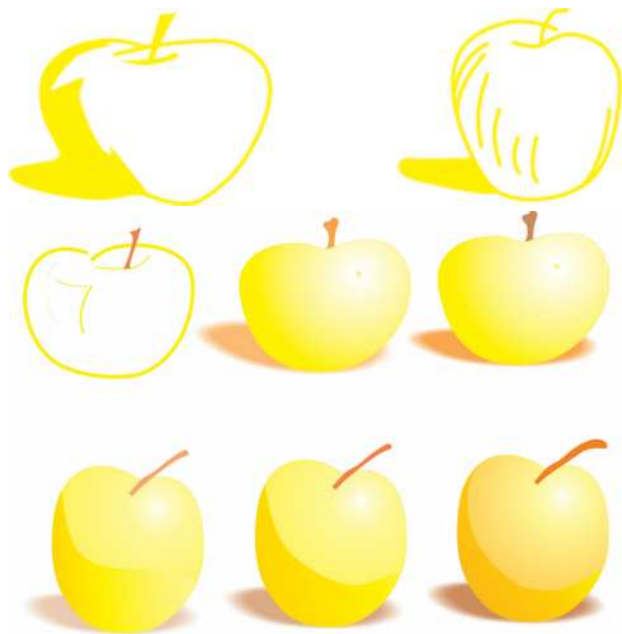
Zadyň reňki ýagtylyk çeşmesiniň we reňk gurşawynyň täsirinde üýtgäp bilýär. Zadyň ýagty tarapy ýagtylyk çeşmesiniň öwüşginlerine eýe bolýar. Zatlaryň reňki onuň ýanynda ýerleşen zatlaryň, onuň duran we aňyrsyndaky tekizliginiň reňk öwüşginlerine eýe bolýar (35-nji *sur.*). Şekillendirilýän zadyň hemme reňkleri bir-biri bilen baglanyşykda bolup, kesgitli reňk gatnaşyklaryny emele getirýärler.

35-nji surat.

Zatlaryň Gün düşýän üstleri ýyly, kölege tarapy bolsa sowuk ýaly bolup görünýär. Ýapyk jaýda tersine, zatlaryň reňki sowugrak, kölegesi bolsa ýylyrak ýaly bolup görünýär.

Reňk bilen zatlaryň suraty çekilende ilki galam bilen onuň ýagty, ýarym kölege, kölege, öwüşgin (refleks), şekillendirilýän zat ýalpyldawuk üstli bolsa ýalkym düşýän ýerleriniň çäklerini ýeňiljek belleşdirmeli. Palitrada zadyň ýagty ýeriniň reňkini düzüp, ýalkym düşýän ýerinden başga ýerlerini umumy reňklemeli. Ol reňk çala guranyndan soň, zadyň ýarym kölege, kölege ýeriniň reňklerini düzüp çalmaly.

36-njy surat. Reňk bilen almanyň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Mysaly ýumuş (akwarel)

Düşegini (fonuny) reňklemek bilen miweleriň, gök önümleriň, gap-gaçlaryň, kűýzäniň suratyny çekmek.

§ 12. Reňk bilen natýurmort çekmek

Suratkeşler natýurmort eserlerinde bizi gurşap alýan zatlaryň we tebigatyň gőzelligini wasp edýärler, biziň şu günümüz, ýaşayyş-durmuşymyz barada gürrüň berýärler, öz pikirlerini, duýgularyny beýan edýärler.

Natýurmort çekilende zatlaryň umumylykda inini boýy bilen özara deňeşdirmeli. Kagyzyň ýüzünde zatlaryň hemmesiniň esasy ululyk gatnaşyklaryny ýeňiljek bellemeli. Zatlary bitewilikde synlamak bilen suratyň ölçegleriniň kagyzyň ölçeglerine näderejede laýyk gelýändigini anyklap, her bir zadyň ornuny we ölçeglerini kesgitlemeli. Zatlaryň daş görnüşini çyzyklar bilen umumlaşdyryp şekillendirmeli. Ondan soň her bir zadyň daş görnüşini takyk şekillendirip, ýene bir gezek hemme zatlary bitewilikde synlap deňeşdirmeli. Suraty mümkin boldugyndan bozguç ulanman, ýeňiljek çyzyklar bilen çekmeli. Soňra zatlaryň, olaryň aňyrsyndaky tekizligiň, duran ýeriniň iň ýagty ýerlerine laýyk gelýän reňkleri düzüp, olaryň ýalkym düşýän ýerlerinden başga ýerlerini tutuşlygyna reňklemeli. Ol reňkler çalygandan soň, palitrada reňkleri garyp, zatlaryň ýarym kölege, kölege ýerlerini, aňyrsyndaky we duran tekizligini işlemeli. Suraty 2-3 tapgyr reňklemek bilen onuň kölege we ýagty ýerlerini tapawutlandyrmaly. Çekýän zatlarymyzyň gőwrümini, nämeden ýasalandygyny, üstüniň hilini (fakturasyny) bildirmeklige çalyşmaly. Natýurmort bilen onuň

37-nji surat. S. Ataýew.
“Natýurmort”.

şekilini özara deňeşdirmek arkaly suratdaky ähli zatlaryň hakykatdaky ýaly bir bitewi sazlaşygy näderejede emele getirýändigini anyklap, işi umumylaşdyrmaga geçmeli. Işiň bu tapgyrynda, eger zerur bolsa, suratyň haýsydyr bir böleginiň ýagtylyk derejesi, zatlaryň sudury ýumşadylýar ýa-da tersine, güýçlendirilýär.

Mysaly ýumuş (*akwarel*)

2-3 sany zatdan ybarat natýurmort çekmek.

§ 13. Guşlaryň we haýwanlaryň suratyny çekmek

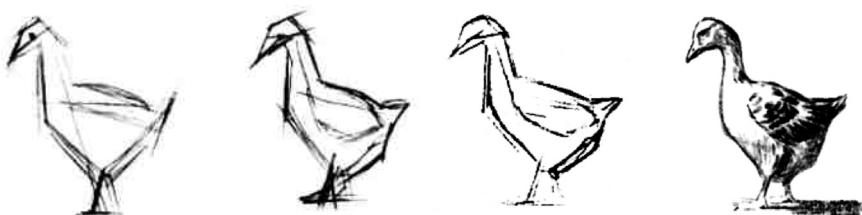
Gadymy suratkeşler gowaklaryň diwarlaryna dürli haýwanlaryň şekilini çekmek bilen töweregindäki dünýäni öwrenipdirler, ondan lezzet alypdylar. Awa çykmazdan öň şol suratlaryň önünde tans oýnap, öz hyýalynda ýerine ýetirýän hereketlerinde suratdaky haýwanlary awlapdylar. Görnüşi ýaly, çekilen suratlar ýöne bir gőzellik bolman, eýsem, hemişe-de many aňladypdyr. Aýry-aýry haýwanlaryň suratlary, otlap ýören, suw içmäge gelen haýwanlar toparynyň şekilleri iň gadymy suratlardyr.

38-nji surat. I. Işangulyýew. «Bedew».

Soňky ýüz ýyllyklarda suratkeşler guşlaryň, ýabany haýwanlaryň gözəl keşbini şekillendirmek bilen olara howandarlyk etmäge, go-ramaga çagyrypdyrlar. Tebigatda guşlaryň, haýwanlaryň özboluşly gözelligi bolýar. Şekillendiriş sungatynda guşlary, haýwanlary şekillendirýän žanra **animalistik žanr** diýilýär.

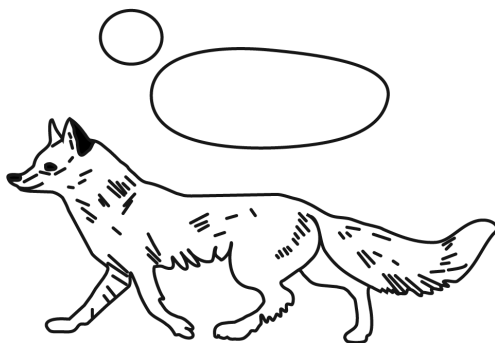
Türkmen suratkeşlerinden Mämmed Mämmedow, Gulnazar Bekmyradow, Işanguly Işangulyýew, Muhammet Goçmyradow dagylar atyň suratyny çekmegiň ussatlarydyr. Rejepberdi Muhammedow, kitap bezeýji suratkeşler Orazguly Kasymow, Juma Orazberdiýew we beýlekiler dürli haýwanlaryň suratyny ussatlyk bilen çekýärler.

39-njy surat. Galam bilen ördegiň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

40-njy surat. Itiň suratynyň çekilişi.

41-nji surat. Tilkiniň suratynyň çekilişi.

Guşuň, haýwanyň suraty çekilende ilki bilen kagyzyň ýüzünde surat owadan görner ýaly sazlaşykly ýerleşdirmeli. Galam bilen gaty basman, onuň бүтин durkuny şekillendirmeli. Ýagtylyk-kölegäniň

çäklerini galamy gaty basman, ýuwaşja belleşdirmeli. Eger surat reňkde ýerine ýetirilýän bolsa, akwarel reňkleri bilen suratyň hemme ýerlerini reňklemeli.

Reňkleri kem-kemden bir-birleri bilen baglanyşyklylykda güýçlendirmeli. Guşuň, haýwanyň özüne golaý ýerlerini has anyk (açyk ýa-da goýurak reňkler bilen), yzrakdaky ýerlerini umumylaşdyrylan ýagdaýda reňklemeli. Iň soňundan agdyklyk edýän reňklere üns berip umumylaşdyrmaly.

Mysaly ýumuşlar

1. Galam, akwarel reňkleri bilen guşlaryň, haýwanlaryň gäbine sere-dip, nusgadan göçürip suratyny çekmek.
2. Galam bilen guşlara, haýwanlara seredip, gysga wagtda suratyny çekmek.

§ 14. Adamyň suratyny çekmek

Sungatda adamyň keşbi ähmiýetli orny eýeleýär.

Suratkeş suratda şekillendirýän adamynyň daş sypatyny, häsiýeti-ni, içki dünýäsini, özüniň oňa bolan garaýşyny açyp görkezýär. Şonuň bilen birlikde ol adam hakynda öz umumylaşdyrylan düşüňjesini, ony döwür bilen baglanyşdyryp, şol döwrüň wekilidigini hem beýan edýär.

Suratkeş suratyny çekýän adamyny näçe oňat tanasa, şonça-da oňat häsiýetlendirip, suratlandyryp bilýär. Suratkeş adamyň keşbini bermek bilen birlikde suratda kyn meseleleriň çözgüdini tapýar. Munuň üçin suratkeş şekillendirýän adamynyň elini, egin-eşigini, ulanýan zatlaryny hem şekilde beýan edýär. Çeper keşbi beýan et-mekde adamyň durmuşynda, gündelik zähmet işinde ulanýan iş gural-laryny we enjamlaryny eserde şekillendirmegiň uly ähmiýeti bardyr. Bularyň hemmesi suratkeşe ýatdan çykmaýak çeper keşp döretmäge ýardam edýär.

Suratkeşleriň birnäçesi adam keşbini çekmek bilen ýörite meşgullanýarlar. Beýik italyan suratkeşi Leonardo da Winçi, golland suratkeşi Rembrandt, rus suratkeşi Iwan Kramskoý we başgalar öz döwürdeşleriniň ajaýyp portretlerini döredipdirler.

Türkmen suratkeşleriniň hemmesi diýen ýaly adamyň suratlaryny çekýärler. Olardan Türkmenistanyň Halk suratkeşleri Başım Nuralynyň “Oglumyň portreti”, “Ejemiň portreti”, Yzzat Gylyjowyň “Mätäji şahyr”, “Maral”, Aýhan Hajyýewiň “Magtymguly”, “Mollanepes”, “Döwletmämmet Azady”, Ýakup Annanuryowyň “Keminäniň portreti”, Ýarly Baýramowyň “Watançy şahyr Seýitnazar Seýdi”, Durdy Baýramowyň “Alty Garlyýewiň portreti” ýaly ýagly reňkler bilen çekilen suratlar türkmen nakgashlyk sungatynyň nusgawy eserleridir.

43-nji surat. Lukas Kranah.
“Çagaly madonna”.

44-nji surat. B. Nuraly.
“Oglumyň portreti”.

Suratkeş öz suratyny (awtoportretini) hem çekýär.

Adamyň çeper keşbini şöhlendirmek diňe nakgashlyk sungatynda däl-de, şekillendiriş sungatynyň grafika, heýkeltaraşlyk, haly sungaty görnüşlerinde hem giňden ýaýrandyr. Meselem, Babasary Annamyradow Zeliliniň heýkel portretini döretdi.

Adamyň suraty çekilende ilki bilen süňk-myşsa ulgamynyň gurluşynyň aýratynlyklaryny göz önünde tutmaly. Soňra adam bedeniniň ululyk gatnaşyklaryny bilmeli. Uzyn boýly adamyň (180 sm we ondan hem uzyn) kellesi tutuş boýunyň sekizden bir bölegini eýeleýär, orta boýly adamyň (165-170 sm) kellesi tutuş boýunda ýedi ýarym

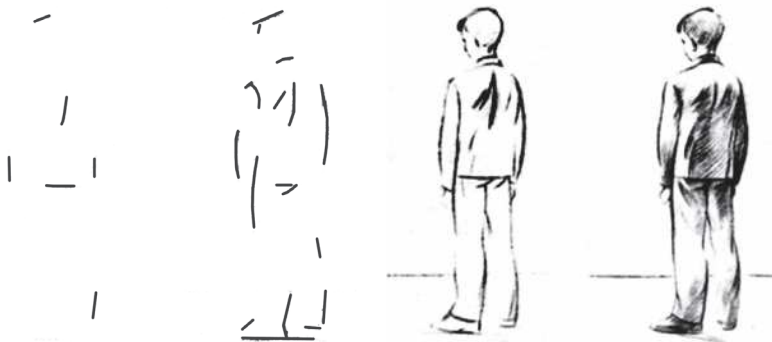

44-nji surat. A. Hajyýew. “Döwletmämmet Azady”.

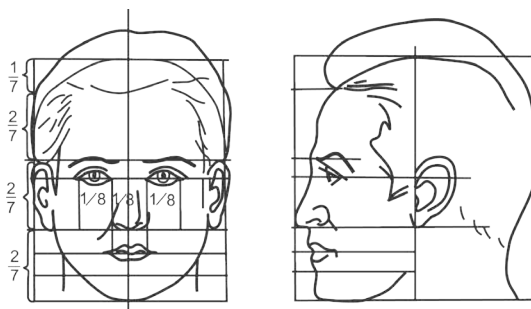
gezek ýerleşýär, kelte boýly adamyň kellesi бүтин boýunyň ýediden bir bölegini eýeleýär. Adamyň aýagynyň uzynlygy onuň boýunyň, takmynan, ýarysyna deňdir.

Çagalaryň bedeniniň ululyk gatnaşyklary uly adamyňky ýaly dälidir. Gundagly çaganyň kellesi boýunyň dörtdeň bir, iki ýaşly çaganyňky başdeň bir, 6-12 ýaşly çaganyňky altydan bir, 14-17 ýaşly yetginjegiňki ýediden bir bölegini eýeleýär. Eger-de uly adamyň eginleriniň giňligi kellesiniň uzynlygynyň iki essesine, çanaklygynyň ini bolsa kellesiniň bir ýarym essesine deň bolsa, iki ýaşyna çenli çagalaryň kellesiniň ini döşüniň giňligine, eginleriniň we bykynynyň ölçegleri deň diýen ýalydyr. Yetginjekleriň boýnunyň, aýaklarynyň, elleriniň we göwresiniň çalt ösýändigini sebäpli, tutuş bedeni uzyn hem inçe ýaly görünýär.

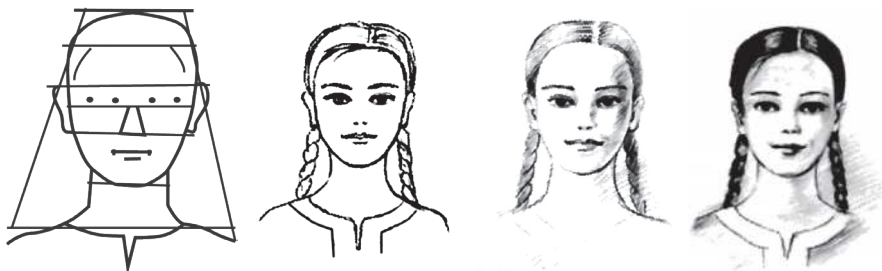
Adam bedeniniň suratyny çekmäge onuň tutuş boýuny we kellesiniň boýuny bellemekden başlamaly. Adamyň boýunyň uzynlygyny ululyk gatnaşyklaryna göre böleklerе bölmeli. Kellesiniň, boýnunyň, göwresiniň, aýaklarynyň, elleriniň sudury çekilenden soň, şekilleri takyklaşdyrmaly, has maýda bölekleri suratlandyrmaly.

45-nji surat. Galam bilen oglanjygyň suratyny çekmegiň yzygiderliligi.

46-njy surat. Adamyň kellesiniň ululyk gatnaşyklary.

47-nji surat. Galam bilen okuwçy gyzyň ýüz keşbini şekillendirmegiň yzygiderliligi.

Adamyň bedeniniň hereketde üýtgemesiniň aýratynlyklaryna göz ýetirmek üçin adam bedeniniň dürli ýagdaýlaryny (meselem, ýöne duran we ýük göterip duran adam) seljerip geçmeli. Birinji ýagdaýda adamyň oňurgasy dik, egin we çanaklyk halkasynyň ugry kesedir.

48-nji surat. Reňk bilen oglanjygyň ýüz keşbini şekillendirmegiň yzygiderliligi.

Ýük göterip duran adamyň oňurgasy dik däl, egin we çanaklyk halkasy kese däl, üstesine-de bir-birine garşylykly ugurda ýapgytdyrlar; bir eli gapdala uzandyr, sebäbi ýüküň agramy adamyň göwresini gyşardýar, boş elini gapdala uzatmaga we agramyny bir aýagyna atmaga mejbur edýär.

Mysaly ýumuşlar (*galam, akwarel*):

1. Özüne seredip we ýatdan adamyň suratyny çekmek.
2. Adamyň ýüz keşbini suratlandyrmak.

§ 15. Arhitektura sungaty. Otagyň içiniň suratyny çekmek

Türkmenistan gadymy medeniýetiň ojagy hasaplanýar. Muňa ýurdumyzyň dürli künjegindäki binagärçilik ýadygärlikleri şaýatlyk edýär.

Türkmen binagärçilik sungaty Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanasynda uly ösüşe eýe boldy. Ýurdumyzda köşkleriň, döwlet edaralarynyň, dini ymaratlaryň, ýaşaýyş we jemgyýetçilik jaýlarynyň gurluşygy bitewi binagärlik görnüşinde alnyp barylýar. Prezident köşgi, Ruhyýet köşgi, Garaşsyzlyk seýilgähi we başga-da ençeme ymaratlar, desgalar gözəl paýtagtymyzyň görküne görk goşýar. Obadyr şäherlerimizde gurulýan kaşan ymaratlar milli binagärlik aýratynlyklaryny özünde jemleýär.

Halkymyzyň ruhy we medeni mirasyny gorap saklamak, öwrenmek maksady bilen ýurdumyzda birnäçe muzeýler hem guruldy. Paý-

tagtymyzdaky Şekillendiriş sungaty muzeýinde türkmen, daşary ýurt suratkeşleriniň eserleri saklanylýar. Türkmen halysynyň muzeýiniň gaznasynda 1500-den gowrak haly we haly önümleri bar.

Sankt-Peterburgdaky Ermitaž, Pariždäki Luwr, Nýu-Ýorkdaky Metropoliten muzeýleri, Drezden surat galereýasy, Moskwadaky Tretyakow surat galereýasy we beýlekiler dünýäniň iň uly sungat muzeýleridir. Olarda şekillendiriş sungatynyň ussatlarynyň dünýä belli eserleri saklanylýar.

49-njy surat. Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeýi.

50-nji surat. Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeýiniň interýeri.

Muzeýleriň giň we owadan zallary bolup, olaryň birinden beýlekilerine geçilýän giň gapylary, geçelgeleri bar. Muzeýleriň içinde – interýerinde (arhitekturada jaýyň içki görnüşine interýer, jaýyň öň tarapyna bolsa fasady diýilýär) sungat eserleri ýörite bölümler boýunça tertipli hem gelşikli edilip asylyp goýulýar. Kiçiräk eserler ýüzi aýnaly ýörite zat goýulýan ýerlerde – witrinalarda ýerleşdirilýär.

Şekillendiriş sungatynyň eserlerinde interýer, köplenç, eserde şekillendirilýän wakanyň bolup geçýän gursawy bolup durýar. Şonuň üçin suratkeşler ony ünsli öwrenýärler. Meselem, belli rus suratkeşi Pawel Fedotow “Maýoryň gudaçylyga gelmegi” eseriniň üstünde işläinde täjirleriň öýüniň içiniň aýratynlyklaryny öwrenipdir, ony synlap köp gezek galam, reňk bilen suratyny çekipdir. Ilyá Repin “Garaşmandylar” eseri üçin otagyň suratyny birnäçe gezek çekipdir.

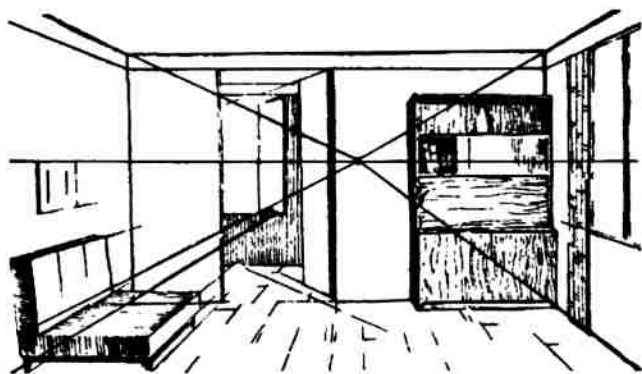
Ýüzbe-ýüz ýagdaýda interýeriň suraty çekilende (52-nji sur.) ilki alynky diwary gönüburçluk görnüşde, soňra ýapgyt çyzyklar bilen diwarlaryň, poluň we potologyň araçäklerini bellemeli. Gapdal diwarlaryň araçäklerini aňladýan ähli ýapgyt çyzyklar dowam etdirilende birikme nokadynda birleşmelidirler. Otagyň perspektiwasy gup, onuň içindäki zatlary suratlandyrmaga geçmeli. Ýeňiljek çyzyklar bilen her bir zadyň ýerini we ölçeglerini kesgitlemeli, perspektiwada takyk gurmaga çalyşmak bilen zatlaryň daş görnüşini ýönekeý

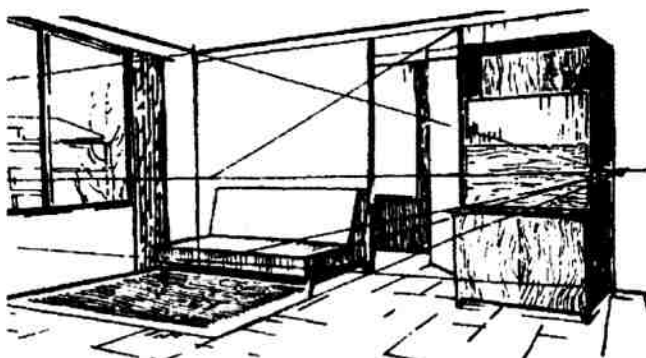
51-njii surat. M. Hojagulyýewa. “Maşgala”.

geometrik jisimler görnüşinde bellemeli, umumylaşdyrylan görnüşde zatlaryň esasy böleklerini şekillendirmeli, soňra her bir zadyň daş görnüşini jikme-jik suratlandyrmaly.

Burç perspektiwasynda interýeriň suraty çekilende (53-nji sur.) iki birikme nokadyndan peýdalanyň, gapdal diwarlaryň, poluň we potologyň perspektiwasyňy gurup bolar ýaly, otagyň burçunyň dik gapyrgasyndan başlamaly. Interýeriň gurluşy emele gelensoň, otagyň içindäki zatlary şekillendirmäge geçmeli. Olary şekillendirmegiň yzygiderliligi ýüzbe-ýüz görnüşdäki ýalydyr, ýöne olary burç ýagdaýynda duran kubuň suratyny çekmekdäki ýaly, bize golaý bolan dik gapyrgasyndan gurup başlamaly.

52-nji surat.

53-nji surat.

Mysaly ýumuşlar:

Otagyň içi (interýeri) şekillendirilen suratlary synlamak we seljermek; bir we iki birikme nokatlary bilen otagyň içiniň suratyny çekmek.

§ 16. Tebigatyň suratyny çekmek

Tebigatyň gözəl keşbiniň suratlary şekillendiriş sungatynyň ýörite bir žanryny – peýzaž žanryny emele getirýär. Sungatyň aýratyn bir žanry hökmünde ol VII asyrdan Hytaýda döräpdir.

Türkmen suratkeşleriniň birnäçeleri gözəl tebigatymyzyň suratyny köp çekýärler. Olardan Nury Hojamammedowyň “Meniň Watanyň”, Nyýazmyrat Dowodowyň “Watanymyň bir künjegi”, “Irki ýaz”, Durdy Baýramowyň “Murgap giňişligi”, Mäterguly Orazberdiýewiň “Monjukly depede güýz”, “Irki güýz” we başgalary mysal getirmek bolar. Belli rus suratkeşleri Isaak Lewitan, Iwan Şişkin, Aleksey Sawrasow, Fýodor Wasilýew, Arhip Kuinji we başgalar öz eserlerinde rus tebigatynyň gözelligini wasp edipdirler.

54-nji surat. M. Jumaýew. “Ýagyşdan soň”.

55-nji surat. T. Gylyçdurdyýewa. “Meniň ýaşlygym”.

56-njy surat. L. Nazarowa. “Awaza”.

Tebigatyň suraty çekilende esasy çeper beýan ediş serişdeleri sazlaşyk-düzüw, owadan reňkler, giňişligiň, howa gatlaklarynyň reňkler arkaly sazlaşykly berlişidir. Şeýle hem, tebigatdaky zatlaryň giňişlikde ýerleşişlerini, olaryň gabarasyny daş görnüşiniň reňki ar-

kaly teswirlemekdir. Tebigatyň suraty çekilende ýagtylyk-kölegäniň, umumy agdyklyk edýän reňkleriň, reňk öwüşginleriniň dogry suratlandyrylyşynyň ähmiýeti uludyr.

Suratda hakykata laýyk, suratkeşiň şekilde berjek bolýan many-mazmunyna, onuň oý-pikirlerine kybapdaş reňkler bermek beýan ediş serişdeleriň biridir.

Tebigatda reňkler (zatlaryň reňki) hemişe üýtgeýär. Olara gök asmanyň reňki, töwerekde agdyklyk edýän reňkleriň täsiri ýetýär. Olardan başga-da aram we uzak aralykdaky zatlaryň reňkine howa gatlarynyň çalymtyl gök reňki täsir edýär.

Howa perspektiwasy

Howa gurşawynyň we giňişligiň täsiri astynda zatlaryň käbir alamatlarynyň üýtgemegine *howa perspektiwasy* diýilýär.

Howa perspektiwasyň kanunlary:

1. Giňişligi suratlandyrmak üçin golaýdaky zatlary jikme-jik, uzakdakylary bolsa umumylaşdyryp şekillendirmeli.

2. Giňişligi suratlandyrmak üçin golaýdaky zatlary göwrümlü, uzakdakylary bolsa tekiz şekillendirmeli.

3. Giňişligi suratlandyrmak üçin golaýdaky zatlary ýiti reňkli, uzakdakylary bolsa solak reňkli şekillendirmeli.

4. Giňişligi suratlandyrmak üçin golaýdaky zatlary dürli reňkler bilen, uzakdakylary bolsa birmeňzeş reňkler bilen şekillendirmeli.

Suratyny çekmek üçin tebigatyň özüne çekiji bir künjegini saýlap almaly. Suratda baglar, ösümlükler ýol ýa-da ýoda, başga-da köp zatlar şekillendirilip bilner. Bu zatlaryň giňişlikde tutýan ornuny göz önünde tutmak bilen kagyzyň ýüzünde olaryň özara baglanyşykly hem sazlaşykly ýerleşmegini gazanmaly.

Ilki bilen kagyzyň formatyny we ýagdaýyny (kese tutmalymy ýa-da dik) kesgitlemeli. Soňra kagyzyň ýüzünde ýer bilen asmanyň baglanyşygyny kesgitleýän gözýetim çyzygyny geçirmeli. Has möhüm we iri zatlardan başlamak bilen esasy zatlaryň (baglaryň, daglaryň, baýyrlaryň, bulutlaryň) şekillerini ýeňiljek bellemeli. Gözýetime tarap gitdigiçe zatlaryň ölçegleriniň kiçelmegini, golaýdaky zatlaryň

uzakdakylaryň öňüni ýapmagyny we olaryň esaslarynyň derejesiniň ýokaryk galmagyny göz önünde tutmak bilen ýerleşdirmek eýýäm giňişlik çuňlugynyň ýüze çykmagyna getirýär.

Umumylaşdyrylan görnüşde bellenilen zatlar anyklaşdyrylýar. Eger işiň başlangyç döwründe diňe çyzykly perspektiwanyň kanunlary göz önünde tutulan bolsa, indi howa perspektiwasyň kanunlaryna hem salgylanmaly bolýar.

Reňk bilen işe başlamazdan ozal tebigatyň reňk taýdan gurluşyny oňat öwrenmeli. Ir bilen tebigatda açyk sowuk we gögümtil, gündiz gapma-garşylykly, doýgun, açyk ýyly we goýy sowuk, agşamara goýy ýyly, gije örän goýy gögümtil hem ýaşylymtyl reňk öwüşginleri köp bolýar. Bulutly howada çal, gögümtil çal, garamtyl çal reňk öwüşginleri agdyklyk edýär, zatlaryň ýagty ýerleri sowuk, garaňky ýerleri ýyly ýaly bolup görünýär.

Uly çotga bilen suratdaky asman, daglar, gum depeleri ýaly zatlary reňklemeli. Bulutlaryň, uzakdaky daglaryň, baýyrlaryň şekilleri işlenilenden soň kem-kemden has golaýdaky baglary, otlary we beýlekileri çotga bilen dürli ululykdaky tegmiljikler goýmak arkaly şekillendirmeli. Suratdaky has goýy tegmilleri, ýagny baglaryň şahalaryny, kölegedäki ýapraklardyr otlary iň soňunda işlemeli.

Mysaly ýumuşlar

1. Tebigatyň suratlaryny synlamak we seljermek.
2. Galam we reňk bilen agaçlaryň suratyny çekmek.
3. Nusgalara seredip we önünden synlamak esasynda ýatdan tebigatyň suratyny çekmek.

§ 17. Tema boýunça surat çekmek

Tema boýunça surat çekmek gurşap alan durmuşdan kesgitli wakalary we täsirleri beýan etmektir.

Tema boýunça surat ilki bilen hyýalda, ondan soň kagyzyň ýüzünde döredilmek arkaly saýlanyp alnan tema bilen içgin gyzyklanmagy, has köp döredijilik tagallalaryny, düşüňjeleriň we bilimleriň ähli goruny peýdalanmagy talap edýär. Şunuň bilen baglylykda göz önünde

tutulýan tema degişli täsirleri önünden maksatly toplamak hem-de ýitileşdirmek aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Sapakdan ön tebigaty, ýerlerdäki zatlary, adamy we ş.m. özbaşdak synlamak guralýar. Zatlary başly-barat däl-de, meýilnama boýunça (geljekki suratyň ýerine ýetiriliş tertibinde, umumydan anyklyga tarap yzygiderlilikde) synlamaly. Tema boýunça surat çekmek üçin beýan etmegiň serişdelerini we tärlerini bilmegi, olary ýerlikli ulanmagy başarmaly. Sungatyň beýan ediş serişdeleri bellibir sazlaşykda, gaýtalanyp, kagyz ýüzünde maksadalaýyk ýerleşdirilse, many aňladýarlar. Şol ýagdaýda çeper eser döreýär. Eserde suratkeş özünde dörän täsirleri beýan edýär.

Suratkeş çekýän suratyny maksatly guraýar, ýagny şekilleri surat tekizliginde başarnykly ýerleşdirýär, esasy zady tapawutlandyrýar, olaryň özara baglanyşygyny görkezip, ikinji derejeli zatlary esasy zada baglaýar. Sungat eseriniň esasy manysyny beýan edýän ähli bölekleriniň şeýle berk guralan jemine **kompozisiýa** diýilýär. Onuň oýlanyşykly guralan bitewiligi diňe has labyzly düzüji bölekleri saýlap almak bilen däl-de, eýsem, birnäçe çeper beýan ediş serişdeleri hem-de tärleri arkaly döredilýär:

Kolorit (kompozisiýanyň reňk gurluşy) eseriň manysyny açyp görkezmekde aýratyn ähmiýete eýedir.

Eserde **esasy zady tapawutlandyrmagyň** birnäçe tärleri bardyr, meselem, esasy gahrymany uly edip suratlandyrmak, ony tomaşaça golaý ýerleşdirmek, has ýiti reňkler bilen suratlandyrmak we beýlekiler.

Hereket, mimika, ýagtylyk-kölege we **reňk** adamlaryň häsiýetlerini, duýgularyny hem-de ýagdaýlaryny açyp görkezmäge ýardam edýär.

Tema boýunça surat çekmegiň **edebi eserler boýunça** we **durmuşy temada surat çekmek** görnüşleri bar.

Edebi eserleriň (ertekileriň, rowaýatlaryň, dessanlaryň, goşgularyň, hekaýalaryň) esasynda çekilen suratlara **suratlandyрма** (illýustrasiýa) diýilýär. Suratlandyrmalar edebi eserleriň many-mazmunyna has çuň, giňişleýin düşünmäge ýardam edýär. Suratlandyr-

malar özbaşdak sungat eseri bolmak bilen suratkeşiň şol esere bolan garaýşyny açyp görkezýär. Görnükli türkmen suratkeşleri Yzzat Gylyjow, Baýram Lallykow, Anatoliý Salin, Döwletgeldi Akyýew özboluşly suratlandyrmalary bilen köpsanly kitaplary bezediler. Suratlandyrmalar eserleriň manysyny açyp görkezmek bilen kitaplara aýratyn gözellig berýär. A. Saliniň, D. Akyýewiň, B. Owganowyň döreden suratlandyrmalarynda aýratyn garaýşy, çuň, özboluşly çözüdi görmek bolýar. Görnükli rus suratkeşi Wiktor Wasnesowyň rus halk ertekileriniň esasynda döreden eserleri (“Pälwanlar”, “Alýonuşka”, “Uçýan haly”, “Pälwan ýol çatrygynda” we başgalar) nakgaşlyk sungatynyň näýbaşy eserleri hökmünde tanalýar.

Edebi eserleriň esasynda surat çekilende ilkinji nobatda eseriň many-mazmunyna, bolup geçýän wakanyň döwrüne, tebigy aýratynlygyna we ş.m. salgylanylýar. Öňünden şu temada suratkeşleriň ýerine ýetiren suratlandyrmalary öwrenilýär. Beýle diýildigi suraty göçürmeli diýildigini aňlatmaýar. Sýužetli (wakany beýan edýän) suratlaryň kompozisiýa (düzüw), reňk çözüdi özbaşdak oýlanylyp tapylmaly.

Ilki kagyzyň ýüzüni birnäçe böleklere bölüp, galam, reňk bilen taýýarlyk taslamalaryny (eskizleri) ýerine ýetirmeli. Soňra has şowly tapylan taslama-suraty esasy kagyza geçirmeli.

57-nji surat. B. Owganow. “Japbaklar”.

Suratda esasy zatlar has uly, merkeze ýakyn ýerleşdirilýär. Ondaky ähli şekiller özara baglanyşyp, bellibir pikire gulluk etmelidir. Sýžetli surat reňklenilende ilki onuň uly bölekleri, ýagny asman, ýeriň üsti, baglar, bulutlar we ş.m. reňklenilýär, kem-kemden maýda şekillere geçilýär. Şekilleriň ýagty ýerleri ilki reňklenilip, garaňky reňkler soňuna goýulýar. Suratyň baş gahrymanlary reňki boýunça hem ikinji derejeli zatlardan tapawutlanmalydyr. Munuň üçin baş gahrymanlary aňyrsyndaky zatlardan ýitiräk reňkler bilen suratlandyrmaly.

Tema boýunça suraty çekip başlamazdan ozal saýlap alan temaňa laýyklykda durmuşdan bir gyzykly, täsirli wakany saýlamaly. Galam bilen onuň taslama-suratyny ýerine ýetirmeli. Eger-de döredijilik pikiri birinji taslamada öz çözgüdini tapmadyk bolsa, onda suratkeş birnäçe täze taslamalary (eskizleri) döredýär, ol bu taslamalarda gerekli çözgüdi tapýança görüş nokadyny, gahrymanlaryň toparyny, reňk gurluşyny we beýleki zatlary üýtgedýär.

Surat çekmäge girişmezden öň ýerine ýetirjek suratyň mazmuny iň bolmanda hyýalynda çekilgi bolmalydyr, sebäbi öňünden pikiriň çugdamlanan bolmasa, sapakda netijeli iş edilmeýär. Öňünden şekillendirjek wakaň bolup geçýän ýerini (gerekli peýzažy ýa-da interýeri), gahrymanlaryňa meňzeş adamlary, haýwanlary we beýleki zatlary özbaşdak synlamaly. Olara seredip galam, reňk bilen suratlaryny aýry-aýrylykda çekmeli. Suratkeşleriň saýlap alan wakaňa golaý temalarda döreden eserlerini synlap öwrenmeli. Şeýlelikde, öňünden toplanýan zatlar işi bökdençsiz ýerine ýetirmäge ýardam eder.

Mysaly ýumuşlar (akwarel)

1. Türkmen halk ertekilerine suratlandyrmalary ýerine ýetirmek.
2. “Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan Watany”, “Nowruz geldi ilime”, “Çaga oýunlary” ýaly temalarda surat çekmek.

§ 18. Amaly-haşam sungaty

Durmuşda ulanylýan zatlaryň daş görnüşinde, bezeginde many-mazmun hem-de çeper keşp bar bolsa, ol sungat eserine öwürülýär. Olara amaly-haşam sungatynyň eserleri diýilýär. Halk ussatlary öz

ýasaýan önümlerini ulanmak üçin oňaýly we owadan edip ýasamaga çalşypdyrlar.

Amaly-haşam sungatynyň önümleri – gap-gaçlar, öý goşlary (haly, palas, gülli keçe we ş.m.) öýde biziň daşymyzy gurşap alýar. Olar dynç almaga hem-de işlemäge oňaýly şertleri döredýär, ruhuňy göterýär. Amaly-haşam sungatynyň eserleri adamlaryň sazlaşykly, ruhabelent ýaşamagyna ýardam edýär. Iş gurallarynyň owadan, işlemek üçin oňaýly bolmagy, işleýän ýerimiziň gözelligi işde ruhabelentlige, zähmetimiziň netijeleriniň ýokary bolmagyna alyp barýar.

Durmuşda ulanylýan zatlaryň daş görnüşini görer göze owadan hem-de işde ulanmaga oňaýly edip bezemek halk köpçüligi tarapyndan döredilen sungatdyr.

Amaly-haşam sungatynyň dili ýönekeýleşdirilen daş görnüş we reňk, nagyş bilen düşeginiň (fonunyň) reňk sazlaşygy, göwrüm, gaýtalanýan görnüşleriň, olaryň reňkiniň sazlaşygydyr. Olary türkmen halysynda has-da aýdyň görmek bolýar. Türkmen halysy biziň göz-guwanjymyz, sungat äleminiň dür dānesidir. Ol dünýä sungatynyň altyn hazynasyna türkmen milletiniň goşan iň uly goşandydyr. Türkmen halysy öz nepisligi hem-de berkligi boýunça dünýä halklary tarapyndan ykrar edilen senetçilik önümi we sungat eseridir. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmen halysy biziň gūnsaýyn ösýän ata Watanymyzyň gözelligi nusgasydyr. Uz barmakly çeper elli halyçylarymyzyň dokaýan halyalarynyň her bir inedördül metrine bir million baş ýüz münden gowrak çitim ýerleşdirmegi başarmagy, dünýäni haýran galdyrýan baş sany äpet halyny dokamaklary hakyky gudratdyr”¹ diýmek bilen, halyalarymyzyň we halyçylarymyzyň ýokary çeperçiligine buýsanjyny beýan edýär.

Halyalarymyz halkymyz tarapyndan gadymyýetden bäri dokalypdyr we durmuşda giňden ulanylypdyr. Türkmen halyalarynyň we haly önümleriniň ulanylmaga niýetlenilişi bilen baglanyşykly elli töweregi görnüş bar. Halyalarymyzyň nagyşlarynyň köpdürlüligi, reňk taýdan baýlygy, ýerine ýetirilişiniň ýokary derejeliligi, adama mähirli täsir edişi olaryň häsiýetli taraplarydyr. Halyda türkmen topragy,

¹*Berdimuhamedow G. M. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat. 2008.*

58-nji surat.

59-nji surat.

60-nji surat.

61-nji surat. Ahal halysy.

62-nji surat.

63-nji surat.

onuň baý ösümlük we haýwanat dünýäsi, enelerimiziň arzuw-hyýallary, dünýä-älem hakyndaky düşüňjeleri öz nepis teswirlemesini tapýar.

Döwlet nyşanlarymyzdaky haly gölleri gadymdan gelýän, ösen milli sungatymyzy, halkymyzyň agzybirligini alamatlandyrýar.

Iň gadymy keçeler gara hem-de ak öýleriň daşyna, tüýnüklerine ýapmak üçin niýetlenilip, olar gülsüz taýýarlanylýpdyr. Soňra kem-kemden gelin-gyzlarymyz keçelere owadan gülli nagyşlary salyp başlapdyrlar hem-de wagtyň geçmegi bilen bu ugurda uly üstünlikler gazanypdyrlar. Bellibir çeper keşpli, ozüne mahsus bolan köp dürli owadan nagyşlar bilen bezelen gülli keçeler milli sungatymyzyň özboluşly önümidir.

Türkmenistanyň gözeli tebigaty, haýwanat we ösümlük dünýäsi keçe nagyşlarynda öz çeper beýanyyny tapypdyr. Tebigy görnüşler nagyşlarda ýönekeýleşdirilip ulanylypdyr.

Zergärçilik önümleri—altyn çäýylyp, nagyşlanyp ýasalan kümüş şaý-sepler, dürli gap-gaçlar, durmuşda ulanylýan beýleki zatlar, at bezegleri, gündelik durmuşda, toýlarda, baýramçylyklarda adamlaryň şatlygyna şatlyk goşýar. Olar hem türkmen milletiniň gadymylygy ýaly gözbaşyny irki döwürlerden alyp gaýdýar. Bu senet jemgyýet, döwür bilen baglanyşykly ösüp, täze bezegleriň döremeginiň hasabyna hemişe baýlaşyp durýar.

Zergärçilik önümleriniň daş görnüşinde, nagyş-haşamlarynda Watanymyzyň baý tebigy özboluşlylygy beýan edilýär. Olarda bel-libir bezeg görnüşinde berlen gülleriň, ýapraklaryň, ösümlükleriň, haýwanlaryň şekilleri giňden ulanylýar.

64-nji surat. Gülýaka.

65-nji surat.

Külaçylyk önümleriniň ýüzünde gyýak, kese, dik çekilen, tolkun görnüşli nagyşlar, ýaý şekilli çyzyklar, olaryň dürli utgaşmalary bar. Olarda dörtburçluklardan, üçburçluklardan düzülen nagyşlar köp gabat gelýär.

“Alaja”, “Dagdan”, “Aksuw” endigan, egrem-bugram, döwür çyzyklardan emele gelen nagyşlar hem örän gadymy bezeglerdir.

Külaçylyk (keramika) sungaty ýurdumyzda öz ösüş ýoluny dowam etdirýär. Öz eserleri bilen bütindünýä sergilerine yzygiderli gatnaşýan keramikaçy suratkeşler Solmaz Muhammedowanyň, Maral Ataýewanyň milli äheňlere ýugrulan eserleri özboluşly şekil we gurluş çözüdi bilen tapawutlanýar.

66-njy surat. Keramiki önümler.

Türkmen milli nagyşlarymyzyň, keşdelerimiziň ösmeginde, kämilleşmeginde eli çeper gelin-gyzlarymyzyň hyzmaty örän uludyr. Olar türkmen topragymyzy, ajaýyp tebigatymyzy, onuň ösümlik we haýwanat dünýäsini öz döreden nagyşlarynda wasp edýärler. Türkmen gelin-gyzlarynyň sünnäläp eden nagyşlary halylarymyzda, keçelerimizde, milli lybaslarymyzda we ş.m. öz beýanyny tapýar. Şeýle owadan nagyşlary çekmek, ýerleşdirmek uly ussatlygy talap edýär. Gelin-gyzlarymyzyň çekýän nagyşlary öýümiziň, бүtin durmuşymyzyň bezegidir. Keşdeler dürli reňkli ýüpek sapaklar bilen çekilýär. Keşdeler dürli görnüşlerde bolup, olaryň her biriniň özboluşly atlary bolýar. “Alaja”, “Egrem”, “Byçgy”, “Çyrazy”, “Goçak”, “Dagdan”, “Erikgül”, “Gülýaýdy”, “Mäki”, “Çynar gül”, “Guş gözi”, “Gaz ayak”, “Goşa dyrnak”, “Älem”, “Tumar” we başga-da onlarça dürli keşdeler bar. Şu keşdeleri ussat gelin-gyzlar ýatdan, hiç bir ýalňyşsyz çekmek bilen, keşdelenilýän egin-eşiklerde we beýleki zatlarda örän gelşikli edip ýerleşdirmegi ökdelik bilen başaýarlar.

Örme hem iň gadymy halk senetleriniň biridir. Örme joraplarda “Burma”, “Doluhan”, “Alaja” we beýleki nagyşlar köp ulanylýar. Häzirki wagtda ussat gelin-gyzlarymyz milli nagyşlarymyzy ulanmak bilen ellikleri, şarflary, switerleri hem öryärler.

67-nji surat. Aýal köýneginiň ýakalary.

68-nji surat. Erkek adamlaryň tahýasy.

Türkmen gelin-gyzlary keteni, gyrmyzy donluk, sowsany, sary tagta ýaly dürli matalary döredipdirler. Olaryň has giň ýaýrany hem dürli öwüşginli meşhury gyzyly, ýaşyl, mawy ketenidir. Adatça, keteniden aýal, erkek köýnekleri, aýallaryň kellä atynýan çyrpy we kürte ýaly zatlary, gyrmyzy donluk matadan erkek adamlaryň donlary tikilýär. Aýal köýneginiň ýakasy keşde bilen bejerilýär. Gyňajyň gaýmasy keşde bilen örtülýär, tahýanyň ýüzi durşuna keşde bilen doldurylýar.

Erkek adamlaryň milli eşikleri hem keşdelenýär, ýöne ondaky nagyş has ýönekeýdir. Adam we çaga köýnekleriniň ýakasy keşde bilen bejerilýär. Keşde erkek adamlaryň donunyň ýakasynda, gyralarynda we gapdal ýartmaçlarynda ýerleşdirilýär. Keşdäniň ölçegi uly däl, nagyşlary ýönekeýdir.

Islendik zada çeperçiligiň we takyklygyň üsti bilen sadadan owadanlygy, sazlaşyklylygy, bitewiligi, özboluşlylygy, täsirçiligi, döwrebaplygy, milliligi, şeýle hem ajaýyp görnüşi berip bilýän hünärmenlere **dizayner** diýilýär. Bu hünäre bolan zerurlyk günsaýyn artyp barýar. Bu barada hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow: “Häzirki döwürde dizaýnerleriň işi ýokary isleg bildirilýän hünärleriň birine öwrüldi. Häzir dizaýnerler üçin örän uly mümkinçilikler açylýar. Ýurdumyzda gurulýan ähli binalaryň gyzel keşpleri we amatly

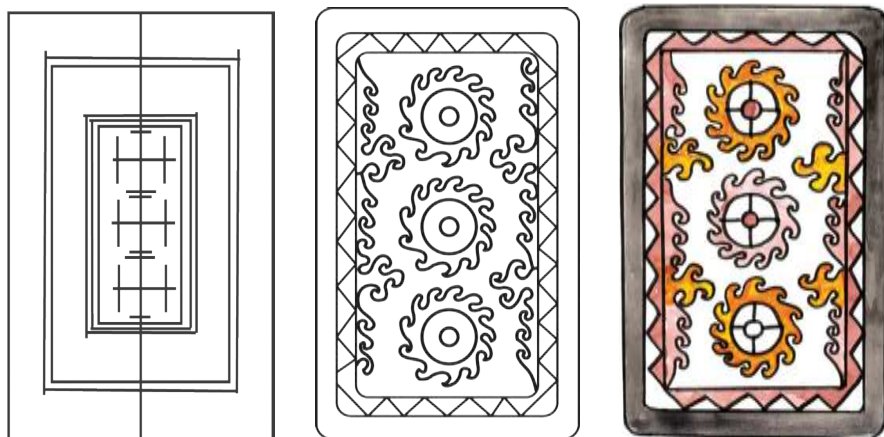
bolmagy üçin zerur şertler durmuşa geçirilýär. Bu bolsa dizaýnerleriň işiniň hemişe köp boljakdygyny aňladýar” diýmek bilen, bu hünäriň näderejede möhümdigini aýratyn nygtaýar. Hakykatdan-da, durmuşyň dürli ugurlarynda netijeli ösüşleriň gazanylmagy dizaýnerleriň işi bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Çünki önümçilikde inňeden uçara çenli ähli zat kämil dizaýny talap edýär. Dizaýn sözi çyzgy, ölçeg, surat, bezeg, kompozisiýa, taslama... ýaly düşüňjeleri öz içine alýar.

§ 19. Nagyş çekmek

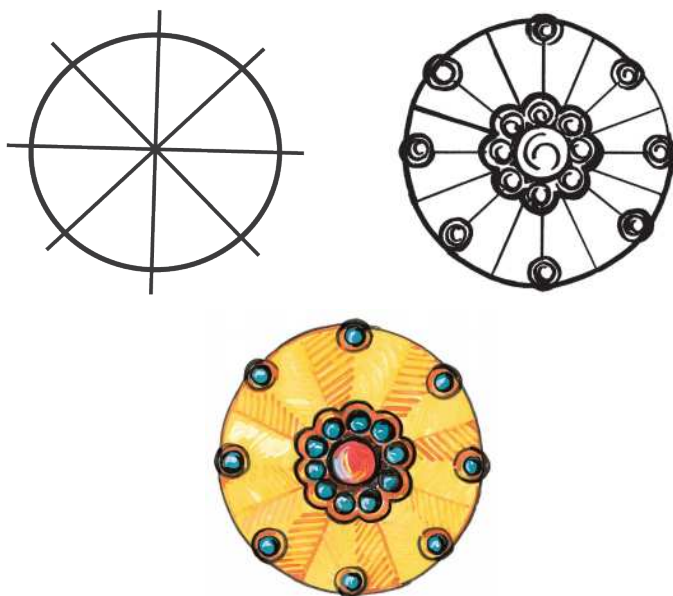
Nagyş – bu şekilleriň özara gaýtalanyp ýa-da gezekleşip, bellibir sazlaşygy emele getirmegidir. Nagyşlaryň esasynda ýönekeý geometrik şekiller (inedördül, üçburçluk, romb we ş.m.) ýatýar. Nagyşlar zolakda ýa-da kesgitli geometrik şekilde ýerleşýär.

Nusga seredip nagyş çekmek üçin berlen nusgany synlap öwrenmeli. Nagyşyň daşky sudury bellenenenden soň, onuň esasyňy düzýän çyzyklar geçirilýär. Şol çyzyklaryň esasynda umumydan anyklyga geçmek bilen nagyşyň ilki uly, soňra maýda bölekleri çekilýär. Şekiller takyklaşdyrylanyndan soň kömekçi çyzyklar bozulyp aýrylýar we reňklemäge girişilýär. Nagyşyň açyk, ýagty ýerlerini reňklemekden başlamaly.

Nagyşlary özbaşdak düzmek öňünden taýýarlygy talap edýär. Ilki nagyş düzmek üçin gerek bolan serişdeler (güller, ýapraklar, suratlar we ş.m. nusgalar) taýýarlanylýar. Soňra şol nusgalaryň esasynda nagyşlaryň taýýarlyk taslamasy (eskizi) düzülýär. Gerek bolan üýtgetmeler girizilenden soň has şowly tapytan taslama esasy kagyza geçirilýär. Zatlaryň (gap-gaçlaryň, egin-eşikleriň, keçäniň we ş.m.) nusgasy bezelende ilkinji nobatda onuň daş görnüşi, gurluş aýratynlygy, nämä niýetlenendigi göz önünde tutulýar. Bezegde ulanylýan nagyşlar zatlaryň daş görnüşleriniň aýratynlyklaryna laýyk gelmelidir. Ol bezegler ýerine ýetirilişiniň nepisligi, reňk çözügüniň özboluşlylygy bilen zatlaryň gözelligini artdyrmalydyr. Nagyşlary guaş reňkleri bilen reňklemek maksadalaýykdyr.

69-njy surat. Keçäniň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

70-nji surat. Gülyakanyň suratynyň çekilişiniň yzygiderliligi.

Mysaly ýumuşlar

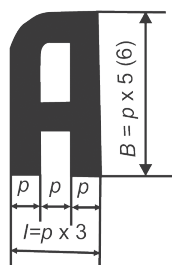
1. Nusga seredip türkmen milli nagyşlaryny ýerine ýetirmek.
2. Ak we reňkli kagyza nagyşlary çekmek.
3. Zolakda, geometrik şekillerde özbaşdak nagyş düzmek.

§ 20. Çeper bezeg işleri

Okuw-terbiýeçilik işini maksadalaýyk guramakda çeper bezeg işleriniň: okuw-görkezme esbaplarynyň, diwarlyklaryň, diwar gazetleriniň we ş.m. uly ähmiýeti bardyr. Çagalar bagynyň zallarynda, otaglarynda ýerleşdirilen diwarlyklarda çagalaryň gözyetimini giňeltmäge degişli suratlardyr maglumatlar ýerleşdirilýär. Diwarlyklar uzak wagtlaýyn goýulýar. Olar, adatça, bellibir tema bagyşlanylýar. Diwarlyklary bellibir ölçegde we meňzeş reňk çözgü-dinde ýerine ýetirmek maksadalaýykdyr. Olardaky suratlar, bezegler gelsikli we çagalar üçin düşnükli beýan edilen, oýlanyşykly ýerine ýetirilen bolmalydyr. Diwar gazetleri bellibir senä, baýramçylyga bagyşlanylyp taýýarlanylýar we bellibir wagtdan soň çalşylyp ýa-da üýtgedilip durulýar.

Diwarlyklary, diwar gazetlerini, okuw görkezme esbaplaryny taýýarlamak üçin şrifti özleşdirmek gerekdir. **Şrift** bu harplaryň, sanlaryň ýazylyşynyň kada-kanuny, düzgünidir. Şrift toplумы (garniturasy) bir-birine meňzeşligi bolan, şol bir kada boýunça ýerine ýetirilýän harplaryň, sanlaryň toplumydyr. Her bir şrift toplumynyň ady, öz aýratynlygy bolýar. Käbir şrift toplumlary owadan, öwrümli, bezeg häsiýetli bolýar, käbiri sadalygy, okamaga aňsatlygy bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, çap edilýän okuw kitaplary, esasan, Mekdep, Kitap, Edebiýat garnituralarynda çap edilýär.

Şrifti ýerine ýetirmeginiň birnäçe görnüşi bar. Plakat şrifti aňsat okalýar we ýazylyşynyň şeýle bir kyn däldigi bilen tapawutlanýar. Plakat şrifti dürli ululykdaky (2 mm-den 2 sm çenli) plakat perolarynda tuş bilen ýerine ýetirilýär. Plakat perolary bilen ýazgylary ýazmagyň kadalary bolup, şol düzgünleri berjaý etmeli. Ilki harplaryň boýuny kesgitlemeli. Harplaryň boýundan 5-6 esse kiçi inililikdäki perony saýlap almaly. Iki setiriň arasynda harplaryň boýunyň ýarysyna deň bolan ölçegde ýer goýmaly. Ondan soň nusga boýunça harplary, sanlary ýazmaga başlamaly. Plakat perolary bilen ýazmagyň kadalary bolup, ýazgy ýazylanda şol düzgünler ýerine ýetirilmelidir.

P-peronyň ini

B-harplaryň boýy

I-harplaryň ini

Harplary, sanlary kada boýunça dogry ýazmak özleşdirilenden soň sözleri, sözlemleri ýazmaga girişmek bolýar. Munuň üçin harplaryň arasynda bir peronyň inine, sözleriň arasynda bir harpyň inine deň bolan aralyk goýulýar. Sözleri, sözlemleri, söz düzümlerini kagyzyň ýüzünde gelşikli ýerleşdirmek üçin kagyzyň ölçegine laýyklykda pero saýlanylýar. Söz düzümini näçe setire ýerleşdirmelidigi çözülenenden soň, her bir setirdäki sözleriň iki tarapyndan hem deň ýer galar ýaly ölçeg çykarylýar. Bu ölçeg gury pero bilen sözleri ýazyp görmek arkaly kesgitlenýär. Plakat perosy bilen ýazgylary ýazmagy öwrenmek yzygiderli türgenleşigi talap edýär.

Diwar gazetleri möwsümleýin häsiýetde bolýar. Diwarlyklar uzak wagtlaýyn goýulýar. Diwarlyklar, adaty, bellibir tema, öwrenilýän kada-kununlara, okuw maksatnamasynyň bölümlerine bagyşlanylýar. Okuw otaglarynda ýerleşdirilen diwar gazetlerini, diwarlyklary belli bir ölçegde we meňzeş reňk çözgüdinde ýerine ýetirmek maksadalaýykdyr. Olardaky suratlar, nagyşlar gelşikli we çagalar üçin düşnükli beýan edilen, saýhally ýerine ýetirilen bolmalydyr.

Diwar gazetini taýýarlamak üçin ilki onuň taslamasy taýýarlanylýar. Uly bolmadyk kagyzyň ýüzünde diwar gazetiniň ady, oňa degişli suratlar ýerleşdirilýär. Diwar gazetini birnäçe sütünlere (böleklere) bölmek maksada laýykdyr. Sözbaşynyň şriftiniň saýlanylyşy, surat, nagyşlar we beýleki şekiljikler bilen bezelişi diwar gazetiniň mazmunyna laýyk gelmelidir. Diwarlykda, diwar gazetinde diňe suratlaryň ýa-da ýazgynyň agdyklyk etmegi onuň täsirirliligini peseldýär.

Mysaly ýumuşlar

1. Harplary, sanlary, sözleri, sözlemleri, söz düzümlerini plakat perosy we dürli serişdeler bilen ýazmakda türgenleşmek.
2. Diwar gazetiniň nusgasyny taýýarlamak.

§ 21. Heýkeltaraşlyk, onuň görnüşleri. Gap-gaçlaryň şekilini ýasamak

Heýkeltaraşlyk şekillendiriş sungatynyň iň gadymy görnüşleriniň biridir. Onuň birnäçe görnüşleri bar. Hemme tarapyndan synlap bolýan heýkele **togalak heýkel**, diňe önünden synlamaga niýetlenen, güberçek heýkeltaraş eserine **relýef** diýilýär.

Monumental heýkeltaraş eserleri bolan ýadygärlikler dabalar geçirilýän meýdançalarda, seýilgählerde, uly jemgyýetçilik binalarynyň önünde oturdylýar.

Stanok heýkeltaraş eseri ýörite abzalda (stanokda) ýerine ýetirilýär we sergi zallarynda, muzeýlerde goýmaga niýetlenýär.

Heýkeltaraşlyk eserleri palçykdan, plastilinden, gipsden, metal-dan, agaçdan, daşdan we ş.m. ýasalýar.

Şekil ýasamak üçin palçyk ýa-da plastilin, takmynan 15x15 sm ululykdaky tekiz tagtajyk, heýkeltaraşyň ýörite taýajygy (onuň plastmassadan ýasalan görnüşleri satuwda bolýar, ýöne ony agaçdan elde ýasap hem bolar), suwly gap we esgijik gerekdir.

Gap-gaçlaryň şekilini ýasamakda palçygy ýa-da plastilini **zolak görnüşinde ýaýmak, halkalardan ýasamak** we **içini köwmek** tärlerinden peýdalanmak bolýar. Meselem, käse ýasamak üçin zolak görnüşde ýasylanan palçyk ýa-da plastilin almaly. Onuň gysga taraplaryny aýlaw görnüşde birleşdirmeli. Emele gelen tegelegiň bir tarapyňy ýu-

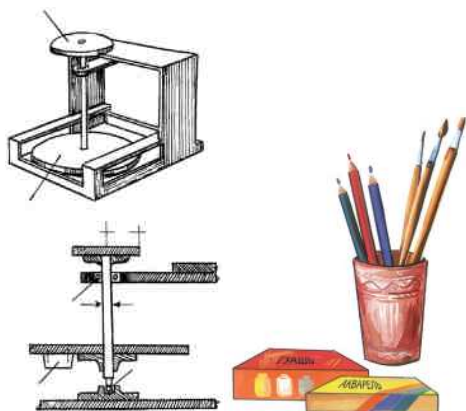
71-nji surat. S. Babaýew. “Türkmen kompozitory N. Halmammedowyň heýkeli”.

72-nji surat. G. Ýarmämmedow “Ýunus Emre”.

kaldyp, giňräk bolar ýaly barmaklaryň ujy bilen gysyşdyrmaly. Bu tarapy käsäniň agzy bolar. Beýleki dar tarapyňy tegelek ýasylan plastilin bilen ýelmeşdirip ýapmaly. Başga bir uly bolmadyk bölegi uzyn bolmadyk, ýogyn ýüp ýaly görnüşe getirmeli. Ony azajyk ýasylap, iki ujuny birleşdirip, tegelek ýasamaly. Soňra käsäniň düýp tarapyndan şol tegelegi ýelmeşdirmeli.

Tarelkanyň, tabagyň şekilini ýasamak üçin bir bölek palçygy ýa-da plastilini tagtajygyň üstünde tegelek görnüşde ýasylamaly. Soňra gyzalaryny biraz ýokaryk galdyryp, ony barmaklaryň ujunda lepbekläp, endigan aýlaw görnüş bermeli we kökejige meňzeş, kiçiräk ýasy şekilden onuň düýbünü ýasap birikdirmeli. Agzy dar, böwri giň küýzäniň şekilini inçe we berk simden ýasalan, saply halkajyk ýa-da çemçejik bilen içini köwüp ýasamak amatlydyr.

73-nji surat. Şekil ýasamak üçin gerekli esbaplar.

74-nji surat. Zolak görnüşinde ýasalan gap-gaçlaryň şekili.

75-nji surat. Halkalardan we içini köwmek tärleri bilen ýasalan gap-gaçlaryň şekili.

Mysaly ýumuş

Tabagyň, käsäniň, küýzäniň, çäýnegiň we ş.m. şekilini dürli usullarda ýasamak.

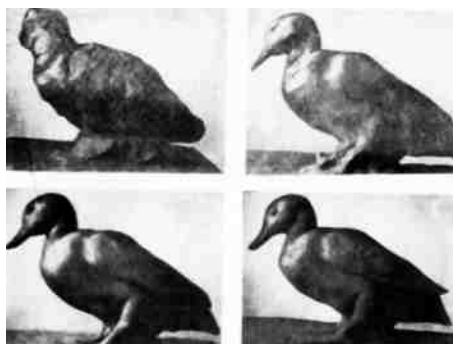
§ 22. Guşlaryň we haýwanlaryň şekilini ýasamak

Gadym döwürlerden bäri adamlar dürli jandarlaryň şekilini ýasapdyrlar. Heýkeltaraşlar animalistik žanrda döreden eserlerinde özleriniň haýwanlara bolan garaýşyny beýan edipdirler. Tanymlal türkmen heýkeltaraşy Saragt Babaýew paýtagtymyza oturdylan heýkel-ýadygärlikde Garaşsyzlygymyzy on sany ahalteke atynyň şekilleri bilen alamatlandyrypdyr. Ol Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň bedew bady bilen öňe barýan ykdysady, medeni, ruhy ösüşini şöhlendirýär.

Şekil ýasamagyň *ayry-ayry böleklerden ýasamak, tutuş bölekden ýasamak* we *garyşyk* usullary bardyr. Birinji usulda zadyň her bir bölegi aýry-ayry ýasalyp, soňra olar birikdirilýär. Ikinji usulda zadyň hemme bölegi tutuş palçyk ýa-da plastilin tokgasyndan çekip almak bilen ýasalýar. Garyşyk usuly bilen şekil ýasalanda öňde agzalan iki usul hem ulanylýar.

76-njy surat. Saragt Babaýew. «On at» ýadygärligi. Aşgabat ş.

77-nji surat. Tutuş bölekden ördigiň şekiliniň ýasalýşy.

Guşlaryň, haýwanlaryň şekilini ýasamak üçin olaryň beden gurluşyny öwrenmeli. Guşlaryň, haýwanlaryň daş görünüşinde bellibir derejede meňzeşlik bar hem bolsa her bir haýwanyň, guşuň beden gurluşy, beden agzalarynyň bir-birine bolan ululyk gatnaşyklary dürli-dürlüdür.

Guşlaryň, haýwanlaryň şekili ýasalanda olaryň göwresini, kellesini, aýaklaryny aýry-aýry böleklerden ýasamak amatly. Ol bölekleri ululygy boýunça özara deňeşdirip, ýerli-ýerinde goýup, birikdirmeli. Guşlaryň, haýwanlaryň şekilini tutuş bir tokga palçykdan ýa-da plastilinden hem ýasamak bolýar.

Guşlaryň şekili garyşyk usulda ýasalanda şekil ýasaljak palçygy ýa-da plastilini ulurak we kiçiräk böleklerе bölmeli. Uly bölekden onuň göwresi, guýrugy we boýny ýasalýar. Guşuň beden gurluşy göz önünde tutulyp, onuň kellesi, ganatlary aýratyn ýasalyp birikdirilýär. Heýkeltaraşyň ýörite taýajygy bilen maýda bölekleri takyklaşdyrylýar.

78-nji surat. Garyşyk usulynda piliň şekiliniň ýasalýşy.

79-njy surat. Aýry-aýry böleklerden tilkiniň şekiliniň ýasalýşy.

Guşlaryň, haýwanlaryň şekili ýasalanda direg üçin sim ýa-da çöpjagazlary ulanmak bolýar. Bu bolsa olary aýagynyň üstünde berk duruzmaga ýardam edýär.

Mysaly ýumuşlar

1. Gäpleri, oýunjaklary peýdalanmak bilen guşlaryň we haýwanlaryň şekilini ýasamak.
2. Göz önüne getirmek esasynda guşlaryň we haýwanlaryň şekilini ýasamak.

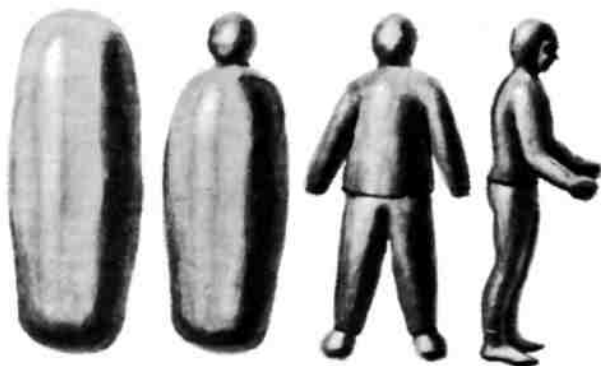
§ 23. Adamyň şekilini ýasamak

Heýkeltaraş haýsy hem bolsa bir zadyň şekilini ýasamazdan öň galam bilen onuň suratyny birnäçe gezek çekýär. Bu oňa onuň hereketini, gurluşyny, bedeniniň ululyk gatnaşyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Adamyň şekilini ýasamaklygy hem onuň suratyny çekmekden başlamak maksadalaýykdyr.

Adamyň şekili aýry-aýry böleklerden ýasalanda palçygy ýa-da plastilini elleriň aýasynda togalap, süýüp, adamyň aýry-aýry agzalaryny ýasamaly. Şekiliň gulak, göz, burun ýaly ownuk agzalaryny barmaklaryň uýy bilen çümmükläp ýa-da heýkeltaraşyň ýörite taýajygy bilen ýasamaly. Olary şekilde öz bolmaly ýerlerine barmagyň uýy bilen ýelmeşdirmeli. Adamyň göwresini saklaýşyna, oňa erk edip bilşine hem üns bermeli. Adamyň şekilini ýasamakda tutuş bir tokga palçykdan ýa-da plastilinden heýkeltaraşyň taýajygy bilen kesip işlemek hem bolar. Şu usul bilen işlenende palçygyň, plastiliniň artykmajy taýajygyň kömegi arkaly kesilip ýa-da köwölüp aýrylýar.

80-nji surat. Aýry-aýry böleklerden çaganyň şekiliniň ýasalýşy.

81-nji surat. Tutuş böleklerden adamyň şekiliniň ýasalýşy.

Şekili garyşyk usulynda ýasamak hem kyn däldir, onuň käbir bölekleri aýry-aýrylykda ýasalyp, soňra birikdirilse, käbir bölegi çekip almak arkaly ýasalýar. Şekil ýasalandaky onuň beden gurluşy, ululyk gatnaşyklary dogry şekillendirilmelidir. Adamyň ilki göwresi, aýaklary, elleri, soňra kellesi, eşiginiň maýdajyk bölekleri ýasalýar.

Diregi (karkasy) ulanmak bilen adamyň şekilini ýasamak üçin, ilki gaty bolmadyk simden ýa-da biri-birine plastilin bilen birikdirilen çöpjagazlardan direg ýasalýar. Soňra bölejik plastilini ýa-da palçygy üsti-üstüne goýup, şekil ýasalýar. Şekiliň maýdajyk bölekleri ýasalandaky heýkeltaraşyň ýörite taýajygy ulanylýar.

Mysaly ýumuş

Uly adamyň we çaganyň şekilini ýasamak.

§ 24. Tema boýunça şekil ýasamak

Edebi eserler boýunça şekil ýasamak üçin mazmunyny oňat bilýän, öz gowy görýän eserini saýlamaly. Onuň mazmuny bilen tanyşdygyňa garamazdan, gaýtadan okap öwrenmeli. Gahrymanlaryň häsiýetlerini we şekiliň düzüwiniň şowly çözgüdini tapmak üçin galamda ýerine ýetirilýän gözleg suratlary bilen bir hatarda plastilinden ýa-da palçykdan birnäçe taýýarlyk şekillerini ýasap görmeli. Bu heýkeliň we onuň durjak tekizliginiň gerekli ölçeglerini, gahrymanlaryň ýerleşişini,

olaryň hereketini, häsiýetleriniň has labyzly çözgüdini tapmaga hem-de gutarnykly şekili ýerine ýetirmäge kömek edýär.

Durmuşy tema boýunça şekil ýasamak üçin durmuşdan kesgitli bir wakany saýlap almaly. Gurşap alan durmuşy zatlary synlap öwrenmeli, durmuşdan täsirli pursady saýlamaly, edilen gözlegler arkaly şowly tapydan çözgüdi şekillendirmäge girişmezden ozal ýasaljak şekilleriň aýratynlygy, olaryň hereketi, özara gatnaşygy barada oýlanmaly. Şekilleriň many taýdan baglanyşygy, özara gatnaşygy çözülenenden soň, olaryň has ulusynyň şekili ýasalyp başlanýar. Şekil ýasalanda olaryň özara ululyk gatnaşyklaryny dogry görkezmeli. Ýasalan şekiller 1sm galyňlykdaky düşegiň (plastinanyň) üstünde ýerleşdirilýär.

Şekillendiriş sungatynyň eserlerini, dürli suratlary öwrenmek tema boýunça döredilýän şekiliň şowly çözgüdini tapmaga ýardam edýär.

82-nji surat. S. Babaýew “Oguzhan”.

Mysaly ýumuş

Türkmen halk ertekleriniň esasynda, durmuşy temada şekil ýasamak.

II BÖLÜM. ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATYNY WE GURNAMAGY ÖWRETMEGINŇ USULYÝETI

§ 25. Mekdebe çenli ýaşly çagalary hemmetaraplaýyn terbiýelemekde we ösdürmekde şekillendiriş işleriniň hem-de gurnamagyň ähmiýeti

Surat çekmek, şekil ýasamak we ýelimlemek şekillendiriş işleriniň görnüşleridir. Şekillendiriş işleriniň we gurnamagyň esasy maksady hakykaty şekillerde şöhlendirmegi öwretmekdir. Şekillendiriş işleri we gurnamak mekdebe çenli ýaşly çagalaryň in bir gyzykly görýän işleriniň biridir. Şonuň üçin hem irki ýaşdan başlap, çaga öz duýgularyny şekilleriň üsti bilen beýan etmäge mümkinçilik bermeli, çaganyň döredijiligini dürli ýollar arkaly goldamaly, höweslendirmeli.

Şekillendiriş işleri we gurnamak ilkinji nobatda çagalara hemmetaraplaýyn, döwrebap terbiýe bermeginiň serişdesidir.

Akyl terbiýesi. Şekillendiriş işleri hakykata şekilleriň üsti bilen akyl ýetirmekdir. Ol islendik akyl ýetirme işi ýaly çaganyň akyl terbiýesi üçin uly ähmiýete eýedir. Şekillendiriş işleri çagalarda ünsi, kabul etmäni, synçylygy ösdürýär. Bir zadyň suratyny çekmek, şekilini ýasamak üçin ilki onuň bilen tanyşmaly, onuň daş görnüşini, ululygyny, gurluşyny, bölekleriň ýerleşişini, reňkini öwrenmeli, ýatda saklamaly.

Çagalар öz işlerinde ozal özleşdiren, özlerine tanyş bolan zatlary şekillendirýärler. İşleriniň köp bölegini göz önüne getirip ýa-da ýatdan ýerine ýetirýärler. Bu göz önüne getirmeler oýunlar, gezelençler, ýörite guralýan gözegçilikler wagtynda we ş.m. kemala gelýär.

Çagalaryň akyl taýdan ösmegi üçin şekilleriň we özlerini gurşap alýan zatlaryň giňişlik ýagdaýynyň dürli-dürlüligi, olaryň ululygy, reňkleriň öwüşginleriniň köpdürlüligi barada düşünje berilýär. Zatlary we wakalary synlamak guralanda şekilleriň, ululyklaryň, reňkleriň üýtgeýändigine (bişen we bişmedik miwe, ösümlikler ýylyň dürli paslynda we ş.m.), olaryň hereketine (guş otýr, uçýar, däne çokýar, balyjak dürli ugurlara ýüzýär we ş.m.) çagalaryň ünsüni çekmek möhümdir.

Surat çekmek, şekil ýasamak, ýelimlemek bilen meşgullanmak arkaly çagalar dürli serişdeler (kagyz, reňk, palçyk, hekjagazlar we beýlekiler), olaryň beýan ediş mümkinçilikleri bilen tanyşýarlar, olar bilen işlemek endiklerini ele alýarlar. Çagalar şeýle-de dürli esbaplar (galam, çotga, gaýçy) bilen işlemegiň tejribesini özleşdirýärler. Bu hereketleri ele almak olaryň akyl taýdan ösüşine ýardam berýär.

Seljerme, deňeşdirme, umumylaşdyrma ýaly düşüňjeleri kemala getirmezden şekillendiriş işlerini öwretmek mümkin däl. Çagalara şekillendirmesden ýa-da gurnawlary döretmezden ozal zatlary, olaryň daş görnüşini, ululygyny we reňkini tapawutlandyrmak, zatlary şekillendirmekde olary daş görnüşi boýunça deňeşdirmek, tapawutlandyrmak öwredilýär. Terbiýeçiniň ýolbaşçylygynda olar kem-kemden zatlary seljermek, derňemek başarnygyny ele alýarlar.

Gurşap alan zatlary daş görnüşi boýunça birnäçe toparlara bölmek bolar (tegelek, gönüburçly we ş.m.). Çagalar özlerini gurşap alýan zatlary umumy häsiýetleri boýunça toparlamagy öwrenýärler. Terbiýeçi çagalara çylşyrymly zatlaryň gurluşyny ony düzýän ýönekeý şekiller boýunça derňemegi öwredýär.

Şekillendiriş işleri we gurnamak sapaklarynda şekilleriň, reňkleriň we olaryň öwüşginleriniň atlaryny, giňişlik aňlatmalaryny özleşdirmekleri çagalaryň söz gorunyň baýlaşmagyna ýardam edýär. Zatlar we hadysalar, dürli suratlar synlanylanda, gurluşyklar derňelende aýdylyan zatlar baglanyşykly sözleşiň emele gelmegine oňaýly täsir edýär. Terbiýeçiniň ýumşy ýerine ýetirmegiň yzygiderliligini düşündirmeklige çagalary hem çekmegi, sapagyň ahyrynda işler derňelende çagalaryň öz işleri barada gürrüň bermegini guramagy olaryň sözleşişiniň ösüşine ýardam edýär.

Bu sapaklarda tutanýerlilik, akyl işjeňligi, özbaşdaklyk, bilesigeljilik ýaly sypatlaryň kemala gelmegi üçin oňaly şertler döreýär.

Ahlak terbiýesi.

Çagalар öz işlerinde jemgyýetçilik durmuşynyň wakalaryny suratlandyrýarlar, çagalary kosmosa uçuşlar hem, adamlaryň şäherdäki we obadaky zähmeti hem, türgenlerimiziň çykyşlary we başga-da köp zatlar tolgundyrýar. Körpelere bu täsirlerini we olara bolan garaýşyny şöhlendirmäge mümkinçilik bermeli. Şekillendiriş işleri we gurnama çagalaryň bütin terbiýeçilik işiniň netijesinde alyan bilimlari we düşüňjeleri bilen berk baglanyşmalydyr.

Köpçülik bolup işler döredilende ylalaşykly işlemek, umumy işi ýerine ýetirmek barada pikir alyşmak başarnyklary terbiýelenýär, birek-birege kömek bermäge çalyşmak ýüze çykýar.

Çaga diňe özi üçin däl-de, eýsem, doganlaryny, ene-atasyny begendirmek üçin hem surat çekýär, şekil ýasaýar ýa-da gurnaýar. Ol öz çeken suratynyň bir zatlar gürrüň bermegini, şekillendiren zadyny beýlekileriň tanamagyny isleýär. Şekillendiriş işleri we gurnama sapaklarynda çagalara ejesiniň, enesiniň baýramy bolan Halkara zenanlar gününe, jigisiniň, dostunyň doglan gününe sowgat etmek üçin suraty, oýunjagy döretmek tekliр edilýär. Sapaklaryň şeýle ugry ýakynlaryna ünsli garaýşyň, hoşniýetliligiň terbiýelenmegine ýardam edýär. Işi ýerine ýetirýän wagty çaga beýan etmek isleýän hadysalaryny hem wakalaryny ýadyna salýar, olar tarapyndan ýüze çykýan şol duýgulary täzedan başdan geçirýär.

Çagalary öz döredijiligine ulularyň, deň-duşlarynyň garaýşy örän tolgundyrýar (öz işini terbiýeçiniň öwendigini ol hemmelere gürrüň berýär), pes baha gynandyrýar. Şonuň üçin öwgüni we ýazgarmany örän seresaply ulanmaly. Eger elmydama çaga öwülse, onda aşa özüne göwnüýetijilik, öwünjeňlik ýüze çykyp biler, tersine, oňa diňe kemçiligi aýdylsa, onda özüne bolan ynamsyzlyk döreýär.

Sapagyň ahyrynda işleri köpçülik bolup synlamagy dogry guramak örän möhümdir. Çagalara öz ýoldaşlarynyň döredijiligine ünsli garamagy, olaryň işlerine adalatly we hoşniýetli baha bermegi, diňe özüniňkä däl-de, eýsem, umumy üstünlige şatlanmagy öwretmeli.

Zähmet terbiýesi. Şekillendiriş işleri wagtynda akyl hem beden işjeňligi utgaşýar. Şekillendiriş işleri mekdebe çenli ýaşly çagalara kynçylyklary ýeňip geçmegi, zähmet endiklerini ele almagy öwredýär. Ilki çagalarda galamyň ýa-da çotganyň hereketine, olaryň kagyz ýüzünde galdyran yzlaryna gyzyklanma ýüze çykýar, kem-kemden döredijiliginiň täze äheňleri, ýagny netije gazanmak, kesgitli şekili döretmek islegi peýda bolýar. Şekillendiriş işleri we gurnama sapaklarynda çagalaryň elleriniň, barmaklarynyň sazlaşykly hereketi ösýär, körpeler şekillendiriş gurallaryny: galamy, çotgany, gaýçyny ulanmagyň tejribesini ele alýarlar, olaryň aýratynlyklaryny özleşdirýärler. Dürli reňkleriň, ýelimiň, palçygyň we beýlekileriň häsiýetlerine, olar bilen işlemegiň mümkinçiliklerine akyl ýetirýärler.

Çagalar geljekde dürli işleri ýerine ýetirmekde gerek boljak köpsanly endikleri ele alýarlar. Zähmet endiklerini we başarnyklaryny özleşdirmek üns, tutanýerlilik, sabyrlylyk ýaly şahsýetiň erk sypatlarynyň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Şekillendiriş işleri bilen meşgullanmak arkaly çagalarda zähmet çekmek, islenilýän netijäni gazanmak başarnyklary terbiýelenýär. Zähmetsöýüjiligiň, öz-özüne hyzmat etmek endikleriniň kemala gelmegine çagalaryň sapaga taýýarlyk we iş orunlaryny arassalamak işlerine gatnaşmaklary ýardam edýär.

Şekillendiriş işleri boýunça sapaklarda çagalaryň peýdaly zatlary: oýunlar üçin enjamlary, gülleri oturtmak üçin gutujyklary we ş.m. hem taýýarlamaklygy guramak öz zähmetiniň netijesini okuw işinde ulanyp bilmekligine şert döredýär.

Gözellig terbiýesi. Şekillendiriş işleriniň esasy aýratynlygy onuň gözellig terbiýesiniň serişdesi bolup durýandygydyr. Şekillendiriş işleri wagtynda gözelligi özleşdirmegiň we duýgularyň ösüşi üçin amatly şertler döreýär.

Gözelligi özleşdirmek ilkinji nobatda tutuş zadyň özüne, onuň gözəl keşbine, syrdamlygyna, reňkiniň özboluşlylygyna göz ýetirmekden başlanýar. Meselem: agajyň suratyny çekmezden öň, nusgany synlamak öwredilende, onuň syrdamlygyny, şahalarynyň näzikdigini, olaryň endigan ýerleşişini belläp geçmeli.

Gözellik terbiýesini bermek üçin dürli zatlar, hadysalar bilen tanşylanda olaryň gözelligini belläp geçmek örän wajypdyr. Daş-töwregini gurşap alýan zatlary, hadysalary synlanynda çagada ýüze çykyan tolgunmalaryň esasynda gözellik duýgulary kemala gelýär. Körpeleri açyk reňkler, ýalpyldawuk zatlar, uly toparlardaky çagalary şekildäki bölekleriň gaýtalanmagy, olaryň deňýanly ýerleşişi, zadyň gurluşynyň syrdamlygy, sudurynyň aýdyňlygy özüne çekýär. Çagalaryň kabul etmesi we düşüňjeleri ösdügiçe olaryň gözellik duýgulary has çuňlaşýar, aňly-düşüňjeli häsiýete eýe bolýar. Körpeler hadysalaryň has çylşyrymly alamatlaryny: şekilleriň özboluşlylygyny, reňkleriň, reňk sazlaşyklarynyň baýlygyny özleşdirmek bilen gözellik duýgularyny başdan geçirýärler.

Çagalarda gözellik duýgularynyň ösmegi zatlara gözellik taýyndand baha bermäge (meselem: nepis, ýeňil, şadyýan, dabaraly, äpet we ş.m.) mümkinçilik berýär.

Körpelere gözellik terbiýesini bermekde we olaryň şekillendiriş başarnyklaryny ösdürmekde şekillendiriş sungatynyň eserleri bilen tanyşdyrmagyň uly ähmiýeti bardyr.

Çaganyň çeper döredijiligini ösdürmek

Ýurt Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedow “Halkyň milli, döwlet derejesinde öz ähmiýetine düşünmeginiň ösmegi bilen onuň döredijilik mümkinçilikleriniň has artjakdygyna ynanýaryn”¹ diýmek bilen ýurdumyzda bilimi, medeniýeti, sungaty, döredijiligi ösdürmek üçin ähli şertleriň döredilýändigini belläp geçýär.

Çagalar baglarynda körpeleriň çeper döredijiligini ösdürmeklige uly ähmiýet berilýär. Çagalarda ýoldaşlaryna, doganlaryna, ata-enesine hem şatlyk paýlaýan suratlary, şekilleri döretmek üçin işlerini has oňat ýerine ýetirmäge çalyşmaklyga ymtlyşy döretmek terbiýeçiniň paýyna düşýär. Terbiýeçi çagalaryň gözellik duýgularyna ýugrulan, surat çekmekde, şekil ýasamakda, ýelimlemekde ýüze çykyan döredijilik işlerine ýolbaşçylyk etmelidir.

¹Berdimuhamedow G. M. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat. 2008

Öz çeken suratlarynda, ýasan şekillerinde çagalar daş-töwereğini gurşap alýan zatlaryň özünde galdyran täsirlerini, olara bolan garaýşyny beýan edýärler. Körpelere çeper beýan etmegi, zatlary we hadysalary täsirli şekillendirmegi öwretmek terbiýeçiniň esasy wezipeleriniň biridir. Gözelligi duýguly kabul etme, döredijilikli pikirlenme, göz önüne getirme ösen ýagdaýynda çagalarda çeper beýan etme döredijilikli häsiýete eýe bolýar.

Körpelere şekillendirmek, döretmek üçin olary gyzyklandyryň, tolgundyryň, şol zatlary başardygyça oňat şekillendirmäge ruhlandyryň temalary saýlap almak möhümdir. Mysal üçin, mekdebiň täze binasynyň, Garpamyk üçin öýjagazyň ýa-da täsin köşgüň suratyny çekmegi hödürlemek olary döredijilikli işlemäge, özboluşly binanyň keşbini döretmäge höweslendirýär. Zatlaryň daş görünüşini, gurluşyny, reňkini dogry şekillendirmek, olary kagyzyň ýüzünde oýlanyşykly ýerleşdirmek boýunça başarnyklaryň, endiklerini kemala gelmegi täsirli suratlary çekmäge, gelşikli şekilleri döretmäge ýardam edýär.

Çagalary mekdebe taýýarlamak.

Şekillendiriş işleri we gurnamak sapaklary çagalarda şahsyýetiň mekdepde okamakda zerur bolan sypatlarynyň kemala gelmegine ýardam edýär. Olaryň şekillendiriş işlerini ýerine ýetirmek we gurnama boýunça alan bilimleri, başarnyklarydyr endikleri mekdepde sapaklary üstünlikli özleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Çaganyň mekdepde okamaga taýýarlygy üçin onuň okuw işiniň düzüji bölekleri bolan diňlemek, mugallymyň görkezmesini ýerine ýetirmek, önünde goýlan wezipä düşünmek ýaly başarnyklarynyň kemala gelmeginiň uly ähmiýeti bar. Körpeleri mekdebe taýýarlamak üçin olarda okamaga islegi, täze zatlary öwrenmäge ymtylyşy terbiýelemeli.

Şekli döretmek üçin çaga öz işini guramak bilen, edýän hereketlerine gözegçilik etmelidir, zerur ýagdaýynda olary düzetmelidir. Bu başarnyk okuw işinde wajypdyr. Ony ilki gözegçilik hereketlerini nähili amala aşyrmalydygyny görkezmek, soňra bolsa şekillendirmek işine gözegçiligiň zerurdygyna olaryň ünsüni çekmek arkaly kemala getirmek bolar.

§ 26. Şekillendiriş işlerini öwretmegiň maksatnamasy

Çagalara şekillendiriş işlerini öwretmek 2-3 ýaşdan başlanýar we oňa ähli toparlarda çagalar tä mekdebe gidýänçäler uly orun berilýär. Hemmetaraplaýyn terbiýäniň we ösüşiň wezipeleri diňe çagalara maksatnama tarapyndan göz önünde tutulan bilimler şekillendiriş başarnyklary hem endikleri özleşdirilen mahalynda üstünlikli çözülip bilner.

Çagalar bagynda şekillendiriş işlerini we gurnamagy öwretmegiň maksatnamasy aşakdaky wezipeleri çözmegi göz önünde tutýar:

- çeperçilik işine we gurnamaga gyzyklanmany terbiýelemek;
- gözellig duýgusyny kemala getirmek;
- milli amaly-bezeg sungatyna söýgi döretmek;
- göz önüne getirmegi kemala getirmek;
- aňyýet garaýyşlaryny we döredijilik başarnyklaryny ösdürmek;
- şekillendiriş işleriniň tärlerini we usullary bilen tanyşdyrmak;
- döredijilik başarnyklaryny, oýlanmany, duýgyny ösdürmek;
- şekillendiriş sungatynyň eserlerine düşünmegi öwretmek, olara garaýyşy terbiýelemek;
- çagalaryň akyly, ahlak, gözellig, zähmet terbiýesine oňalyly täsir etmek.

Şekillendiriş başarnyklarynyň we endikleriniň mazmuny şekillendiriş sungatyndan alynýar. Çagalar bilen uly adamlaryň mümkinçilikleriniň arasyndaky uly tapawudy göz önünde tutup, adamzat tarapyndan gazanylan ägirt baýlykdan biz ujypsyz, çagalaryň özleşdirip biljek bölejigini seçip alýarys.

Çagalar bagynda şekillendiriş işlerini öwretmeklik okatmagyň esasy düzgünlerine daýanýar.

Güýçýeterlik düzgüni okuwyň mazmunynyň çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklygynda aňladylýar.

Aňly-düşünjelilik düzgüni çagalar tarapyndan bilimleri we başarnyklary diňe öýkünmek bilen däl-de, aňly-düşünjeli, höwesli özleşdirmeklerini göz önünde tutýar. Düşünjeli, işjeň, höwesli özleşdirilýän bilimler, başarnyklar we endikler jebis berkeýärler we çagalar geljekde olardan erkin peýdalanyp bilýärler.

Yzygiderlilik düzgüni şekillendiriş işlerini terbiyeçilik işiniñ hemme taraplary bilen baglanyşdyrmagy, täze başarnyklary hem-de endikleri ele almak üçin ozal özleşdirilen zatlara daýanmak arkaly okatmagy göz önünde tutýar.

Şekillendiriş işlerini öwretmekde **görkezip okatmak düzgüni** görkezip okatmaklygyň wajypdygyny kesgitleýär. Sebäbi şekillendiriş işlerinde we gurnamada, esasan, gurşap alan durmuşdan alnan täsirler şöhlendirilýär. Çagalara zatlar ýa-da olaryň şekilleri bilen gös-göni tanyşmaga mümkinçilik berilýär, zerur mahalynda şekili ýerine ýetirmegiň tärleri görkezilýär. Görkezmek çagalara düşnükli bolan düşündiriş bilen utgaşdyrylýar.

Şekillendiriş işleri we gurnama boýunça maksatnamada onuň aýratynlygyna laýyklykda dört bölümi tapawutlandyrylýar.

Aýratyn zatlary şekillendirmek üçin gerek bolan bilimleri we başarnyklary özleşdirmek.

Mekdebe çenli ýaşly çagalary okatmaklyk ýönekeý şekillendiriş wezipelerini çözmeklik bilen terbiyeçiniň gözegçiliginde aýratyn zatlary şekillendirmeklige alyp barýar.

Zadyň daş görnüşini suratlandyrmak. Şekiliň çaganyň suratlandyrmaga çalyşýan zady bilen meňzeşligini gazanmak üçin şekilde zadyň daş görnüşi, onuň ululygy, gurluşy, reňki, giňişlikdäki ýagdaýy şekillendirilmeli. Meňzeşligi gazanmaga mümkinçilik berýän esasy alamat zadyň daş görnüşidir. Bu alamaty suratlandyrmagy çagalar kem-kemden ele alýarlar. Ilki bilen çagalar tegelek we gönüburçly şekilli zatlary suratlandyrmagy öwrenýärler. Soňra olar tegelekden süýrgült şekili, gönüburçlukdan bolsa inedördüli tapawutlandyrmagy öwrenýärler.

Ilkinji şekiller ýönekeýleşdirilen hem-de umumylaşdyrylandyr. Çagalara daş görnüşi boýunça geometrik jisimlere: şara, kuba, silindre golaý bolan zatlary suratlandyrmak ýeňildir. Soňra şekiller bilen tanyşmak we olary suratlandyrmagy başarmaklyk giňeldilýär. Kem-kemden çagalar ululyk gatnaşyklaryň tapawudyny kesgitlemek: inli we insiz, uzyn we gysga zatlary suratlandyrmak başarnygyny ele alýarlar.

Zatlaryň we olaryň bölekleriniň ululygyny suratlandyrmak. Dogruçyl şekillendirmegiň möhüm şertleriniň biri zatlaryň özara ululyk gatnaşyklaryny suratlandyrmakdyr. Muny çagalar ilki diňe uly we kiçini tapawutlandyrmaklygy bakja topardan başlap öwrenýärler. Indiki toparlarda bu başarnyk kem-kemden kämilleşdirilýär. Çagalardan eýýäm bölekleriň ululygy we dürli şekilleriň ululygy boýunça gatnaşygyny suratlandyrmak talap edilýär.

Çagalar kem-kemden has kiçi tapawutlary: ulyny, kiçini, ondan hem kiçini suratlandyrmagy öwrenýärler. Bu başarnyklar çagalardan takyk hereketi we eliň hereketine dykgatly görüş gözegçiligini talap edýär. Ululyk gatnaşyklary, ýagny bir zadyň beýlekiden näçe uludygyny suratlandyrmak has çylşyrymlydyr. Bu diňe uly topardaky çagalara elýeterlidir.

Gurluşy suratlandyrmak. Eýýäm bakja toparynyň maksatnamasynda çagalara zatlardaky bölekleri tapawutlandyrmagy we olary suratlandyrmagy öwretmek wezipesi öňde goýulýar. Şeýlelikde, çagalar zadyň gurluşyny suratlandyrmaklyga alnyp barylýar.

Çagalar birnäçe böleklerden durýan zatlaryň gurluşyny suratlandyryp bilerler ýaly, olary giňişlik gatnaşyklarynyň aňladylyşy (ýokarda, aşakda, çepde we ş.m.) bilen tanyşdyrmaly.

Reňki suratlandyrmak. Çagalar kem-kemden terbiýeçiniň kömegi bilen gurşap alan dünýäniň reňk baýlygyny duýup başlaýarlar, olarda muny suratlandyrmak islegi ýüze çykýar.

Kiçi topardan başlap maksatnamada çagalara reňki zadyň özboluşly alamaty hökmünde suratlandyrmagy öwretmek wezipesi goýulýar. Eýýäm 3 ýaşdan başlap çagalar reňkiň käbir öwüşginleri (gök – aýyk gök, gyzył – gülgün) bilen tanyşýarlar. Kem-kemden çagalar öwüşginleriň köp sanlysyny tanaýarlar. Mekdebe taýýarlaýyş toparynda çagalaryň özlerine reňkleri garyp, reňkiň öwüşginlerini düzmek we täze reňkleri almak öwredilýär.

Şekillendiriş işinde mazmun baglanyşygyny beýan etmegiň usullary bilen tanyşdyrmak.

Maksatnama çagalara baglanyşykly mazmuny beýan etmegi, durmuşy wakalary, tebigatyň görnüşlerini, özlerine tanyş bolan edebi eserlerden pursatlary suratlandyrmagy öwretmegi göz önünde tutýar.

Giňişlikde ýerleşdirmek. Suratda şekiller kagyzyň ýüzünde sered-ýäne düşnükli bolar ýaly ýagdaýda ýerleşdirilýär. Ýasalan şekilleri tagtajygyň ýa-da stoluň üstünde ýerleşdirmek aňsatdyr. Suratda ýa-da ýelimlemekde bir waka girizilen gahrymanlary kagyzyň ýüzünde oýlanyşykly ýerleşdirmeli.

Suratda we ýelimlemekde şekilleri ýerleşdirmek boýunça mak-satnamada kesgitli talaplar öňe sürülýär. Terbiýeçi ilki bilen suratyň aşagy, ýokarsy, sag, çep taraplary barada düşünje berýär.

Kagyzyň aşak gyrasyndan geçirilen çyzykda we zolakda şekilleri hatarlaýyn ýerleşdirmek çagalar üçin ýeňildir. Soňra ýeriň ýa-da poluň zolagy giňräk bolup, kagyzyň ýarysyny we ondan hem köpüni eýeläp biler. Çagalar diňe ýakyndaky däl-de, uzakdakylary we has uzakdakylary hem бүтін zolakda ýerleşdirmek bilen suratlandyrýar-lar. Şeýlelikde, çagalar suratda giňişlik çuňlugyny suratlandyrmakly-ga ugrukdyrylýar.

Zatlaryň özara ululyk gatnaşyklary. Çeken suratyndaky zatlaryň özara ululyk gatnaşyklaryna ilki çagalar biparh garaýarlar. Olar agaç-lary güller bilen, gyzjagazy jaý bilen meňzeş ululykda şekillendirýär-ler. Terbiýeçi çagalara ululyk gatnaşyklaryny öwredende, olaryň ün-süni ululygy boýunça zatlaryň durmuşdaky ululyk gatnaşyklaryna çekmek bilen kem-kemden şekilde zadyň ululyklaryna düşünmeklerini we dogry suratlandyrmaklaryny gazanýar.

Hereket. Maksatnamada çagalara ilki hereketiň has ýönekeý, soňra has çylşyrymly görnüşlerini öwretmek göz önünde tutulýar.

Çagalar ilki bäräk bakyp duran adamyň suratyň çekýärler. Diňe 6-7 ýaşda olar bäräk bakyp duran adamyň şekilinden, gapdal duran adamyň şekiliniň tapawutlaryna düşüniپ başlaýarlar. Çagalara adamy gapdalyndan çekmek ilkibada kyn düşýär.

Ýönekeý hereketleri (ýokary galdyrylan ýa-da gapdala uzalan eli) 4 ýaşly çagalar suratlandyryp bilýärler. Adamyň we haýwanyň çylşyrymly hereketlerini, göwresiniň öwrülüşini diňe uly toparlardaky çagalar şekillendirip bilýärler.

Surat çekmekde, ýelimlemekde nagyşlary, gölleri, bezegleri düzmek üçin zerur bolan başarnyklary we endikleri kemala getir-mek.

Ilkibada 3,5 - 4 ýaşda çagalar bezeg işleriniň iň ýönekeý endiklerini ele alýarlar (şekilleriň ritmiki gaýtalanmagy, soňra ýönekeý şekilleriň gezeleşmegi). 4-5 ýaşly çagalar inedördül, tegelek şekilli kagyza nagşy deňýanly (simmetrik) ýerleşdirmegi öwrenýärler. Nagşy düzýän şekiller hem çylşyrymlaşýar: miweler, güller, ýapraklar girizilýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda çagalara deňýanly hem deňýanly däl nagşlary düzmek öwredilýär. Nagşyň şekilleri has çylşyrymlaşýar. Burumlar, tolkunly çyzyklar girizilýär. Nagşyň reňkleri baýlaşýar. Bezeg işleri öwredilende amaly-haşam sungatynyň eserleri giňden ulanylýar.

Şkillendiriş işini ýerine ýetirmek üçin zerur bolan usuly başarnyklary we endikleri (galamy, çotgany, gaýçyny dogry peýdalanmak, reňk, ýelim, palçyk, plastilin bilen işlemek) özleşdirmek.

Surat çekmekde ilki bilen çagalara galamy, çotgany dogry tutmagy öwretmeli. Olary dogry tutup bilmezlik surat çekmek hereketleriniň ösüşini togtadýar we şekili döretmegi kynlaşdyrýar.

Surat çekilende ellerini tirsege çenli stoluň üstünde goýmaly. Çagalara şekilleri dogry reňklemegiň tärleri, çotga we reňkler bilen işlemegiň dürli usullary öwredilýär.

Şekil ýasamak sapaklarynda çagalar uly bölek palçykdan kiçi bölegi ýolup almagy, göni hereket bilen tigirlemegi, togalamak hereketlerini kem-kemden ele alýarlar. Olar şekiliň kiçi böleklerini gysmagy, süýndirmegi, palçyk bölejiklerini ýasylamagy öwrenýärler. Olara barmaklar bilen şekil ýasamagyň dürli usullary öwredilýär, aýry-aýry we tutuş bölekden ýasamak öwredilýär.

Kiçi ýaşly çagalara taýýar geometrik şekilleri ýelimlemek, ýelimi dogry çalmak onuň bilen dogry işlemek öwredilýär. 4 – 4,5 ýaşdan başlap gaýçyny dogry tutmak we onuň bilen kagyzy gyrkmak öwredilýär.

§ 27. Şkillendiriş işlerini öwretmegiň usullary

*Mekdebe çenli ýaşly çagalara şkillendiriş işlerini hem-de gurnamagy öwretmegiň **usullary** diýip, terbiýeçiniň maksatnama tara-*

pyndan kesgitlenen mazmuny özleşdirmäge gönükdirilen, çagalaryň öwrenijilikli işini guraýan hereketleriniň ulgamyna aýdylýar.

Çagalara berilýän bilimiň we terbiýäniň netijeliligi ilkinji nobatda terbiýeçiniň çagalara bilen işlemek üçin saýlap alan usullaryna we tärlerine baglydyr. Pedagogika ylmy birnäçe usullary işläp düzüpdir. Düşündürmek, gürrüň, söhbetdeşlik, sorag-jogap, surat bilen işlemek, gözleg, ewristik, gezelenç, özbaşdak iş we ş.m.

Okatmagyň täri – *bu usulyň belli bir bölegidir* (nusga görkezmek, derňemek, deňeşdirmek, synlamak, gözegçilik etmek, bilýän tärlerini ýatlamak, tagtada çagalara surat çekdirmek, çeken suraty barada gürrüň bermek, işiň ýerine ýetirilişini görkezmek, türgenleşmek, howada surat çekmek, ýalňyşyny özlerine gözletmek, oýun tärleri we ş.m.)

Terbiýeçi okatmagyň usullaryny, tärlerini saýlap alanynda, ilki bilen sapagyň maksadyna we wezipelerine salgylanýar. Şeýle hem çagalaryň ýaş aýratynlygyny, başarnygyny we bilim derejesini göz önünde tutýar. Mekdebe çenli ýaşly çagalara şekillendiriş işlerini we gurnamagy öwretmekde okatmagyň aşadaky *düşündiriş-görkezme, bilimleri berkitmek we gözleg-ewristik usullary* giňden ulanylýar.

Düşündiriş-görkezme usuly. Çagalara bir zadyň suratyny çekmek ýa-da şekilini ýasamak üçin onuň daş görnüşini, gurluşyny, reňkini öwrenýärler. Çagalaryň bu öwrenijilikli işini guraýan usula düşündiriş-görkezme usuly diýilýär. Bu usul çagalara bir zady öwretmäge, görkezmäge, düşündürmäge ugrukdyrylandyr. Suratlary, nusgalary, şekillendiriljek zatlary synlap öwrenmek sapaklarda ýygý-ýygýdan ulanylýar. Terbiýeçi çagalara görkezmekçi bolýan zadyny saýlanynda onuň maksadalaýyklygyny, nähili görkezjekdigini, haýsy ugrukdyryjy soraglary bermelidigini oýlanyşykly çözmelidir. Terbiýeçi maksatly gezelenç guranynda baglaryň, gurşap alan tebigatyň, jaýlaryň özboluşlygyna, daş keşbine ünsi çekmek üçin çagalara berjek soraglaryny önünden taýýarlaýar. Ol surat çekmegiň, şekil ýasamagyň täze bir tärini öwredeninde, ilki bilen ol täriň her bir hereketini düşündirýär we özi görkezýär.

Bilimleri berkitmek usuly. Çagalara şekillendirmegiň täze bir täri öwredileninden soň, birnäçe sapagyň dowamynda berkidilýär. Munuň

üçin şol bir ýumşy dürli temalarda bermek bolýar. Mysal üçin, topuň, howa şarlarynyň, apelsiniň, çöregiň suratyny çekmegi tabşyrmak bilen çagalaryň tegelegi çekmek başarnyklaryny ösdürmek bolýar.

Bilimleriň berk bolmagy, özleşdirilen usullaryň endiklere, başarnyklara öwrülmeği üçin türgenleşikleri guramak zerurdyr. Türgenleşikler ähli toparlarda ulanylmalydyr, ýöne olaryň mazmuny we geçirilişiniň görnüşi çagalaryň ýaş aýratynlygyna görä üýtgeýär. 2-4 ýaşly çagalar höwes bilen şol bir zadyň şekilini köp gezek gaýtalaýarlar. Bu döwürde howada galamly ýa-da çotgaly elniň käbir türgenleşmelerini geçirmek peýdalydyr.

Gözleg-ewristik usullary mekdebe çenli ýaşly çagalara şekillendiriş işlerini öwretmekde, esasan, bitewilikde ulanylýar. Bu usullar şekillendiriş wezipesiniň özbaşdak çözgüdini gözlemegi öwretmäge, döredijilik oýlanmasyny ösdürmäge gönükdirilendir. Ewristik usul döredijilik işini bölekleýin öwretmegi göz önünde tutýar. Meselem, şekillendiriljek zadyň daş keşbini we gurluşyny çagalar bilen derňäp, terbiýeçi surat owadan görner ýaly kagyzy nähili tutmalydygy hem-de onuň ýüzünde şekiliň nähili ýerleşmelidigi barada oýlanmagy teklipe edýär. Ýa-da çagalar arabajygy gyrkyp ýelimleýärler. Iş taýyn bolansoň, terbiýeçi çagalara arabanyň alyp barýan ýüküni gyrkyp ýelmemeği teklipe edýär, bu ýerde her kim islän zadyny oýlap tapyp bilýär.

Gözleg usulyny terbiýeçi çagalara döredijilik ýumuşlaryny ýerine ýetirmegi, edebi eseriň esasynda surat çekmegi, öz pikiri boýunça şekili ýerine ýetirmegi, zatlaryň nusgasyny özbaşdak bezemegi teklipe edeninde ulanýar.

Sapakda **oýun tärlerini** ulanmak okuw işini çagalaryň oýny bilen baglanyşdyrmagyň netijeli ýoludyr. Oýun tärleri ulanylanda çagalar öwredilýän zady gyzyklanma bilen kabul edýärler. Terbiýeçi sapagyň maksadyna laýyklykda dürli oýun tärlerini ulanyp biler. Mysal üçin, “Jadyly halta”, “Meňzeş şekilleri tap”, “Gurjagyň doglan gününe sowgat taýýarla!”, sahna goýmak we ş.m. Çagalara sapak gutaranyndan soň öz ýasan şekilleri, bezän nusgalary bilen oýnamagy guramak olary şekillendiriş işlerine has-da höweslendirýär.

Mekdebe çenli pedagogika ylmyň ýaş pudaklarynyň biri bolmak bilen jemgyýetiň ösmegi bilen kämilleşýär. Öwretmegiň täze, döwrebap usullary we tärleri işlenip düzülýär. Terbiýeçi elmydama tejribesini baýlaşdyrmak bilen okatmagyň döwrebap usullaryny, tärlerini öz işinde ulanmalydyr. Çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna, bilim we başarnyk derejesine laýyklykda okatmagyň usullaryny hem-de tärlerini maksada laýyk saýlap almak okuw işiniň netijeliligine, çagalaryň çeper döredijiligine, şekillendiriş işleriniň, bilimleriniň, başarnyklarynyň we endikleriniň ýüze çykmagyna hem-de kämilleşmegine ýardam edýär.

§ 28. Çagalar bagynda sapaklary guramak we geçirmek

Çagalar bagynda şekillendiriş işleri we gurnamak sapaklary gün tertibine laýyklykda bellenen wagtda guralýar.

Bakja toparda ýylyň başynda sapaklar kiçiräk toparçalar bilen geçirilýär. Gerekli esbaplar ätiýaçdan hemmeler üçin taýýarlanylýar (sebäbi beýleki toparçadan kimdir biriniň meşgullanýanlara goşulasy gelmegi mümkindir).

Sapak gutaranyndan soň terbiýeçiniň kömekçisi birinji toparçadaky çagalary geýindirýär, terbiýeçi bolsa beýleki toparça bilen sapak geçýär. Ýylyň ikinji ýarymyndan çagalaryň hemmesi bile meşgullanyp başlaýarlar. Terbiýeçi olara stoluň üstüne gaty egilmän, dogry oturmagy, çep eli bilen kagyzy saklap, sag eli bilen surat çekmegi öwredýär. Adatça, körpeleriň hemmesi surat çekmäge höwesjeň bolmaýar. Şonuň üçin hem terbiýeçi ilki başda körpeleriň çeperçilik tejribelerini barlap görmelidir. Munuň üçin bir-iki sany stola kagyzydyr galam goýuşdyrýar. Eger-de körpeje çagalar bagyna gelyänçä öýde surat çekmek bilen azda-kände meşgullanan bolsa, ol dessine stoluň başyna gelip, surat çekmäge girişýär.

Terbiýeçi işiň bu täze görnüşine gyzyklandyrmaga çalyşmaly, körpelere dürli galamlary, arassa kagyzy görkezip, surat çekmäge ünsüni gönükdirmeli. Körpeleriň gatnaşmagynda ýönekeýje suratlary çekip, olary düşündirmeli.

Bakja toparda sapaklar ýylyň başynda 5-7 minut, kem-kemden 10-15 minuta çenli uzaldylýar. Sapaklaryň dowamlylygy kiçi we orta

toparda 15-20 minut, uly toparda 30 minut we mekdebe taýýarlaýyş toparynda 35 minuta çenli dowam edýär. Sapaklarda her bir çaganyň stoluň başynda bellenen ýeri bolmaly, stollar 1 ýa-da 2-3 hatar edilip, ýogsa-da ýaý görnüşli goýulýar. Ýagty stola çepden düşmeli. Pes boýly ýa-da görüşi pesrāk çagalalar birinji hatarlarda oturdylýar. Şeýle hem maksatnamany özleşdirmekde yza galýan, aýratyn üns berilmeli çagalary öňdäki stollarda oturtmaly. Mümkün boldugyndan ýylda 1-2 gezek çagalaryň ýerleri çalşylsa gowy. Ýylyň başynda bakja we kiçi toparlaryň çagalary işini tamamlaşsyna görä stoluň başyndan turýarlar. Kem-kemden olara işi kesgitli wagtda gutarmak öwredilýär.

Şkillendiriş işleri we gurnamak sapaklary, esasan, üç döwürden durýar:

- I. Ýumşy düşündirmek;
- II. Çagalalar tarapyndan ýumşy ýerine ýetirmek;
- III. Çagalalar bilen ýerine ýetirilen işi derňemek.

I we III döwürlere sapagyň wezipelerine, çagalaryň ýaş aýratynlygyna baglylykda az wagt (olaryň hersine 2–5 minut) berilýär. Täze maksatnama wezipesi düşündirilende I döwür has dowamly, çagalarda bar bolan bilimler we başarnyklar berkidilende gysga bolýar. Bu döwürde terbiýeçi çagalara näme bilen we nähili meşgul boljakdyklaryny habar berýär. Sapagyň maksadyna, wezipelerine laýyklykda öwretmegiň dürli usullaryny we tärlerini: şekillendirmegiň tärlerini, yzygiderliligini düşündirmek, ýumşy ýerine ýetirmäge degişli öwrenen başarnyklaryny ýatlatmak bilen çagalary işe höweslendirýär.

Sapaklary guramak dürli görnüşde bolup biler. Adatça, körpeler stoluň başynda oturýarlar we terbiýeçiniň düşündirişini diňleýärler. Kähalatlarda terbiýeçi işe girişmezden öň (aýratynam, surat sapagynda) sungatyň dürli görnüşlerini (aýdym-saz, çeper söz we ş. m.) peýdalanmak arkaly oyun guraýar.

Sapagyň II döwründe terbiýeçi hemmeleriniň haýal etmän ýumşy ýerine ýetirmäge girişmegini gazanmaly. Eger çagalaryň käbiriniň işi başlamaga töwekgellik etmeyändiglerini görse, terbiýeçi olara eýýäm başlanan işleri nusgalyk görkezip, körpeleri ugrukdyrýar. Sapaklarda asuda, döredijilikli ýagdaýyň döredilmegi hökmandyr. Munuň üçin körpeler arkaýyn oturmaga, beýlekilere päsgel bermezlige endik etmelidirler. Terbiýeçi işde säginmeleriň bolmazlygyna gözegçilik edýär.

Orta topardan başlap çagalar ellerini galdyryp, kynçylyk çekýän ýerlerinde terbiýeçä ýüzlenýärler. Terbiýeçi körpeleriň özbaşdak işlerine gözegçilik etmeli, gerek bolan kömekleri, maslahatlary bermeli. Sapagyň gutarmagyna, takmynan, 5 minut galanynda çagalara işi tamamlamalydygyny ýatladýar. Işi çagalaryň bir wagtda tamamlamaklaryny gazanmaga çalyşmaly.

Kiçi topardan başlap körpeleriň ýerine ýetiren işlerini gözden geçirmek işi guralýar. Körpeleriň işlerini hemmeler görüp biler ýaly ýörite diwarlykda ýerleşdirilýär. Terbiýeçi işi tamamlamalydygyny ygylan edenden soň, çagalaryň hemmesi bes etmelidirler. Çagalaryň işlerini derňemek sapagyň möhüm ülüşleriniň biridir. Çagalar tarapyndan döredilen şekilleri synlamak uly terbiýeçilik we bilim berijilik ähmiýetine eýedir.

Ýerine ýetirilen işleri ara alyp maslahatlaşmagy guramak dürlüçe bolup biler. Ilki çagalar öz ýerlerinden diwarlykda ýerleşdirilen işleri synlaýarlar. Soňra terbiýeçi çagalaryň pikirini soraýar, şekillere özi baha berýär. Kāwagt öz işlerine dogry baha berip bilmek başarnygyny terbiýelemek maksady bilen terbiýeçi çagalara diwarlygyň birinji hatarynda şowly çykan işleri, ikinji hatarda ýalňyşlar goýberilen işleri, ýerleşdirmegi teklip edýär. Seljermäge çagalaryň ählisini çekmäge çalyşmaly.

Eger sapak uzaga çekýän bolsa, derňewi gezelençden soň ýa-da günün ikinji ýarymynda geçirmek bolar. Sapakdan soň çagalara ýene bir gezek işleri synlamaga mümkinçilik berilýär. Adatça, her sapakdan soň olaryň ýerine ýetiren işleri indiki sapaga çenli körpeler we olaryň ene-atalary üçin niýetlenen sergide goýulýar, soňra olar täze işler bilen çalşyrylýar.

Sapakdan öň terbiýeçi öňünden saýlan esbaplaryny (nusga, suratlar, oýunjak, çekip görkezmek üçin kagyz) taýýarlaýar. Zatlaryň durjak ýerini kesgitleýär. Hemme zat taýýar bolansoň, in yzky stoluň duran yerinden ýene bir gezek görkezilýän zatlara seredip görmeli.

Terbiýeçi sapaga taýýarlananynda usuly edebiýata göz aýlaýar, öz toparyndaky çagalaryň şahsy aýratynlyklaryny nazara almak bilen okatmagyň has täsirli usullaryny we tärlerini saýlaýar. Sapakdan öň çagalaryň ýerine ýetirjek şekilini çekip, ýasap ýa-da gyrkyp görmek

(sapakda görkezilmeli däl hem bolsa) hökmandyr. Işi ýerine ýetirmek bilen terbiýeçi şekillendirmegiň tärlerini takyklaýar, nirelerde kynçylyklaryň ýüze çykýandygyny belleýär, eger-de şekillendiriş serişdesi ýerlikli saýlanylmadyk bolsa, ony sapakdan ön çalyşýar.

§ 29. Surat çekmek

Körpelere 1,5 ýaşa çenli döwürde galamy dogry tutmagy öwretmek, olarda surat çekmek we kadaly ýazuw endiklerini kemala getirmekde uly ähmiýeti bar. Olara irki toparlarda şekillendiriş işleri we gurnamak sapaklarynyň ýokdugyna garamazdan galamy dogry tutmagy, onuň bilen dürli çyzyjaklary çyzmagy öwretmek körpelere surat çekmäge taýýarlamaklyga ýardam edýär.

Surat çekmek sapaklary çagalar bagynda bakja topardan girizilýär. Bu sapaklarda körpeler reňkli galamlar, guaş, akwarel reňkleri we beýleki serişdeler bilen aýratyn zatlaryň suratyny, baglanyşykly, mazmunly suratlary çekmegi, bezeg işlerini ýerine ýetirmegi öwrenýärler, şekillendiriş başarnyklaryny, endiklerini özleşdirýärler.

Bakja toparda surat çekmek

Maksatnamanyň wezipeleri

Bakja toparda terbiýeçi çagalary şekillendirmäge, suratyň şekillendiriş häsiýetine düşünmeklige ugrukdyrýar.

2-3 ýaşyň içindeki çagalar heniz zatlaryň daş keşbini takyk suratlandyryp bilmeýärler. Terbiýeçi galam bilen aýlaw, göni çyzyklary geçirmegi, reňk bilen tegmilleri goýmagy, olary birnäçe gezek gaýtalamagy teklipl etmek bilen kagyzyň çäginde işlemegi öwredýär. Çagalar öz goýan tegmillerine haýsydyr bir at berýärler (“Ot”, “Gül”, “Güneş” we ş.m.).

Terbiýeçi gurşap alan hakykatdan çagalaryň çyzyklar, tegmiller bilen suratlandyryp biljek hadysalaryny saýlaýar. Çagalar ýapraklaryň ýere gaçýsyny, ýagşyň ýa-da garyň ýagşyny, çeşmäniň akyşyny suratlandyrýarlar.

Maksatnamanyň geçilişi

Ilkinji sapaklarda körpeler eliň hereketini sazlaşdyrmak bilen dürli taraplara çyzyjaklary çyzmagy, elini aýlaw hereketlendirmegi öwrenýärler. Olara gara, gyzyň, gök we ýaşyl reňkli ýumşak galamlar ýa-da flomaster berilse gowy (ilki-ilkileräk kagyzyň ýüzünde saýgarmak kyn bolany üçin sary we goňur galamlar berilmeýär). Bir stoluň başynda oturan körpeleriň hersine bir dürli reňkdäki galamy bermek bolar. Esasy zat bu sapaklarda olaryň keýpleriniň çaglygyny gazanmak we surat çekmäge höwes döretmektir.

3-4 sapagyň dowamynda, galam bilen işlemek özleşdirilenden soň, guaş reňkleri bilen işlemäge girişmek bolar. Sapakda çagalaryň ünsüni dürli reňklere sowmazlyk üçin olara bir reňkli guaş berilýär. Çotga, reňk bilen işlemegiň tärleri öwredilýär. Körpeler çotga bilen işlemekligi özleşdirmek bilen guaş reňkleriniň özboluşlylygyny öwrenýärler. Çagalar surat çekmegiň tärlerini birneme özleşdirenlerinden soň, olara 3-4 reňkli guaş bilen surat çekmäge mümkinçilik berilýär. Terbiýeçi çagalaryň ýerine ýetiren çyzyklaryna, tegmillerine at goýmaklygy guramak bilen olara galam ýa-da reňkler bilen haýsy-da bolsa bir zadyň suratyny çekip bolýandygyna aň ýetirmäge kömek edýär.

Okuw ýylynyň dowamynda çagalara güýz ýapraklarynyň ýönekeýje görnüşini, reňkli kagyza ýumurtgajygy, gawuny, altyn balyjaklary, howa şarlaryny şekillendirmek hödürlenýär. Körpeler köpçülik bolup dürli reňkli tegmiljikler bilen arçajygy bezeýärler, reňkli kagyza tegmiller we ýaý şekilli çyzyjaklar arkaly baýramçylyk salýutlaryny şekillendirýärler.

Kem-kemden çagalar has çylşyrymly gurluşly zatlaryň suratyny çekmäge synanyşýarlar. Birnäçe bölekden durýan zatlary şekillendirmegi öwretmek maksady bilen uçarjygyň ýönekeýje şeklini çekmek öwredilýär. Çagalar tegelek şekili ýerine ýetirmek we onuň içinde tegmiljikleri goýmak arkaly dürli galamlar bilen kökejigiň, gülýakanyň suratyny çekýärler. Köýnejigiň, çäýnegiň taýyn ülnüsini çyzyjaklar, tegmiljikler bilen bezeýärler. Reňkli kagyza çyzyjaklar arkaly Günüň şöhesini şekillendirmegi öwrenýärler.

Islegiň boýunça surat çekmek sapaklarynda çagalar oňat görýän oýnawaçlaryny şekillendirmek bilen surat çekmek boýunça başarnyklaryny berkidýärler.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Esasy wezipäni amala aşyrmak, ýagny çagalary şekillendiriş sungatyna ugrukdyrmak üçin terbiýeçi okatmagyň dürli tärlerini ulanýar. Çagalary ilkinji sapaklardan başlap surat çekmäge höweslendirmek we gyzyklandyrmak möhümdir. Meselem, surat sapagynda terbiýeçi körpelere kagyzlary paýlap bolanyndan soň, elindäki galamy görkezip:

*Ýönekeý däl, reňkli,
Nämekä bu taýajyk?
Ele alsaň dessine
Çekip başlar suratjyk – diýip sorayar.*

Terbiýeçi kagyzyň ýüzüne galam bilen körpelere tanyş bolan zatlaryň suratyny çekip:

*Bu – ýaşyl otjagaz,
Bu – gyzyl güljagaz.
Bu – gökje topjagaz,
Bu – da gara tomzajyk – diýip, bilen galam bilen zatlaryň suratyny çekip bolýandygyny düşündirýär.*

Ilkinji sapaklarda körpeleriň işe dürlüçe çemeleşişlerini görmek bolýar. Olaryň käbiri galamy alýar-da, surat çekmäge batyrgaýlyk bilen girişýär; birentegi bolsa eline galamy alsa-da, surat çekibermeýär. Şeýle ýagdaýlarda, ilkinji nobatda, terbiýeçiniň goldawy zerurdyr. Ol körpejäniň elinden tutup, ýönekeýje çyzyjaklary (tegmiljikleri) çekmäge ýardam bermelidir.

Bu toparda galamlary we reňkleri ulanmagyň, şekillendirmegiň tärlerini dogry görkezmegiň uly orny bar. Terbiýeçiniň sözi çagalara zatlaryň keşbini şekillendiriş hereketi bilen baglanyşdyrmaga, bu herekete akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Mysal üçin, “Galamyň ujuny kagyzyň ýüzüne degrip, ýokaryk-aşak, ýokaryk-aşak ýöredýäris” we ş.m.

Çeper sözi ulanmak, goşgudyr aýdym diňletmek sapaga oňaýly garaýşy ýokarlandyrýar, şekillendirilýän zat barada obrazly düşüňjeleriň kemala gelmegine ýardam edýär.

Bu toparda çagalar käbir şekilleri terbiýeçi bilen bilelikde ýerine ýetirýärler. Meselem, terbiýeçi uly kagyza arçanyň suratyny çekýär, çagalar bolsa onuň şahalarynda sary, mämişi reňkler bilen owadan ýşyklary “ýakýarlar”. Şeýle sapaklary kiçiräk toparçalar (5-6 çaga) bilen geçirmek maksada laýykdyr.

Ýumşuň mazmunyna görä çagalara reňkli kagyzy hödürlenilip bilner. Meselem, ýumurtganyň, baýramçylyk salýutlarynyň, Günüň suraty çekilende gök reňkli kagyzy berilse gowy.

Surat çekmäge höweslendirmekde kiçi ýaşly toparlarda zatlaryň taýyn ülnülerini peýdalanmagyň ähmiýeti uludyr. Mysal üçin, körpeleriň eliniň aýlaw hereketini ösdürmäge niýetlenen “Ýumajyk” diýen tema boýunça surat çekilende terbiýeçi kagyzyň ýüzüne pişijegiň suratyny ýelimläp, onuň gapdalynda ýumajyklaryň birnäçesini çekmegi tabşyrýar. Netijede, ýumajygy oýnaýan pişijek barada mazmunly surat ýerine ýetirilýär. Ýa-da Günüň (güneşiň) suraty çekilende, ilki bilen terbiýeçi kagyzyň ýüzünde ullakan, ýagty Günüň suratyny çekýär, körpeler bolsa köpçülik bolup, onuň töwereginde şöhlelerini çekýärler. Terbiýeçi sapaklary körpeler bilen bilelikde, özara hyzmatdaşlyk häsiýetinde guramak arkaly, olaryň işjeňligini ýokarlandyrýar. Çeperçilik işine aralaşmaklygy, el hereketiniň takyklaşmagyny kämilleşdirýär.

Sapaklardan oň tebigatyň, çagalaryň daş-töweregini gurşap alýan zatlara, dürli hadysalara gözegçilikler guramak örän ähmiýetlidir. Surat sapagy sungatyň, çeperçilik işiniň beýleki görnüşleri bilen hem berk baglanyşyklydyr. Körpelerde şatlyk we kanagatlanma duýgularyny oýarmak çeper keşbe girmäge ýardam bermek maksady bilen gysgajyk goşgujyklar, tapmaçalar peýdalanylýar.

Surat sapagyny üstünlikli amala aşyrmakda aýdymdyr saz diňletmegiň hem terbiýeleýjilik täsiri uludyr. Aýdym-saz diňlän pursady körpäniň diňe bir duýgulary baýlaşman, eýsem, olarda diňlän zadyny surata geçirmäge höwes döredýär.

Ýylyň dowamynda terbiýeçi çagalara öz islegleri boýunça hem surat çekmegi teklipl edýär.

Kiçi toparda surat çekmek

Maksatnamanyň wezipeleri

Şkillendiriş sungaty boýunça okuw maksatnamasynda bakja we kiçi toparlaryň önünde durýan wezipeler özara berk baglanyşyklydyr.

Kiçi toparda şkillendiriş işleri boýunça guralýan sapaklar şekil emele getiriji hereketleri öwretmekden başlanýar. Ilki körpeler tegelek şekili ýerine ýetirmegi, dürli ugurlary, çyzyklary çyzmagy öwrenýärler. Ilkinji sapaklardan çagalarda surat çekmäge gyzyklanmany terbiýelemeli. Sapakda ýerine ýetirilen suratlaryň ählisini synlamak olaryň ünsüni işiň netijesine çekmäge kömek edýär. Sapaklarda çagalarda terbiýeçiniň görkezmelerini diňlemek, teklipe edilýän hereketleri ýerine ýetirmek başarnygy terbiýelenýär.

Kem-kemden surat çekmek önünden niýetlenen häsiýete eýe bolup başlaýar. Suratlarda zatlary we wakalary şkillendirmek elleriň hereketiniň, olaryň sazlaşygynyň, görüş gözegçiliginiň kesgitli ösüşini talap edýär. Şekli döretmek üçin synçylygy, zatlara, wakalara ünsi gönükdirmek ukybyny, suratlary synlamak başarnygyny ösdürmek zerurdyr. Çagalara ol ýa-da beýleki zada mahsus bolan käbir aýratynlyklary görmegi öwretmeli.

Surat çekmek sapaklarynda çagalaryň kem-kemden reňk, şekil, sazlaşyk duýgusy ösýär. Olarda özlerine has ýaraýan reňkleri saýlamak başarnygy emele gelýär. Şonuň bilen birlikde zatlaryň hakyky reňkini özleşdirmek kämilleşýär. Çaganyň oýlanmasyny ösdürmek bilen terbiýeçi çagalara suratyň mazmunyny özbaşdak oýlap tapmagy teklipe edýär.

Zatlary şkillendirmek. Kiçi toparda aýratyn zatlary şkillendirmegiň dürli tärleri öwredilýär. Çagalar dürli şekilli, ululykly, reňkli zatlaryň bolýandygy barada düşüňjeleri alýarlar. Olar şkillendirmegiň tärlerini özleşdirýärler.

Çagalara dürli keşpli: tegelek, gönüburçly, üçburçly, şeýle hem göni çyzyklardan we olaryň utgaşmalaryndan durýan zatlary şkillendirmek öwredilýär. Çagalar bir bölekden we dürli ululykly we

keşpli birnäçe böleklerden durýan zatlaryň şekillerini özleşdirýärler. Şekli özleşdirmek bilen eýýäm zatlaryň ululygy boýunça tapawudyny suratlandyryp bilýärler. Körpelere zatlaryň gurluşyny, bölekleriň ýerleşişini suratlandyrmak öwredilýär.

Maksatnamada gyzyly, gök, sary, ýaşyl, ak reňkleri, şeýle-de käbir öwüşginleri (gülüne, açyk gök) tapawutlandyrmagy we dogry atlandyrmagy öwretmek wezipesi durýar, ýöne sapaklarda diňe bu reňkler bilen çäklenmeli däl. Gerek ýerinde çagalara goňur, mämişi, çal reňkler hödürlenýär.

Mazmun baglanyşygy (sýužeti) suratlandyrmak. Kiçi toparda mazmuny suratlandyrmak aýratyn oýun häsiýetine eýedir. Çagalar aýratyn zatlary şekillendirip, olary oýun ýagdaýyna girizýärler. Heniz şekillendiriş serişdelerini doly ele almandyklaryna görä, çagalar mazmun baglanyşygy, esasan, söz bilen beýan edýärler. Meselem: çaga maşynyň suratyny çekip: “Ol ýöredi”, “Ol ýük alyp barýar” diýýär.

Sapakda çagalar bir däl-de, birnäçe meňzeş zatlary şekillendirmäge ýetişýärler. Bir zadyň şeklini birnäçe gezek gaýtalap şekillendirmek peýdalydyr. Suratnyň üstüni güýçýeterli şekiljikler bilen ýetirmegi teklip etmeli. Meselem, çagalar arabajygyň suratyny çekenlerinden soň, olara arabajygyň alyp barýan ýüküni we ş.m. çekmegi hödürlemeli. Şonuň bilen birlikde şekillendirilen zatlary ýönekeý mazmuna birleşdirmek bolar (“Tokaýdaky agaçlar”, “Şarlar asmana uçdular”, “Asmandaky uçarlar” we ş.m.).

Şekillendirmegiň tärlerini özleşdirmek. Terbiýeçi çagalara döşüni stolun gyrasyna diremän, ellerini tirseğine çenli stolun üstünde goýup, dogry oturmagy öwretmelidir. Galamy we çotgany dogry tutmagy hem dogry ulanmagy, çep eli bilen kagyzy saklamagy öwretmeli. Terbiýeçi göni çyzyklary çyzmagyň dogry tärini görkezmeli. Galam we çotga bilen surat çekilende elin endigan, üzüksiz hereketini gazanmaly.

Maksatnamanyň geçilişi

Birinji çäryekde çagalar göni çyzyklary we olaryň utgaşmalaryny hem-de tegelek şekilleri çekmek başarnygyny ulanmak bilen suratlandyryp boljak zatlaryň şekillerini özleşdirmäge başlaýarlar. Dört

ýaşyň içindäki çagalar tegelek şekili has çalt özleşdirýärler. Körpeleriň pikirleri esasynda çeken suratlarynda adamlaryň, towşanjyklaryň, guşjagazlaryň we ş.m. ýönekeýje şekilleri peýda bolýar.

Kiçi toparda ilkinji sapaklar şol bir wagtda tehniki başarnyklaryň hem-de ýönekeý şekillendiriş başarnyklarynyň berilýändigini bilen tapawutlanýar. Çagalar kagyzyň ýüzünde ýöne bir kese çyzygy geçirmän, eýsem ýodajyklary, lentajyklary çekýärler. Diňe bir dik çyzyklary geçirmekde türgenleşmän, eýsem sütünjikleriň, ýagşyň suratyny çekýärler.

Terbiýeçi sapakda zadyň bir däl-de, birnäçe suratyny çekmegi teklipl edýär. Göni çyzyklary özleşdirmegi ýokardan aşak dik çyzyklardan başlamak amatly. Kese we dik çyzyklary özleşdirmek üçin terbiýeçi dürli reňkli sapaklary, dürli galamlary, zolakly halýçany we ş.m. çekmegi teklipl edýär. Ýumşa baglylykda terbiýeçi dürli serişdeleri hödürleýär. Meselem, dürli sapaklary galam bilen, dürli galamlaryň suratyny reňk bilen çekmeli.

Soňra esasy ünsi tegelek şekilli zatlary çekmegi öwretmäge gönükdirmeli. Çagalar dürli galamlar ýa-da hekjagazlar bilen ýumajygyň, türkmen çöreginiň, owadan şarlaryň, reňk bilen gar topbajyklarynyň, dürli reňkli halkajyklaryň şeklini çekýärler. Göni, dik hem kese çyzyklaryň utgaşmasyndan durýan zatlary şekillendirýärler (agaç, agaç şahajyklary, Täze ýyl arçasy we ş.m.).

III çäryekden çagalara gönüburçly şekilli zatlary suratlandyrmak öwredilip başlanylýar. Ony öwretmek eýýäm çagalara tanyş bolan tegelek şekilli zatlary gaýtalamak bilen birlikde alnyp barylýar. Ilkinji ýagdaýlarda çagalar, çyzygy başga ugurda çekmegi başarmaýarlar. Olar dörtburçlugyň burçlaryny tegeleýärler. Dörtburçlugy çekmegi özleşdirmäge kömek etmek üçin ilki her çyzygy aýratyn çekmek tärini ulanmaly. Meselem, ilki çagalara kese çyzyk çekilen kagyzy berilýär. Terbiýeçi tarapyndan taýýarlanan kese çyzyk baýdajyklar asylyan ýüpjagazy şekillendirip biler, ýüpjagazdan aşaklygyna çagalar iki sany çyzyk geçirýärler we olary birikdirip, gönüburçly baýdajyklary çekýärler. Ýöne kem-kemden dörtburçlugy galamyň ujuny kagyzyň ýüzünden aýyrman şekillendirmegi öwretmeli. Munuň üçin dörtburçlugyň burçlarynda elini gerekli ugra öwürmegi öwretmeli.

Çagalar ertekili kitapçany, ýüpe düzülen baýdajyklary şekillendirip, dörtburçluk çekmek başarnyklaryny berkidýärler. Şol bir wagtda endigan reňklemegiň usulyny öwrenýärler. Isleg boýunça surat çekmek sapagynda suratyň mazmunyny we gerekli reňki özbaşdak saýlap almagy öwrenýärler.

IV çäryekde terbiýeçi täze başarnyklary bermän, esasan, körpele-re tanyş şekilli zatlary çekmegi teklipe edýär. Köýnejigiň taýyn ülnüsini dik hem kese tegmiljikler bilen guaş reňklerde bezeýärler. Şonuň bilen birlikde terbiýeçi çagalara özlerini gurşap alýan zatlary, durmuşdan alýan täsirlerini şekillendirmegi maslahat berýär (güller, guş ketejigi, baýramçylyk we ş.m.).

Öwretmegiň usullary we tärleri

Zatlary şekillendirmegi öwretmek. Ýylyň başynda körpeleri şekillendirmäge gyzyklandyrmak üçin dürli oyun tärleri peýdalanylýar. Meselem, terbiýeçi guaş reňkleri bilen surat çekmek boýunça ilkinji sapakda eli towşanjykly (gurjak teatrynyň gahrymany) gelýärde: “Salam çagalar! Men size myhmançylyga geldim. Size sowgat getirdim. Ony siz häzir görersiňiz” diýip, towşanjygy gürledýär. Soňra stoluň üstünde taýynlap goýan reňkdir çotgajygyň üstündäki örtügi aýyrýar-da şeýle diýýär: “Muňa serediň, nähili uzyn taýajyk, özem ujunda meniňki ýaly guýrujagy bar” diýip, guýrujagyny bulaylaýar: “Bujagaz taýajygy biz näme diýip atlandyryars?... Örän dogry – çotgajyk. Özem surat çekip bilýär. Hany, indi maňa gyzylja galamyň suratyny çekip beriň” diýýär. Çagalar reňk bilen surat çekip başlaýarlar.

Gerekli düşüňjeleri kemala getirmek üçin terbiýeçi çagalar bilen gözegçilikleri geçirýär, anyk sudurly (tegelek, dörtburçly) zatlary synlamaklygy guraýar. Terbiýeçi, esasan, düşündiriş-görkezme usullarynyndan peýdalanýar. Sapakda çagalara zadyň daş keşbi bilen tanyşmaga mümkinçilik bermek has peýdalydyr (eliň bilen zadyň suduryny duýmak, baýdajyklary, topjagazlary, howa şarlaryny oýnamak). Zady şeýle derňemek çagada şol zat barada has doly düşüňjani kemala getirýär.

Terbiýeçi çagalaryň şekil emele getiriji hereketleri özleşdirmegine üns bermelidir. Şonuň üçin ol ýa-da beýleki keşpli zady ilkinji gezek şekillendirmekde zadyň sudury boýunça eliň hereketini howada görkezmegi teklip edýär. Ol: “Gör, nähili togalajyk şar” diýip, belläp geçýär. Ondan soň terbiýeçi okuw tagtasynda şekillendirmegiň tärlerini görkezýär. Çagalara galamly ýa-da çotgaly eli bilen howada gerekli hereketi ýerine ýetirmegi teklip edýär. Şeýle keşpli zady şekillendirmekde eliň bilen nähili hereket etmelidigini çagalara ýatladýar. Bir-iki sany çagany şekillendirmegiň tärini görkezmek üçin okuw tagtasynyň önüne çagyýar, olaryň hereketlerini takyklaşdyrýar.

Şekillendirmegi öwretmegiň şeýle ýoly bu şekil çagalara ilkinji gezek duş gelende görkezilýär. Galan ýagdaýlarda çagalaryň tejribesine daýanmaly. Zatlaryň reňkini özleşdirmegi terbiýeçi gözegçilikler we ýörite didaktiki oýunlar wagtynda guraýar. Ol ýa-da beýleki reňki atlandyrmak bilen ol çagalara bu ady gaýtalamagy, şeýle reňkli zatlary tapmagy, öz eşikleriniň reňkini aýdyp bermegi we ş.m. teklip edýär. Eger terbiýeçi çagalara agaçlary, gülleri şekillendirmegi hödürlemekçi bolsa, gezelençde maksatly gözegçiligi guraýar. Olara körpeleriň ünsüni çekmek, gyzyklandyrmak üçin oýun tärlerini ulanýar, goşgulary okap berýär. Terbiýeçi sapak wagtynda çeper sözi giňden ulanýar.

Şekillendirjek zatlarynyň çagalarda galdyryan täsirlerini ýüze çykarmak, göz önüne getirmelerini baýlaşdyrmak üçin terbiýeçi olara dürli suratlary görkezýär. Körpelere özleriniň şekillendirmekçi bolýan zatlaryny: awtoulaglary, jaýlary, haýwanlary, ösümlikleri görkezmeli. Bu kem-kemden çagalaryň işleriniň mazmunyny baýlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Çagalaryň ünsüni täze, gyzykly şekillere çekmek bilen özbaşdaklygyň ýüze çykmasyny goldamak möhümdir.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmagy öwretmek. Suratda mazmun baglanyşygy, oýun pikiriniň beýan edilmegine ýardam berýär. Surat çekýärkä çagada baglanyşykly keşpler dörär ýaly ýagdaýy döretmek zerurdyr. Bu maksat bilen oýun-sahna pursatlaryny ulanmak çagalarda duýguly seslenmäni ýüze çykarýar, suratda janly

keşbiň ýüze çykmagy üçin şert döreýär. Terbiýeçä keşbe girmegi başarmak zerurdyr. Meselem, sapaga oýnuň haýsydyr bir gahrymany (towşanjyk, gurjak) gelýär we çagalardan özi üçin owadan surat çekip bermeklerini haýyş edýär.

Suratda baglanyşykly mazmunyň ýüze çykmagyna ýolbaşçylyk etmek bilen terbiýeçi çaganyň tejribesini peýdalanýar, zatlary, gurşap alan hakykatyň wakalaryny synlamagy guraýar, okalan ertekileri, goşgulary, saz sapaklarynda ýerine ýetirilýän aýdymlyry we sazlyry, oýunlary, tomaşa edilen multfilmleri ýatladýar. Käbir ýagdaýlarda şekillendirmegiň tärlerini görkezýär.

Şekillendiriş tärleriniň özleşdirilişi. Terbiýeçi çagalara galamlar, reňkler, çotga bilen işlemegiň tärlerini öwredýär (käwagt körpele-re flomaster hem bermek bolýar). Serişdeleri ulanmagyň endiklerine düşünjeli garaýşy terbiýelemek üçin ýygy-ýygydan çagalaryň özlerrine galamy, çotgany nähili tutmalydygyny görkezmegi teklip etmek gerek.

Eger çaga bir gezek görüp, özleşdirmekden soň görkezilen hereketi ýerine ýetirip bilmeýse, galamly eliniň daşyndan tutup aýratyn kagyza çyzyp görkezmek bolar, munda çaga hereketi diňe görmek arkaly däl-de, eýsem, eli bilen hem özleşdirýär. Görkezmek wagtyndaky terbiýeçiniň sözleri hereketiň usulyna akyl ýetirmäge kömek edýär.

Suratlary synlamak. Suratda ulanylýan reňki atlandyrmagy, uly hem kiçi şekilleri saýgarmagy, öz çeken suratynda näme şekillendirendigini aýtmagy teklip etmek bilen körpeleri işjeňleşdirmeli.

Okuw ýylynyň ikinji ýarymyndan başlap terbiýeçi gowy suratlandyrylan şekile, öwrenilmedik şekilleriň peýda bolmagyna çagalaryň ünsüni çekýär.

Amaly ýumuşlar

1. Çagalara surat çekmegiň käbir tärlerini görkezmek, öwretmek başarnyklaryny özleşdirmek.
2. Bellibir temadaky sapagyň maksadyny, wezipelerini kesgitlemek, okatmagyň usullaryny we tärlerini saýlamak.
3. Çaga suratlaryny seljermek.

Orta toparda surat çekmek

Maksatnamanyň wezipeleri

Terbiýeçi çagalarda diňe surat çekmäge däl-de, eýsem, onuň netijesine gyzyklanmany terbiýelemegi hem dowam etdirýär. Çagalarda köpçülikleýin işleri ýerine ýetirmek, özbaşdak işe bir wagtda başlamak we kesgitli wagtda tamamlamak, terbiýeçiniň düşündirişlerini ünsli diňlemek, stoluň başynda dogry oturmak başarnyklary kemala gelýär. Olarda ýoldaşlarynyň işini synlamaga we seljermäge gyzyklanma döredýär.

Terbiýeçi çagalara her bir işini yhlasly, gelşikli edip ýerine ýetirmelidigini düşündirýär. Öňki alnan başarnyklaryny şekillendirmegiň has çylşyrymly tärlerini özleşdirmekde ulanýar. Suratnyň bellibir böleklerini endigan reňklemek üçin geçirilen çyzygyň çäginde çykamazlygy, zatlaryň nusgasyny bezemek üçin tegmiljikleri takyk goýmagy öwredýär.

Orta toparda terbiýeçi çagalardan edýän talabyny ýokarlandyrýar. Çagalar nusgany içgin öwrenmegi, zatlary derňemegi, olaryň ululyk gatnaşyklaryny, gurluşyny tapawutlandyrmagy, olaryň özboluşly gözelligine göz ýetirmegi öwrenýärler.

Çagalarda öz işine baha berip bilmek, gazanylan üstünlige şatlanmak başarnygyny ösdürmek zerurdyr. Bu toparda ilkinji gezek bezeg suratlaryny çekmek girizilýär.

Zatlary şekillendirmek. Terbiýeçi çagalarda her zadyň daş keşbi boýunça tapawutlanýandygy baradaky düşüňjani ösdürmelidir. Zadyň böleklerini (ilki bilen iri, soňra maýda böleklerini) tapawutlandyrmak we olaryň keşbini kesgitläp bilmek başarnygyny emele getirmeli.

Tegelek, süýrgült, inedördül, gönüburçluk, üçburçluk ýaly ýönekeý geometrik şekilleri tapawutlandyryp we dogry atlandyryp bilmek çagalara zadyň daş keşbini kesgitlemäge, onuň ýönekeý geometrik şekil bilen meňzeşligini görmäge kömek edýär. Şeýle deňeşdirme zatlaryň daş keşbini umumlaşdyrmagy öwredýär, bu ony suratlandyrmagy ýeňilleşdirýär.

Tegelegi we süýrgült şekili tapawutlandyrmak zatlaryň hem-de olaryň bölekleriniň keşbini has takyk suratlandyrmaga mümkinçilik berýär. Inedördüli we süýnmek gönüburçlугy tapawutlandyrmak dürli gönüburçly zatlaryň arasyndaky tapawudy suratlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Terbiýeçi çagalara zadyň gurluşyny, ondaky esasy bölekleriň ýerleşişini, olaryň ululygyny we keşbini suratlandyrmak başarnygyny emele getirýär. Meselem, çagalar maşynyň kejebesiniň (kabinasynyň) nowasyndan (kuzowyndan) beýikdigini, guşjagazyň kellesiniň göwresinden kiçidigini bilýärler.

Çagalar adamy şekillendirmek bilen onuň ýüzüni, egin-eşiginiň aýratynlyklaryny suratlandyrýarlar. Terbiýeçi zadyň şekilini dogry yzygiderlilikde suratlandyrmagy öwredýär (ilki iň iri, soňra has maýda böleklerini we käbir häsiýetli aýratynlyklaryny). Zatlaryň gurluşyny dogry suratlandyrmagy öwretmek bilen terbiýeçi zadyň deňýanlylygyna ünsi çekýär. Terbiýeçi çagalara zadyň esasy reňkini suratlandyrmagy öwredýär. Zadyň reňki öwüşginsiz, umumylaşdyrylyp suratlandyrylýar.

Terbiýeçi 10 dürli reňki we käbir reňk öwüşginlerini dogry atlandyrmagy hem-de peýdalanmagy öwredýär.

Nagyşlary düzmek. Bezeg suratyny çekmek sapaklarynda terbiýeçi çagalara tegmilleri, nokatlary, zolaklary, halkalary, tegelekleri ulanmak bilen ýönekeýje nagyşlary düzmegi öwredýär. Nagyşyň böleklerini gaýtalamak we gezekleşdirmek bilen tegelekde, inedördülde nagşy gurmak başarnygyny emele getirýär. Körpeler zolagy, inedördüli, tegelegi dürli tegmiljikler, zolaklar bilen bezemek üçin gelşikli reňk sazlaşygyny ulanmaga synanyşýarlar. Bu wezipeler çagalaryň gözelligi duýgularynyň kämilleşmegine getirýär.

Berlen kagyza görä, çagalar nagşyň böleklerini kesgitli yzygiderlilikde ýerleşdirmegi öwrenýärler (ortasynda, burçlarynda, tutuş kagyz ýüzünde). Terbiýeçi çagalara nusga boýunça we pikirlenme esasynda ýönekeýje nagyşlary döretmegi öwredýär.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmak. Surat çekmek sapaklarynda terbiýeçi çagalara umumy many boýunça birnäçe şekilleri bir suratda birleşdirmegi öwredýär. Ol çagalara şekilleri kesgitli ýagdaý-

da, ýagny zolakda bir hatar edip, бүтін kagyzyň ýüzünde ýerleşdirmegi öwredýär.

Suratda nähili wakanyň beýan edilýändigine görä, çagalary labyzly keşbi döretmäge çagyrmaly. Meselem, baýramçylyk täsirlerini suratlandyran bolsalar, olar gülleri, baýdaklary şekillendirmek üçin ýiti reňkleri ulanýarlar.

Şekillendirmegiň tärlerini özleşdirmek. Çagalar sapaklarda dogry oturmagy berk özleşdirmelidirler.

Terbiýeçi çagalarda galamy hem çotgany dogry ulanmagyň endigini, dürli wezipeler ýerine ýetirilende elni ýagdaýyny üýtgetmek başarnygyny emele getirmelidir. Terbiýeçi çagalaryň galamy gaty basman surat çekmegi, hereketleriň endiganlygyny özleşdirmegini gazanmalydyr. Ol reňklemekde hereketiň tizligini erkin üýtgetmegi öwredýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Ilki bilen terbiýeçi çagalar tarapyndan öňki toparlarda alnan başarnyklary we endikleri berkitmelidir. Çagalar tomus paslynyň täsirlerini şekillendirmek bilen dürli çyzyklardan, tegelek, süýrgült şekillerden durýan zatlaryň (güneşiň, kebelejikleriň, güljagazlaryň we ş.m.) suratlaryny çekýärler.

Gönüburçly zatlary çekmek başarnygyny berkitmek bilen çagalara dik hem kese çyzyklary dogry geçirmegiň tärini görkezmek we düşündirmek zerurdyr. Dürli ugurlardaky çyzyklar çekmegi öwrenenlerinden soň çagalara gönüburçly zatlaryň şeklini çekdirmek bolar.

Çagalara zadyň hakyky reňkini suratlandyrmagy öwretmeli. Beýleki ýagdaýlarda, aýratyn-da baglanyşykly mazmunly, bezeg, pikir esasynda surat çekmekde reňki öz islegleri boýunça saýlap bilerler. Multfilmlere tomaşa etmekden, kitaplardaky suratlandyrmalary synlamakdan alynýan täsirler çagalaryň işleriniň mazmunyny baýlaşdyrmaga we köp sanly şekillendiriş wezipeleri çözmäge kömek edýär.

Çagalar tegelek we süýrgült şekilli zatlaryň suratyny çekmekde hereketiň häsiýetindäki tapawudy özleşdirmelidirler. Munuň üçin terbiýeçi okuw tagtasynda birnäçe gezek tegelekleri hem süýrgült

şekilleri çekýär we olary şekillendirmegiň tapawutlaryny düşündirýär. Çagalar dürli galamlar bilen süýgült görnüşli howa şarlaryny şekillendirenlerinde ýeňiljek (aýyk, ýüzleý) reňk bermegiň tärini hem öleşdirýärler. Reňk bilen gawunyň suraty çekilende süýrgült şekil baradaky düşüňjeleri berkidilýär. Soňra şu usulda reňk bilen balyjaklary suratlandyryňlar.

Ertekilerdäki gahrymanlaryň sadaja keşbini suratlandyrmak bilen tegelek, süýrgült, dörtburç şekilleri çekmek başarnyklaryny peýdalanýarlar. Süýrgült we tegelek şekilleri tapawutlandyrmak çagalara janly zatlary has ynamly şekillendirmäge mümkinçilik berýär.

Çagalara heniz göni çyzyklary çekmek kyndyr. Şonuň üçin bu döwürde gönüburçly şekilli iri zatlary şekillendirmegi talap etmeli däl. Galam bilen çekmek üçin takmynan surat depderiniň ýarsy ýaly kagyz bermek bolýar. Täze ýyl baýramynyň öň ýanynda çagalar höwes bilen bezelen arçanyň suratyny çekýärler, ýöne indi has ýokary talaplar öňde goýulýar. Suraty ýa-da emeli arçany görkezip, terbiýeçi şahalaryň ýapgytlygyna we onuň aşaklarynyň uzalýandygyna ünsi çekýär. Bu suraty çekmek üçin guaş reňkleri berilse gowy.

Indi çagalaryň ünsi gönüburçly zatlaryň arasyndaky tapawuda gönükdirilýär. Çagalar reňk bilen baýdajygyň suratyny çekýärler. Reňkli kagyz zolagynda gülli keçäni şekillendirmekte zolagyň ortasynda üçburç, tegelek şekillerden ýönekeýje nagyşlary, gyrasyndan “Egrem” ýaly nagyşlary çekmegi öwrenýärler. Soňra dürli galamlar bilen tegelek, süýrgült şekili şelpejikler bilen bezäp, gülýakanyň suratyny çekýärler. Bezemek üçin diňe nagşyň däl-de, tegelekleriň, zolaklaryň öz reňki uly ähmiýete eýedir. Terbiýeçi adamyň ýönekeýje hereketini beýan etmegi öwredýär.

Mazmunly suratlar üçin temalary terbiýeçi çagalaryň gündelik durmuşyndan almalydyr. Ol çagalaryň çeper döredijiliginiň ösüşiniň esasy çeşmesi bolup durýar. Pasyllar, jemgyýetçilik wakalary, baýramlar, adamlaryň zähmeti, gurluşyk, ulag serişdeleri – bularyň hemmesi, goý, doly derejede bolmasa-da, çagalaryň suratlarynda şöhlendirilýär.

Ulular tarapyndan okap berlen ertekilerden, hekaýalardan, goşgulardyr tapmaçalardan alnan täsirler hem suratlaryň mazmunyna täsir edýär.

Mazmunly suraty çaga aýry-aýry zatlary, gahrymanlary şekillendirmek ýoly bilen suratlandyrýar, şonuň üçin çekilen 2-3 sany jaý şäher köçesini emele getirýär. Çagalar ozal özleşdiren zatlaryny erkin ulanyp bilmelidirler. Alnan şekillendiriş başarnyklary çagalara ilkinji gezek tanyşýan zadyny şekillendirmegiň tärlerini özbaşdak tapmaga kömek etmelidir.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Zatlary şekillendirmegi öwretmek. Şekli özleşdirmek üçin zadyň we onuň bölekleriniň daş keşbini tapawutlandyrmagy başarmak zerurdyr. Şonuň üçin surat çekmek öwredilende düşündiriş-görkezme usulynyň dürli tärleri: gözegçilikler, derňew, şekillendirmegiň tärlerini görkezmek, düşündirmek we beýlekiler ulanylýar.

Sapaga taýýarlanmak bilen terbiýeçi çagalara zatlarda nämäni, nähili yzygiderlilikde görkezjekdigi, nämä ünsi çekjekdigi, näme barada sorajakdygy hakynda oýlanýar. Çagalara zada ýöne bir seretmän, onuň dürli alamatlaryny derňemegi öwredýärler. Çagalary käbir soraglara jogap bermäge çekmek bilen ilki terbiýeçiniň özi zady derňeýär, soňra kem-kemden olara özbaşdaklyk berýär.

Öňki ýaly derňemekde elleriň hereketini girizmek möhüm ähmiýete eýedir. Terbiýeçi suraty çekmezden ozal zadyň suduryny ilki barmagy bilen “çyzyp” görkezýär. Soňra bu hereketi çagalar ýerine ýetirýärler.

Zadyň derňewi oňat geçirilse, şekillendirmegiň tärini görkezmek hökman däl, elmydama görkezilen tärler takyk eýermek çagalaryň pikirlenmek işjeňligini peseldýär, olara keşbiň beýanyňy özbaşdak gözlemäge päsgel berýär. Bu toparda çagalara surat çekmegi öwretmekde esasy wezipe alynýan bilimleri we başarnyklary ulanmak bilen zatlary şekillendirmegiň usullaryny özbaşdak tapmak ukybyny ösdürmekdir.

Çagalaryň synlap bilmeýän, ýöne gürrüňler hem kitaplar boýunça tanyşýan zatlarynyň we wakalarynyň alamatlary baradaky düşünjelerini takyklaşdyrmak üçin suratlary, synlamaklygy guramak bolar.

Bezeg suratlaryny çekmegi öwretmek. Terbiýeçi nagyşlary çekmegi görkezende şekil emele getiriji hereketleriň sazlaşygyny belläp geçýär. Nusga boýunça nagyş çekilende ilki bilen terbiýeçi nagyş tutuşlygyna görmäge mümkinçilik berýär, soňra nagyşyň böleklerini tapawutlandyrýar, olary atlandyrýar, olaryň gaýtalanyşyna ünsi çekýär. Gury çotga bilen tegmiljikleri, nokatjyklary şekillendirýän hereketleri görkezýär, soňra ýerine ýetirmegiň yzygiderliligini takyklaýar.

Şeýle düşündirişden soň nagyş döretmegiň usulyny görkezmek diňe ilkinji ýagdaýlarda, haçan-da täze usul özleşdirilende gerek bolýar. Eger nagyşyň bölekleri çagalara tanyş bolup, diňe nagyşyň ýerleşdirilişi özleşdirilýän bolsa, onuň ýerine ýetirilişini görkezmek gerek däl. Kāwagt birnäçe çagany okuw tagtasynyň ýanyna çagyryp, nagyşyň käbir böleklerini çekdirmek bolar.

Nagyşyň haýsydyr bir gurluşy ilkinji gezek berilýän bolsa, nusga çagalar tarapyndan üýtgedilmän gaýtalanylýar, ýöne indiki sapakda olar reňklerini üýtgedip ýa-da täze bölekler bilen nagyşyň üstüni ýetirip bilerler. Bu ýagdaýlarda nusgada diňe nagyşyň gurluşy bellenýär. Indiki sapaklar nusgasyz geçirilýär.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmagy öwretmek. Çagalar özleşdiren endikleriniň we başarnyklarynyň netijesinde özläriniň oýlap tapan ýa-da terbiýeçi tarapyndan hödürlenen gyzykly wakany şekillendirmäge mümkinçilik alýarlar. Her bir mazmunly suraty dürlüçe şekillendirip bolar. Şonuň üçin beýan etmegiň usullarynyň birmeňzeşligine alyp barmaz ýaly, okatmagyň dürli tärlerini ulanmaly. Meselem, şekili insiz zolakda ýerleşdirmek ýeke-täk hem mydama hökmany tär bolmaly däl.

Surat çekmegiň bu görnüşinde söz esasy orny eýeleýär, görkezmäniň ähmiýeti bolsa azalýar, sebäbi terbiýeçi esasy ünsi oýlanmanyň, pikiriniň ösüşine, çagalaryň mazmuny şekillendirmek üçin serişdeleri özbaşdak gözlemeklerine gönükdirmelidir.

Şekillendiriş tärleriniň özleşdirilişi. Islendik başarnygy ilkinji gezek özleşdirmek hereketiň tärini görkezmekligi talap edýär. Ony ilki terbiýeçiniň özi görkezýär, soňra çagalaryň birine gaýtalamagy teklipl edýär. Görkezmek hökman düşündirmek bilen utgaşdyrylýar.

Esasy ünsi hereketleriň yzygiderliligine çekmek bilen terbiýeçi görkezmeği hem düşündirişi gaýtalap biler. Ilki, soňra, ondan soň diýen ýaly sözler çagalara kesgitlenen tertipde ähli hereketleri ýatda saklamaga kömek edýär.

Kem-kemden başarnyklary özleşdirmekde, hereketleri atlandyrmakda çagalara özbaşdaklyk bermeli. Terbiýeçi olary düzedýär, üstüni ýetirýär, hereketleriň dogry yzygiderliligine gözegçilik edýär.

Suratlary synlamak. Ýerine ýetirilen suratlar synlananda çagalara öz işleri barada gürrüň berýärler, haýsydyr bir çaganyň işiniň özlerine näme üçin ýarandygyny düşündirýärler. Terbiýeçi boş wagtlary çagalara bilen diwarlyklarda ýerleşdirilen işler barada gürründeşlik gurap durýar.

Amaly ýumuşlar

1. Şekillendirmegiň tärlerini öwretmekde türgenleşmek.
2. Zolakda, tegelekde, inedördülde, gönüburçlukda nagyşlary ýerine ýetirmek.
3. Bellibir temadaky sapagyň maksadyny, wezipelerini kesgitlemek, öwretmegiň usullaryny we tärlerini saýlamak.

Uly toparda surat çekmek

Maksatnamanyň wezipeleri

5 ýaşly çagalaryň surat çekmek işi has düşüňjeli we öňünden niýetlenen häsiýete eýe bolýar. Terbiýeçi çagalara suratyň mazmunynyň üstünde oýlanmagy, esasy zady tapawutlandyryp bilmegi öwredýär. Ol çagalara öz suratlaryna, şeýle hem deň-duşlarynyň işlerine dogry baha bermegi öwredýär, olary giňden seljermäge alyp barýar.

Terbiýeçi çagalarda şekillendiriş sungatynyň eserleriniň birnäçesini özleşdirmegi we olara düşüňjeli baha bermekligi öwretmeli.

Zatlary şekillendirmek. Bu döwürde terbiýeçi çagalara zadyň özboluşly daş keşbini, eger-de zat birnäçe böleklerden durýan bolsa, onuň has iri esasy böleklerini ýönekeý geometrik şekiller bilen deňeşdirmek arkaly tapawutlandyrmagy hem olaryň arasyndaky meňzeşligi we tapawudy görmegi öwredýär.

Ol çagalara zatlaryň diňe ululygy boýunça däl-de, eýsem, bir-birinden beýikligi we ini boýunça hem dürli-dürli bolup bilýändigini düşündirýär (agaçlar beýik hem pes, ýogyn hem inçe, jaýlar beýik hem pes, ondaky penjireler inli ýa-da insiz). Çagalar dürli ululyk gatnaşyklary bolan zatlaryň suratyny çekmegi öwrenýärler.

Terbiýeçi çagalaryň birnäçe böleklerden durýan zatlaryň gurluşy baradaky düşüňjelerini ösdürmegi dowam etdirýär, bölekleriň ýerleşiş ýagdaýyny aýtmagy, olaryň ululygyny öňkä garanda has takyk kesgitlemegi, zatlary gurluşy boýunça deňeşdirmegi öwredýär. Terbiýeçi çagalara guşlaryň, haýwanlaryň göwresiniň hereketde üýtgeýändigini düşündirýär, suratda hereketiň käbir ýönekeý görnüşlerini suratlandyrmagy öwredýär.

Terbiýeçi çagalary köp sanly reňkler bilen tanyşdyrýar, ak reňk garyp, açyk öwüşgini almagy öwredýär.

Bezeg suratlaryny çekmek. Bezeg işi üçin terbiýeçi orta topara görä has çylşyrymly nagyşlary saýlap alýar. Çagalar täze nagyş böleklerini: egri, tolkun çyzyklary çekmegiň usulyny özleşdirýärler. Nagyş düzenlerinde ösümlikleriň ýapraklarynyň, güllerdir miweleriň şekillerini ulanýarlar. Çagalara nagyşyň düzüwini özbaşdak tapmagy, kagyздan, palçykdan ýasalan şekilleri reňklemek we nagyşlap bezemek öwredilýär.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmak. Uly toparda baglanyşykly mazmunly surat çekmegiň wezipeleri öňkä garanda has çylşyrymlydyr. Suratlary döretmek üçin zatlaryň bir-birine belli giňişlik gatnaşykda ýerleşdirilýändigini (ýakyn ýa-da daş, ýokarda ýa-da aşakda, biri beýlekileriň bārisinde ýa-da aňyrsynda, bir hatara) baradaky düşüňjelerini takyklaşdyrmak zerurdyr. Çagalar bu giňişlik gatnaşyklaryny atlandyrmagy özleşdirýärler.

Terbiýeçi çagalara bir many bilen baglanyşdyrylan şekilleri oýlanyşykly ýerleşdirmegiň dürli usullaryny ele almagy öwredýär. Ol suratlardan zatlaryň ululygy, beýikligi we ini boýunça tapawutlary baradaky düşüňjelerini takyklaşdyrmagy hem-de ulanmagy, hereketde zadyň ýagdaýynyň üýtgeýişini suratlandyrmagy öwredýär.

Şekillendirmegiň tärlerini özleşdirmek. Uly toparda akwarel bilen surat çekmek girizilýär. Guaş bilen işlemek başarnyklaryny ös-

dürmek dowam etdirilýär. Şeýle hem çagalar reňkli hekler, ýönekeý galam, sangina bilen surat çekmegiň usullary bilen tanyşdyrylýar.

Terbiýeçi galamy gaty basman surat çekmegi we reňk öwür-ginlerini almak üçin galama basyşy üýtgetmegi, çotganyň üçjagazy bilen inçe çyzyklary, tüýüniň gapdal tarapy bilen has inli zolaklary çekmegi öwredýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Ýylyň başynda terbiýeçi çagalaryň öňki toparda alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini dikeltmäge degişli ýumuşlary tabşyrýar. Zatlaryň we olaryň bölekleriniň keşbi, reňkleri, giňişlikdäki ýagdaýy baradaky bilimler oýunlarda, gürrüňlerde, şeýle hem şekillendiriş işleri sapaklarynda takyklaşdyrylýar.

Sapaklarda terbiýeçi çagalara miweleriň, gök önümleriň daş görnüşini has takyk suratlandyrmagy teklipe edýär, olaryň özara tapawudyna çagalaryň ünsüni çekýär. Surat çekmek, zatlary synlamak hem derňemek, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny tapawutlandyrmak esasynda geçirilýär. Meselem, bir almanyň şekili togalak, beýleki almanyň daş görnüşini bolsa biraz süýnmek.

Çagalar inedördül şekilde nagyş çekýärler we nagyş kagyzyň ortasynda, burçlarynda ýerleşdirmegi öwrenýärler. Çotga bilen işlemegiň tärini kämilleşdirýärler.

Terbiýeçi ilki bilen çagalar tarapyndan zatlaryň daş keşbiniň, şeýle hem onuň häsiýetli aýratynlyklarynyň suratlandyrylyşyna ünsi gönükdirýär. Muny janly zatlar şekillendirilende hem göz önünde tutmaly.

Güýzde çagalar gurşap alan tebigatyň gözelligini synlaýarlar. Olar ýapraklaryň reňkiniň kem-kemden üýtgeýänligini görýärler. Terbiýeçi sapaklarda çagalara güýz agaçlarynyň özboluşlylygyny suratlandyrmaga mümkinçilik berýär. Çagalara bir suratda bir däl-de, bir hatara düzülen birnäçe agaçlary şekillendirmegi hödürlemek maksadalaýyk. Agaçlaryň ösüp duran ýeri öňkülerden has inli zolak bilen şekillendirilýär. Onda ýere gaçan ýapraklary hem görkezmek bolýar. Terbiýeçi çagalaryň ünsüni reňkleriň sazlaşygyna çekmelidir. Suratlar synlananda agaçlaryň goýy baldaklarynyň ýiti sary we gyzyň ýapraklar

bilen sazlaşygyny, ýere gaçan ýapraklary “Edil owadan haly ýazylan ýaly” diýip, belläp geçýär. Çotga erk etmegiň täri bezeg suratynda-da, zatlary we wakalary şekillendirmekde hem kämilleşdirilýär.

Zatlary şekillendirmek bilen bir hatarda terbiýeçi çagalara guşlary, haýwanlary şekillendirmegi öwredýär. Ilki bilen ol hemme haýwanlaryň häsiýetli aýratynlyklaryna ünsi çekýär, göwresi süýnmek, kese ýerleşen (kellesi süýrgült şekilli, 4 sany aýakly we ş.m.). Soňra her haýwanyň häsiýetli aýratynlyklary bellenip geçilýär. Çagalар bu aýratynlyklary suratlandyrmagy başarmalydyrlar.

Çagalar oýunjak boýunça, suratlar boýunça haýwanyň keşbi bilen tanşansoňlar, onuň häsiýetli sypatlaryny suratlandyrmaklaryny gazanmaly. Haýwanyň aýratynlyklarynyň hemmesi çagalar bilen jikme-jik seljerilýär, kem-kemden olar şekilleri özbaşdak seljerýärler.

Uly toparyň çagalary adamyň suratyny çekýärler. Eger reňk bilen çekilýän bolsa, ilki çotga bilen suduryny alyp, soňra bölekleri reňkleýärler. Şekilde ýönekeýje hereketi beýan etmek başarnygyny berkidýärler.

Ertekileri suratlandyrmakda çagalary şekillendirmegiň has la-byzly serişdelerini gözlemäge gönükdirmeli. Terbiýeçi çagalarda ertekileri suratlandyrmak ukybyny ösdürýär. Çagalar gys pasly barada mazmunly surat çekýärler. Suratlarda gys tebigatynyň özboluşly aýratynlygyny suratlandyrýarlar.

Bezeg suratyny çekmek sapaklarynda kagyздan, palçykdan ýasalan şekilleri bezeýärler. Çagalar nagşyň gaýtalanýan böleklerini (tegmilleri, nokatlary, egri çyzyklary, zolaklary) gezekleşdirip goýmak endigini ele alýarlar. Önümleri külalçylyk sungatymyza mahsus nagyşlar bilen bezemegi öwrenýärler. Diwarlyklaryň gyrasyny bezemek üçin milli nagyşlary şekillendirýärler. Bezeg suratlaryny çekmek reňk duýgusyny, çeperçilik lezzetini terbiýelemek üçin uly ähmiýete eýedir. Şonuň üçin her bir sapakda dürli reňkleri hem öwüşginleri oýlanyşykly bermek, çagalary täze reňk sazlaşyklaryny özbaşdak gözlemäge ugrukdyrmak örän wajypdyr.

Çagalar özüne seredip pyntyklan agaçlary, tebigaty suratlandyrýarlar. Eger-de ýylyň dowamynda pikirlenme esasyndaky sapaklar kesgitli orny eýeleýän bolsa, okuw ýylynyň ahyrynda olar has köp

bolmalydyr. Çagalarda suratyň mazmunyny saýlap almak, ol ýa-da beýleki serişdelerde ony şekillendirmegiň tärleri barada oýlanmak ukyby ösýär.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Zatlary şekillendirmegi öwretmek. Zatlary özleşdirmekde çagalara seljermegi öwretmek orta topardaka garanynda has uly orny eýeleýär. Şekillendiriljek zady seljermek başgaçarak guralýar. Esasan, zatlar topary üçin mahsus bolan daş görnüş we gurluş aýratynlyklaryna üns berilýär. Köp ýagdaýlarda, şekillendirmek aňsat bolar ýaly, zadyň özi däl-de, onuň oýunjak, heýkel şekili synlanylýar.

Suraty çekmezden öň zadyň daş keşbi, gurluşy, onuň bölekleri näçe takyk kesgitlemse, şonça-da bu alamatlary suratlandyrmak ýeňildir. Eger çagalar synlan zatlaryny oňat ýatlap bilýän bolsalar, olary şekillendirmegiň tärlerini aňsatlyk bilen tapýarlar. Bu ýagdaýda terbiýeçi zadyň iri bölekleriniň esasy keşbi, bölekleriň ululygy, reňki we beýlekiler barada ýatlatmak hem soraglar bermek ýeterlidir. Beýlekilere görkezmek üçin terbiýeçi şekillendirmegiň usulyny ilki bolup tapan çagany okuw tagtasynyň öňüne çagyryp biler. Ýöne, eger hemme çagalar bu usullary kynçylyksyz tapýan bolsalar, olara şol bir usuly görkezmän, hersine özüçe, ýöne şol zada mahsus alamatlary dogry şöhlelendirmäge mümkinçilik bermeli.

Goýberilen ýalňyşlar sapagyň başynda görölüp, düzedilmelidir. Sebäbi ýalňyşlyk sapagyň ahyrynda bellenişse, çaga hiç zady düzedip bilmeýär, ol diňe ýakymсыз duýgyny başdan geçirýär. Haçan-da çagalar pikir boýunça ýa-da hödürlenen tema boýunça göz öňüne getirip bir zat çekýän bolsalar, olara gerek boldugyndan suratlardan peýdalanmagy teklip etmeli.

Terbiýeçi ýgy-ýgydan çagalary gezelenç wagtynda zatlary we hadysalary synlamaklyga çekýär. Meselem, gezelenç wagtynda terbiýeçi köçeden geçýän awtoulaglaryň keşbine, ululygyna, reňkine çagalaryň ünsüni çekýär. Çagalar birbada bu ulaglaryň ähli häsiýetli aýratynlyklaryny ýatda saklap bilmeýärler. Şonuň üçin gezelençden soň terbiýeçi olary oňat synlar ýaly dürli görnüşli oýunjaklary görkezýär.

Bezeg suratlaryny çekmegi öwretmek. Terbiýeçi çagalara nagyşlary düzmegi öwretmek bilen olara nagşy inedördülde, tegelekde oýlanyşykly ýerleşdirmegiň tärlerini salgy berýär. Dürli zatlary (gap-gaçlary, öý goşlaryny we ş.m.) suratlandyryňan şekillerde nagşyň bölekleriniň ýerleşişine ünsi çekýär.

Terbiýeçi çagalara nagyşlarda reňkleriň dürli sazlaşyklaryny görmeği öwredýär. Ol çagalara özbaşdak dürli sazlaşykly nagyşlary düzmegi teklipe edýär.

Çagalarda gözelligi duýgusyny ösdürmäge amaly-haşam sungatynyň önümleriniň (olaryň suratlarynyň) we nagyşlar bilen bezelen zatlaryň wagtlaýyn sergileri ýardam edýär.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmagy öwretmek. Mazmunly suratda şekillendirilýän her bir zady suratlandyrmagyň tärleri sapaklarda aýratynlykda öwredilmeýär, ony çagalaryň özleri bilmelidirler. Muny ýeňilleşdirmek üçin görkezme nusgalar goýulýar. Terbiýeçi gahrymanlaryň häsiýetli sypatlarynyň suratlandyrylyşyna çagalaryň ünsüni çekýär. Elbetde, terbiýeçi öz pikirine eýermäge ündemeýär ýa-da beýan etmegiň edil şol görnüşini talap etmeýär. Tersine, olar mazmuny näçe özboluşly suratlandyrsalar, şonça-da döredijilik kämilleşýär. Terbiýeçi çagalaryň pikirine (ol örän ýönekeý hem bolsa) örän ünsli çemeleşýär, wakany beýan etmegiň batyrça gözleglerini goldaýar. Suratda şekilleri diňe insiz zolakda däl-de, bütin kagyzyň ýüzünde erkin ýerleşdirmelidigini terbiýeçi çagalara öwredýär. Giňişlik gatnaşyklaryny (ýokarda-aşakda, uzakda-ýakynnda we ş.m.) tapawutlandyrmagy, olary dogry suratlandyrmagy öwredýär.

Uly toparda surat çekmegi öwretmekde terbiýeçi gözleg hem ewristik usullary has köp ulanýar, oýlanmagy, döredijiligi, ozal özleşdirilen zatlary bilmegi talap edýän soraglary berýär. Şekillendirmegiň täri örän seýrek görkezilýär, eger zerurlyk ýüze çyksa, çagalaryň özleri bir-birine görkezýärler. Ýöne görkezme esbaplary ulanmagyň ähmiýeti artýar. Çagalar suratlaryň, heýkeljikleriň, amaly-haşam sungatynyň önümleriniň mazmunyna düşünmegi başarmalydyrlar.

Şekillendiriş tärleriniň özleşdirilişi. Uly toparda şekillendirmegiň täri görkezilýär. Munda terbiýeçi nähili hereket etmelidigini düşündirýär, hereketiň häsiýetine ünsi çekýär.

Uly toparda çagalar ilkinji gezek akwarel bilen surat çekýärler. Çagalar akwarel bilen işlemegiň tärini birnäçe sapagyň dowamynda özleşdirýärler. Terbiýeçi çagalara şekillendirmegiň täze usullaryny öwredende ozal özleşdirilen endiklere daýanýar.

Suratlary synlamak. Uly topardan başlap terbiýeçi çagalara öz hem ýoldaşlarynyň işlerine syn bermegi, öz çeken suratyny zadyň asyl nusgasy bilen deňeşdirmegi, ýerine ýetirilen işe baha bermegi öwredýär. Çagalar kem-kemden surata öňde goýlan wezipä baglylyk-da baha berilýändigine düşünp başlaýarlar. Terbiýeçi suratlaryň ilki oňat taraplaryna unsı çekýär, soň ýalňyşlaryny görkezýär.

Amaly ýumuşlar

1. Çagalaryň çeken suratlaryny seljermek.
2. Çagalara surat çekmegiň käbir tärlerini görkezmek, öwretmek başarnyklaryny özleşdirmek.
3. Bellibir temadaky sapagyň maksadyny, wezipelerini kesgitlemek, okatmagyň usullaryny we tärlerini saýlamak.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda surat çekmek

Maksatnamanyň wezipeleri

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda mekdep okuwyna taýýarlyk esasy orny eýeleýär, munuň wajyplygyna çagalaryň özlери hem düşünýärler. Şonuň üçin terbiýeçi ilki bilen çagalaryň zatlary özbaşdak synlamak ukybyny ösdürýär. Bu ýerde olaryň alan tejribesine daýanylýar.

Zatlara seredip suratyny çekmek bu toparda entek şekillendirmekligiň esasy görnüşi dälär. Ozal çagalar zatlar toparyna mahsus keşbi, gurluşy we reňki özleşdiren bolsalar, indi kesgitli zada mahsus zatlary özleşdirýärler.

Surat çekmek sapaklarynyň tebigat bilen tanyşmak sapaklarynda hem özara baglanyşygy bolmalydyr. Çagalar bu sapaklarda tebigy hadysalary synlaýarlar, çagalar bagynyň howlusynda, toparyň otagynda ösümlikleriň ösüşindäki üýtgeşmeleri görýärler we surat sapaklarynda öz gözegiliklerini suratlandyrýarlar.

Zähmet, tehnika, jemgyýetçilik durmuşynyň wakalary bilen tanyşlyk suratlarda giň şöhlelenmesini tapýar. Şekillendiriş sungatynyň eserleri bilen giňden tanyşmak wakalary gözelligi taýdan seljermek ukybynyň ösmegine ýardam edýär.

Terbiýeçi çagalara dürli mazmunly suratlara, heýkeljiklere, amaly-haşam sungatynyň önümlerine özleriniň düşünişlerini beýan etmegi öwredýär. Çagalar eserleriň gözelligi aýratynlyklaryny duýup başlaýarlar, olary synlamak bilen şatlygy, tolgunmany, geň galmany başdan geçirýärler.

Bu toparda öwrenmek ukyby has düşüňjeli häsiýete eýe bolýar. Çagalar diňe terbiýeçiniň görkezmeleriniň höwes bilen ýerine ýetirmän, eýsem, birbada kyn düşýän zatlarda türgenleşmäge mümkinçilik tapýarlar, gaýtadan düşündirmegi, görkezmegi haýyş edýärler, soraglara berýärler.

Terbiýeçi çagalaryň tehnika, tebigata, sungata bolan şahsy gyzyklanmalaryny ösdürýär, sebäbi bu gyzyklanmalar suratlaryň mazmunyna täsir edýär.

Terbiýeçi çagalary ýoldaşlarynyň işlerine dostlukly we adalatly baha bermäge ugrukdyrýar, olaryň öz pikirini beýan etmek ukybyny ösdürýär. Ol çagalarda öz öwrenen zatlaryny ýoldaşlaryna öwretmek, kömek etmek islegini terbiýeleýär. Ol çagalara öz hereketlerini meýilleşdirmegi öwredýär. Terbiýeçi çagalarda diňe işdäki ýetmezçilikleri görmek däl-de, eýsem, olary düzetmek, şekilleriň üstüni ýetirmek başarnygyny kemala getirýär.

Zatlary şekillendirmek. Zatlary şekillendirmekde terbiýeçi çagalarda olaryň häsiýetli keşbiniň, bölekleriniň aýratynlyklaryny suratlandyrmak, işi umumydan anyga tarap alyp barmak, zatlaryň gurluşyny suratlandyrmak, adamy we haýwanlary hereketsiz hem hereketli şekillendirmek başarnygyny ösdürýär.

Gurşap alan zatlardan terbiýeçi has özboluşly, adaty dällerini, aýdyň böleklerini, sudurlylaryny saýlap alýar.

Çagalar her reňkiň köpsanly öwüşgininiň bardygyny bilýärler, reňkiň öwüşginlerini kesgitlemegi hem suratlandyrmagy, öwüşginleri almak üçin käbir reňkleri garmagy öwrenýärler.

Bezeg suratlaryny çekmek. Sapaklarda terbiýeçi çagalara halk nagyşlaryna we häzirki zaman bezeg sungatyna häsiýetli bolan nagyşlaryň käbir böleklerini şekillendirmegi öwredýär. Çagalar bezeg sungatynyň nusgalarynyň esasynda dürli keşpli zatlarda has çylşyrymly nagyşlary düzýärler.

Terbiýeçi çagalara kagyздan, palçykdan ýasalan zatlary bezemegi öwredýär. Terbiýeçi çagalara bezegde dürli serişdeleri utgaşdyrmagyň tärlerini öwredýär.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmak. Mazmunly surat çekmek sapaklarynda terbiýeçi çagalara zatlaryň ululyk gatnaşyklaryny dogry suratlandyrmagy, şekilleri giňişlik çuňlugyny göz önünde tutmak bilen ýerleşdirmegi öwredýär.

Alty ýaşly çagalar suratda giňişligi suratlandyryp bilýärler. Olar kagyzyň aşak gyrasyna ýakyn ýerleşen zatlary uly, daşdakylary kiçi şekillendirýärler. Çagalara zatlaryň kagyз tekizliginde dürlüçe ýerleşdirilişini (giň zolakda, бүтін kagyз ýüzünde we ş.m.) görkezmek zerurdyr.

Şekillendirmegiň tärlerini özleşdirmek. Terbiýeçi çagalara galama erkin erk etmegi, çotganyň uýy bilen dürli ugurlarda inçe çyzyklary çekmegi öwredýär. Çagalar akwarel bilen surat çekmegiň tärini özleşdirýärler, onuň tärlerini kämilleşdirýärler.

Maksatnamanyň geçilişi

Çagalar ilki tomus paslynyň özboluşly aýratynlygyny reňk bilen suratlandyrýarlar. Güýz döwri surat çekmek boýunça sapaklaryň temalary çagalaryň we ulularyň durmuşyndan täsirler, wakalar bilen baglanyşdyrylýar. Güýzüň täsir galдырыjы wakalarynyň biri hasyl ýygymdyr. Körpeler zähmet çekip ýören adamlaryň we pagta harmanlarynyň, bugdaýly meýdanyň suratyny uly gyzykanma bilen çekýärler.

Oba adamlarynyň durmuşy, olaryň zähmeti hem suratlaryň temalary bolup biler. Täze mazmun täze täsirleri talap edýär. Şonuň üçin yzygiderli gözegçilikler, gezelençler geçirilýär.

Çagalar milli eşikli gyзjagazy, türkmen öýüni, öý goşlaryny çekmek arkaly bezemek başarnyklaryny ösdürýärler.

Giçki güýz irki güýze garanyňda başga täsirleri döredýär. Bu döwürde çagalar reňk bilen çal bulutly asmany, ýagşa ezilen öl ýeri, ýüzünde iň soňky ýapraklar ýüzüp ýören kölçeklikleri, ýalaňaç garamtyl agaçlary, ýelli, ýagyşly tebigatyň suratyny çekýärler.

Çagalaryň pikiri esasyndaky surat çekmek sapaklary aýratyn guraýyşlylygy talap edýär. Terbiýeçi diňe bir suratyň temasyny oýlap tapmagy däl-de, eýsem, geljekki işi göz önüne getirmegi öwredýär. Ertekileriň, goşgularyň we hekaýalaryň mazmunyny suratlandyrmak çagalara şol eserlere has çuň düşünmäge ýardam edýär.

Gyş tebigaty surat çekmek üçin wakalara baýdyr. Tebigata gezelenç wagtynda terbiýeçi gyş tebigatynyň özboluşlylygyna çagalaryň ünsüni çekýär. Gyş baradaky suratlarda çagalar şadyýan oýunlary, gardan adam ýasalyşyny, buzda typylyşyny höwes bilen şekillendirýärler. Bezeg suratyny çekmek sapaklarynda çagalar zolakda “Siňirme”, “Goşa saýlan”, “Barmak” ýaly milli nagyşlary çekmegi öwrenýärler. Bezeg suratyny çekmek palçykdan ýasalan zatlary bezemek bilen baglanyşdyrylýar. Çagalara dürli göwrümlü zatlarda nagyşlary gurmagyň tärleri düşündirilýär. Munuň üçin gutulardaky, gap-gaçlardaky we ş.m. nagyşlar synlanylýar.

Ýazyň çykmagy bilen çagalara al-ýaşyl meýdandaky bahar baýramynyň mysalynda surat çekmek hödürlenýär. Olar baýramçylyk mynasybetli bezelen meýdançany, ojakdyr gazanlary, baýramçylyk lybasyndaky adamlary şekillendirýärler. Garagum çölüniň gözelligini şekillendirmek çagalar üçin gyzyklydyr. Ýazyň gelmegi bilen tebigata gezelençler geçirilýär. Çagalaryň özleriniň synlaýan zatlary, olara okap hem gürrüň berilýän zatlar suratlarda şöhlelenmesini tapýar. Ýurdumyzda gurulýan täze binalary, baýramçylyk çärelerden pursatlary suratlandyrýarlar, oňat görýän erkelerinden owadan keşpleri, görnüşleri çekýärler. Suratyny mazmunyny özbaşdak saýlap almagy öwrenýärler.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Bu toparda ulanylýan okatmagyň usullary çagalaryň özbaşdaklygyny we işjeňligini ösdürmäge gönükdirilýär. Terbiýeçi ýygýygydan düşündirmäge derek çagalar bilen sorag-jogap alyşýar.

Çagalar bilen diňe bir sorag-jogap alyşman, eýsem, suratlary synlamaklygy guraýar. Çagalar jogap bermegi hem düşündirmegi öwrenýärler. Işin ýerine ýetirilişini görkezmek hem düşündirmek üçin hemmelerin önünde surat çekmegi, çalt hereket etmegi öwredýär. Şekillendiriş işleri çagalaryň durmuşynyň dürli pursatlary we wakalary bilen baglanyşdyrylýar. Sapaklarda terbiýeçi çagalaryň oýlanmasyny, synçylygyny, oýlap tapmak hem şekilde erteki keşbini suratlandyrmak başarnygyny ösdürýär. Çagalaryň täsirleri näçe baý bolsa, şonça-da olar suratyň mazmunyny aňsat oýlap tapýarlar.

Zatlary şekillendirmegi öwretmek. Terbiýeçi zady seljermegi täzeçe guraýar, çagalaryň ünsüni hususy häsiýetli alamatlara çekýär. Çagalar surat çekýärkäler arasynda ýene-de zada seredip deňeşdirmegi entek endik etmeýärler. Ine, şonuň üçin seljermenden soň, zadyň keşbi çagalar oňa käwagt seretmek bilen ýatdan ýerine ýetirip bilmekleri üçin ýeterlik derejede emele gelen bolmalydyr.

Terbiýeçi surat çekmek üçin zatlary saýlap alanda diňe şekiliň güýçýeterliligine däl-de, eýsem, çeper keşpliligine hem üns berýär.

Gurşap alan zatlary şekillendirmekde esasy wezipe görüş ýadyny berkitmekdir. Muňa zady synlamaklyk, şekili derňemeklik, zadyň duýguly häsiýetlendirilmegi kömek edýär.

Bezeg suratyny çekmegi öwretmek. Bu toparda bezeg suratyny çekmegiň aýratynlygy nusga bolup, bezeg sungatynyň eserleriniň hyzmat edýänligidir. Çagalar olary seljermegi kem-kemden öwrenýärler. Terbiýeçi nagyş bölekleriniň atlary, reňkleriniň kesgitli sazlaşyklary bilen çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak arkaly ugrukdyryjy soraglar, kesgitlemeler bilen ýumşy ýeňilleşdirýär.

Bezeg sungatynyň eserlerini, ýagny surat çekmek üçin nusgalary terbiýeçi kem-kemden çylşyrymlaşýan yzygiderlilikde saýlaýar. Şeýlelikde, sungat eserleri bilen yzygiderli tanyşmak we çagalaryň önünde kesgitli maksat goýmak (haly, ýaglyk, gutlag haty we beýlekiler üçin) uly ähmiýete eýe bolýar.

Terbiýeçiniň bezeg suratyny çekmek sapaklary üçin gurşap alan zatlara hem hadysalara gözegçilikleri guramagy örän möhümdir. Bu bezeg döredijiligini has baýlaşdyrar.

Mazmun baglanyşygy suratlandyrmagy öwretmek. Suratkeşleriň eserlerini synlamak çagalara mazmuny suratlandyrmagy, suratyň düzüwini guramagy öwretmegiň usullarynyň biridir. Synlamagy aýratyn sapak görnüşinde ýa-da surat çekmek sapagynyň başynda geçirmek bolar. Seljermegiň maksady eseriň çeper serişdelerini açyp görkezmekdir. Özbaşdak işiň dowamynda çagalaryň özleri mazmuny beýan etmegiň usullaryny oýlap tapýarlar. Meselem, çagalara güneşli gysgününiň suratyny çekmegi teklip etmezden ozal, terbiýeçi gezelenç wagty maksatly gözegçilikler geçirýär, garyň, açyk gök asmanyň reňkine, ak garda adamlaryň ýiti reňk tegmiller bilen tapawutlanyşyna ünsi çekýär. Gezelençden soň terbiýeçi çagalara bu temadaky eserleri, suratlandyrmalary synlamagy teklip edýär. Munuň üçin çagalara dürli suratkeşler tarapyndan bezelen kitaplary görkezýär.

Çagalar tebigatyň suratyny çekmek bilen gysgýň aýratynlyklaryny (bulutly, ýagynly ýa-da açyk güneşli gün) suratlandyrýarlar.

Şekillendiriş tärleriniň özleşdirilişi. Çagalaryň özleşdiren başarnyklary we endikleri berkidilýär. Terbiýeçi elmydama galamy, çotgany ulanmagyň tärlerine üns berýär.

Çagalary mekdepede okamaga taýýarlamak üçin öwrenen zatlaryny özbaşdak ulanyp bilmegi, ýerine ýetirýän işiniň hilini kämilleşdirmegi, suraty tamamlamagy, kynçylyklary ýeňip geçmegi öwretmeli. Körpeleriň çagalar bagynda özleşdiren bilimleri we başarnyklary mekdepede şekillendiriş sungaty, zähmet okuwy sapaklarynda tabşyrylan ýumuşlary kynçylyksyz ýerine ýetirmäge, ýazuw endiklerini ele almaga ýardam edýär.

Suratlary synlamak. Tebiýeçi çagalara ýerine ýetiren işlerine, olaryň hiline adalatly baha bermegi, olardaky üstünlikleri görmegi, kemçilikleri ýüze çykarmagy öwredýär.

Amaly ýumuşlar

1. Şekillendirmegiň tärlerini öwretmekde türgenleşmek.
2. Zolakda, tegelekde, inedördülde, gönüburçlukda nagyşlary ýerine ýetirmek.
3. Bellibir temadaky sapagyň maksadyny, wezipelerini kesgitlemek, okatmagyň usullaryny we tärlerini saýlamak.

Surat çekmek sapaklarynyň mysaly ýazgylary

Bakja topar. *Galam we kagyz bilen tanyşdyrmak.*

Sapagyň maksady. Surat çekmek boýunça ilkinji maglumatlary bermek. Galam we kagyz bilen tanyşdyrmak. Galamy dogry tutmagy öwretmek. Onuň bilen kagyzyň ýüzünde çyzmagy, geçiren çyzyklaryna üns bermegi, şol çyzyklary haýsy hem bolsa bir zada meňzetmegi öwretmek. Surat çekmäge gyzyklanmany kemala getirmek.

Sapagyň gidişi. Çagalara kagyzy, galamy görkezip, galam bilen surat çekip bolýandygyny düşündirmek. Sag elni bilen galamyň dogry tutulyşyny, çep elni bilen kagyzyň gyrasyndan saklanylyşyny görkezmek. Kagyzyň ýüzünde galam bilen çyzyp görkezmek. Çagalara galamy dogry tutup, surat çekmegi hödürlemek. Surat çekýän wagty çagalaryň galam bilen işleýişlerine gözegçilik etmek. Olardan nämäniň suratyny çekendiklerini soramak. Şekilleri haýsy hem bolsa bir zada meňzetmek.

Gerekli esbaplar. Reňkli galam, surat depderiniň ululygyndaky kagyz.

Terbiýäniň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygy. Çagalaryň oýunlary, gören zatlary barada gürrüňler.

Kiçi topar. *Reňkli galamlar.*

Sapagyň maksady. Reňk we çotga bilen işlemek başarnyklaryny ösdürmek. Arasyny üzmän çotga bilen zolaklary geçirmegi öwretmek. Çotgany reňke batyryp, artykmaç reňki gutujygynyň gyrasy-na (erňegine) syrykdyryp aýyrmagy, işläp bolanyndan soň çotgany ýuwup, emay bilen süpürmegi öwretmek. Reňkler bilen tanyşdyrmagy dowam etdirmek.

Sapagyň gidişi. Reňkli galamlary synlamak, olaryň ýiti, owadan reňklerine ünsi çekmek. Terbiýeçi şu gün reňkli galamlaryň suratyny çekýändiklerini aýdýar. Okuw tagtasynyň önünde çotga bilen göni zolak geçirmegi öwredýär. Çagalaryň biriniň reňk bilen galamyň suratyny çekip görkezmegini haýyş edýär. Çotgany oňat ýuwup, esgijige süpüreninden soň, başga bir reňke batyrmalydygyny düşündirýär. Ýerine ýetirilen işler synlananda reňkleriň owadan sazlaşygyna çagalaryň ünsüni çekýär.

Gerekli esbaplar. Surat depderiniň $\frac{1}{2}$ ululygyndaky kagyz, guaş reňkleri.

Orta topar. Tylla balyklar.

Sapagyň maksady. Dürli taraplara ýüzýän balyjaklaryň suratyny çekmegi, olaryň göwresini, guýrugyny, ýüzgüçlerini dogry şekillendirmegi öwretmek. Reňk bilen işlemek, çotga bilen dürli ululykdaky tegmilleri, zolaklary geçirmek başarnyklaryny berkitmek. Özbaşdaklygy terbiýelemek.

Sapagyň gidişi. Akwariumdaky synlan balyjaklaryny ýatlamak. Balyjaklaryň suratynyň çekilişini, olaryň dürli reňkler bilen reňklenilişini görkezmek. Çagalara reňkli kagyzda dürli taraplara ýüzýän, iým iýýän tylla balyjaklaryň suratyny çekmegi hödürlemek. Çagalary balyjaklaryň dürli tarapa ýüzýän şekillerini suratlandyrmaga höweslendirmek. Suratlaryň özboluşly şekillendirilişine ünsi çekmek.

Gerekli esbaplar. Gök reňkli kagyz, guaş reňkleri. Altyn balyjaklaryň suratlary.

Uly topar. Gyş paslynda gezelenç.

Sapagyň maksady. Suratda çeper keşbi döretmegi, suratyň oýlanyşykly dogry çözgüdini – kagyzyň ýüzünde gyşdaky agajyň suratyny gelşikli ýerleşdirmegi öwretmek. Galamy gatyрак we çala basmak arkaly dürli goýulykdaky reňkleri almak başarnyklaryny kämilleşdirmek.

Sapagyň gidişi. Gezelenç döwründe agaçlary synlamakdan galan täsirleri ýatlamak. Çagalara sapakda ýaýraw şahaly agajyň suratyny çekýändiglerini aýdýar. Agajyň suratyny çekmek üçin reňkli galamy saýlap almagy hödürleýär. Agaçlaryň gurluşyny we haýsy şahalaryň goýy, haýsylaryň açyk reňkli bolup görünýändigini, olary nähili reňklemelidigini soraýar. Sapagyň wezipeleriniň ýerine ýetirilişine üns berýär.

Gerekli esbaplar. Surat depderiniň ululygyndaky kagyz, reňkli galamlar.

Terbiýäniň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygy. Maksatly gezelençler döwründe baglaryň gurluşyna, reňkine ünsi çekmek.

§ 30. Şekil ýasamak

Şekil ýasamak sapaklarynda çagalar palçykdan, plastilinden dürli usullarda şekil ýasamagy öwrenýärler. Sapaklarda çagalar aýratyn zatlaryň şekilini, mazmun baglanyşygy we bezeg häsiýetli şekilleri ýasaýarlar. Şekil ýasamak sapaklary kiçi topardan başlap, üç hepdeden bir gezek (okuw ýylynyň dowamynda 11 sapak) geçirilýär.

Şekil ýasamak çagalaryň sazlaşykly ösmegi we kämilleşmegi üçin uly mümkinçilikleri açýar. Çagalar uly gyzyklanma bilen şekil ýasaýarlar. Şekil ýasamak çagalarda kanagatlanma we şatlyk duýgularyny oýarýar.

Kiçi toparda şekil ýasamak

Körpelere şekil ýasamak çagalar bagynda kiçi topardan öwredilip başlanýar. Bu ýaşdaky çagalaryň ýasaýan şekilleri takyk däl. Bu çagalaryň barmaklarynyň sazlaşykly hereketiniň şindiz ösen dældigi bilen düşündirilýär.

Çagalar üçin şekil ýasamaga palçyk amatlydyr. Olary palçygyň ýumşaklygy, maýyşgaklygy özüne çekýär.

Maksatnamanyň wezipeleri

Şekil ýasamaga höwes döretmek, palçygyň aýratynlyklary, onuň ulanylyşy bilen tanyşdyrmak, şekil ýasamagyň ýönekeý usullary (bölmek, birleşdirmek, ýaýmak, togalamak) bilen tanyşdyrmak, ýöneýkeýje şekilleri ýasamagy öwretmek bu toparda esasy wezipelerdir.

Terbiýeçi çagalaryň palçyk bilen arassa, saýhally işlemeklerine, sapakdan soň ellerini ýuwmaklaryna üns bermelidir.

Maksatnamanyň geçilişi

Ilkinji sapakda çagalar palçygyň (plastiliniň) aýratynlyklary bilen tanyşýarlar. Terbiýeçi onuň ýumşakdygyny, ondan islän şekiliňi

ýasap bolýandygyny düşündirýär. Çagalar palçygy böleklere bölýärler, soňra olary birikdirýärler. Terbiýeçi palçyk bölejigini aýalaryň arasynda ýasylamak arkaly kökejigiň şekilini ýasamagy öwredýär.

Ikinji sapakda terbiýeçi eliň aýalaryny göni hereketlendirmek arkaly süýnmek (taýajyk) şekiljikleri ýasamagy öwredýär. Bu usulda kempt süýjüleri ýasamak hödürlenýär. Bu şekili çagalar özleşdirenlerinden soň, taýajygyň iki ujuny birikdirip, halkajygyň şekilini ýasamak öwredilýär.

Soňra çagalara tegelek (ýasy) we süýnmek şekilleri taýynlamak we olary bir-birine seplemek arkaly kömelejigiň şekilini ýasamak, palçyk ýa-da plastilin bölegini elleriň aýasynda aýlawly hereketlendirip, togalajyk şekili ýasamak we oňa çöpjagazy berkitmek bilen almanyň şekilini, şeýle hem barmaklar bilen ýasy şekiliň gýalaryny egmek (epmek) arkaly okarajygyň şekilini ýasamak öwredilýär.

Gurjajygyň şekilini ýasanlarynda körpeler togalak şekilleri ýasamak başarnygyny berkidýärler. Bu ýerde zatlaryň ululyk gatnaşyklary baradaky düşüňjeler takyklaşdyrylýar, basmak (çalaja gysmak) arkaly şekilleri seplemek başarnyklary berkidilýär.

Çagalar iki sany süýnmek şekili elleriň aýalary bilen gysmak arkaly gerekli görnüşe getirip, uçarjygyň şekilini ýasaýarlar.

Uly hem kiçi togalajyk şekilden guşjagazyň şekilini ýasanlarynda barmaklary bilen gysyp, onuň çüňkünü we guýrugyny ýasamagy öwrenýärler.

Soňra 6 bölekden durýan şekili: iki sany togalak (uly hem kiçi) we iki sany süýnmejik şekilden towşanjygyň şekilini ýasamak öwredilýär.

Isleg boýunça şekil ýasamak sapagynda çagalar şekil ýasamak başarnyklaryny berkidýärler.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Şekil ýasamak boýunça ilkinji sapaklarda çagalar kiçiräk toparçalara bölünýär. Terbiýeçi 5-6 çagany bir stoluň başynda jemläp, olara palçyk bilen işlenilişini görkezýär. Sapak her toparçada 10-15 minutyň dowamynda geçirilýär.

Terbiýeçi şekiliň ýasalyşyny diňe bir görkezmek bilen çäklenmeli däl. Ol her bir hereketini jikme-jik düşündirýär (palçygyň bir bölejigini eliň aýasyna almaly we beýleki eliňi üstünde goýmaly. Soňra palçygy eliň aýasynda öňe we yza togalamaly). Gerek bolsa görkezip düşündirmegi birnäçe gezek gaýtalamaly. Munuň üçin täri ilki özleşdiren çagalaryň beýlekilere görkezmeklerini guramak bolar.

Sapagyň dowamynda çagalara käbir zatlaryň: guşlaryň, towşanjygyň we ş.m. şekilini ýasap görkezmek olarda şekil ýasamaga uly höwes döredýär. Şekil ýasamak öwredilende, esasan, görkezmek, düşündirmek usullary ulanylýar.

Soňraky sapaklarda çagalardan pökgüjik bilen sütünjikden ýa-da uly hem-de kiçi şarjagazlardan nämäniň şekilini ýasap boljakdygyny sorap, olary pikirlenme boýunça şekil ýasamaklyga ugrukdyrýar. Sapagyň ahyrynda terbiýeçi çagalaryň işlerini seljerýär, olara öwgüli sözler aýdýar. Çagalara ýasan şekilleri bilen oýnamaga mümkinçilik berýär.

Terbiýeçi şekil ýasamak üçin palçygy ýa-da plastilini (15x15 sm.), tagta bölejikleri önünden taýýarlap goýýar.

Şekil ýasamagy öwretmek terbiýeçiniň saýlap alan usulyňa, tärine gönüden-göni baglydyr. Bu toparda terbiýeçi, esasan, düşündiriş-görkezme we bilimleri berkitme usullaryny ulanýar. Sapagyň başynda terbiýeçi şekilini ýasajak zadyny çagalara görkezýär. Onuň adyny aýdyp, gurluşyny, daşky sypatyny düşündirýär. Soňra onuň ýasalyşyny görkezýär. Sapagyň dowamynda çagalaryň işlerine yzygiderli gözegçilik edip durýar. Çagalarda şekil ýasamaga gyzyklanma döretmek üçin oýun tärlerini giňden ulanmak zerurdyr.

Zadyň şekili ýasalanda onuň bir tarapyndan görünýän şekili däl-de, eýsem, onuň doly şekili ýasalýar. Şonuň üçin çagalar täze şekil bilen tanyşdyrylanda ony ähli tarapyndan synlamaklary, şekili ellerine alyp öwrenmekleri zerurdyr. Topuň şekili bilen tanşanlarynda ýelim topjagazy çagalara paýlamak we ellerine alyp öwrenmeklerini guramak ýa-da süýnmek şekilleri ýasanlarynda şeýle görnüşli oýnawaçlary çagalara bermek maksadalaýykdyr. Bu toparyň ahyrynda çagalary pikirlenme boýunça şekil ýasamaklyga alyp barylýar. Munuň üçin terbiýeçi ilki çagalara ýönekeýje şekiljikleri (kökejik, taýajyk,

togalajyk şekil) ýasamagy hödürleýär. Soňra ol şekiljikleri biri-biri bilen birikdirip, başga bir zadyň şekiliniň alynýandygyny aýdýar. Çagalar ol şekiljikleri birikdirip kömelejigiň, oýnawajyň, aýyjygyň şekilini ýasaýarlar.

Sapagyň netijesini jemlemek, çagalaryň işlerini derňemek sapagyň esasy pursatlarynyň biridir. Terbiýeçi körpeleriň sapakda höwesli işländiglerini belleýär, şekil ýasamagyň kadalaryny berjaý edendiklerini aýdyp, olary öwürýär. Şekil ýasamak sapaklaryndan şatlykly duýgularyň galmagyny gazanýar.

Soňky sapaklarda çagalaryň işlerini derňemekligi guramak bilen olaryň işlerindäki üstünliklerini belleýär we körpeler bilen sorag-jogap alyşmak arkaly goýberilen ýalňyşlary ýüze çykarýar.

Orta toparda şekil ýasamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Bu döwürde çagalaryň bedeni, barmaklary berkeşýär, söz baýlygy artýar. Olar bellibir zada ünsüni jemlemegi öwrenip başlaýarlar. Terbiýeçi şulary göz önünde tutup, çagalaryň başarnyklarynyň kämilleşmegine şert döretmelidir. Ol çaganyň zatlaryň daşky sypaty, gurluşy, onuň bölekleriniň ululyk gatnaşyklary (proporsiýalary) barada düşüňjelerini ösdürmäge üns berýär. Olara elniň aýasy, barmaklary bilen şekil ýasamagy, bölekleri ykjam birikdirmegi, şekilleri ýylmamagy öwredýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Okuw ýylynyň başynda çagalara, esasan, öňki başarnyklaryny berkitmäge degişli ýumuşlar tabşyrylýar. Olar ilkinji sapaklarda miweleriň, gök-önümleriň şekilini eýýäm has takyk ýasamaga synanyşýarlar. Barmaklary bilen basyp, almanyň sapajygynyň oturýan çukanajyk ýerini oňarýarlar. Gök önümleriň sapajygy üçin ilki terbiýeçi çöpjagazlary, galyň, reňkli kagyzdan gyrkylan ýaprajyklary, kăşiriň öserini paýlap berýär. Soňra çagalaryň özlerine olary hem palçykdan

ýasamagy öwredýär. Çagalara ýumurtga meňzeş şekili ýasamagy öwretmek, olara guşlaryň şekilini has takyk ýasamaga mümkinçilik berýär. Çagalar guşlary, haýwanlary hereketli (däne çokup duran, ýöräp barýan we ş.m.) ýasamaga synanyşýarlar. Guşuň şekilini ýasamak üçin berlen palçygy deň ikä bölüp, birinden göwresini, beýlekisinden bolsa kellesini hem münberini ýasaýarlar. Olar münberi çyzyp bezäp bilerler.

Soňra tutuş bölekden towşanjygyň, owlajygyň şekilini ýasamagy tabşyrmak bolýar. Çagalara bezeg häsiýetli şekilleri ýasamagy tabşyrmak olarda şekil ýasamaga uly gyzyklanma döredýär. Körpeler tegelek, süýri, pişmä meňzeş şekilli gülýakany togalajyk, çyzma şekiller bilen bezeýärler.

Ýarym ýyldan soň çagalara uzyn köýnekli gyzzagazyň şekilini ýasamak hödürlenýär. Munuň üçin ilki çagalara gurluşy kyn bomadyk gurjagyň şekilini derňemekden, ony ellerine berip öwretmeklerini guramakdan başlanýar. Olar gurjagyň köýneginiň käşire, gollarynyň, aýagyňnyň taýajyga, kellesiniň bolsa ýumurtga meňzeşdigini anyklaýarlar. Çagalar gurjagyň gurluşyny, şekilini, ululyk gatnaşyklaryny öwrenenlerinden soň terbiýeçi şekiliň ýasalyşy dogrusynda söhbetdeşlik guraýar. Ugrukdyryjy soraglary bermek bilen çagalaryň işlerine gözegçilik edýär.

Bu döwürde çagalara uly-kiçi, ýokarda-aşakda, sagynda-çepinde ýaly düşünjeler berilýär. Şu düşünjeleri berkitmek üçin çagalara gurluşy kyn bolmadyk haýwanjyklaryň şekilini ýasamagy tabşyrmak bolýar. Mysal üçin, çagalar pyşdylyň hem-de onuň çagajyklarynyň şekilini ýasap bilerler. Ilki çagalar pyşdylyň şekilini öwrenýärler, derňeýärler. Soňra galyň kökejigiň gyralaryny ýasylap onuň çanagyny, taýajykdan aýaklaryny hem-de kellesini ýasaýarlar. Çanajygyndaky şekilleri hem-de gözünü ýörite taýajyk bilen çyzyp oňarýarlar. Soňra terbiýeçi pyşdylyň çagajygynyň uly pyşdyla meňzeşdigi, ýöne onuň kiçiräkdigi, şonuň üçin kiçiräk bölek palçykdan ýasamalydygyny ýatladyr.

Orta toparyň maksatnamasynda gap-gaçlaryň şekilini ýasamagy öwretmek göz önünde tutulýar. Çagalara ýasy şekilden ýalpak jamyň, käsäniň, gurnama usulynda çäýnegiň şekilini ýasamak öwredilýär.

Ýasan şekillerini çagalar çyzyp ýa-da dürli reňkli togalajyk şekiller bilen bezeýärler.

Bu toparda çagalar pikirlenme boýunça birnäçe şekilleri ýasaýarlar. Çagalaryň hyýaly (döredijiligi) boýunça şekil ýasamak sapagynda ýasaljak şekil barada oýlanmak, ýasamakda özleşdirilen usullary peýdalanmak öwredilýär.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Sapakda terbiýeçi, esasan, çagalaryň ünsüni jemlemäge gönükdirilen usullary, tärleri ulanýar. Sapagyň dowamynda ýa-da gezelenç döwründe şekili ýasaljak zadyň gurluşyna, daşky sypatyna, bölekleriň ululyk gatnaşygyna ünsi çekilýär. Mysal üçin: “Guşjagazyň göwresi, kellesi nämä meňzeş”, “Onuň çünki, guýrugy nähili?” we ş.m. soraglar bilen onuň beden gurluşyny derňeýär. Çagalar şekil ýasamaga girişmezden oň terbiýeçi şekil ýasamagyň yzygiderliligini, usullaryny düşündirýär. Olary nätanyş şekilleriň ýasalyşy bilen tanyşdyrýar. Meselem: “Süýrgült şekili ýasamak üçin palçyk bölegini elimiziň aýasynda goýýarys. Soňra aýlaw hereketler bilen togalaýarys. Mundan soň elimizi öňe-yza hereketlendirip, süýrgült şekili alyarys” diýmek bilen, şekil ýasamagyň tärlerini jikme-jik düşündirýär.

Zatlaryň şekilini onuň özüne meňzeş ýasamakda olaryň gurluşyny öwrenmegiň, seljermegiň zerurdygyna terbiýeçi oňat düşünmelidir. Şekilini ýasajak zatlarynyň keşbini çagalaryň öňünden öwrenip, ýadynda saklamagy üçin onuň böleklerini çagalara tanyş bolan zatlara meňzeşligi boýunça derňeýär, bölekleriniň ululyk gatnaşygyny seljerýär (mysal üçin, guşuň göwresi ýumurtga meňzeş, ganatlary uzynja ýapraga meňzeş, göwresi uly, kellesi togalak hem-de kiçijik we ş.m.).

Ýumşy doly özleşdirip bilmedik çagalar üçin şekili ýasamagy öwrenen çagalara görkezmegi tabşyrmak bolýar. Çagalaryň ýasan şekillerini sapakdan soň oýna girizmek çagalary şekil ýasamaklyga höweslendirýär. Çagalary işe höweslendirmekde oýun tärleriniň orny uludyr. Terbiýeçi körpelere gurjaklar üçin gülýaka, towşanjyklar üçin kâşir ýasamagy hödürleýär. Çagalar oňat görýän oýunjaklary üçin şekilleri has oňat ýasamaga çalyşýarlar. Terbiýeçi çagalaryň ýasan

guşlaryny “iýmlemek” üçin ýörite nowajygyň şekilini ýasaýar ýa-da stolüň üstünde kagyndan ýasalan arçalary goýuşdyrýar, çagalar bu “tokaýda” ýaşayan towşanjyklaryň şekilini ýasaýarlar.

Körpelere ýasan şekilleri bilen az-kem oýnamaklaryny guramak, olaryň şekilleri has-da yhlasly ýasamaklaryna getirýär, olary şekil ýasamaga höweslendirýär. Ýöne bu oýunlar 10-15 minutdan dowamly bolmaly däl. Şol bir oýun çagalary ýadadýar, olar ýasan şekillerini bozuşdyryp başlaýarlar.

Orta toparda körpelere şekiliň böleklerini barmaklary bilen ýylmap birikdirmek öwredilýär. Çagalara şekilini ýasajak zatlary barada ertekileri, goşgulary okap bermek, olary şekil ýasamaga höweslendirýär.

Uly toparda şekil ýasamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Bu döwürde çagalaryň bedeni, barmaklary has-da berkeşýär. Olaryň ýady, ünsi ýitileşýär. Çagalar ünsüni bir ýere jemlemegi, aýdylan zatlary ýadynda saklamagy we berjaý etmegi başaýarlar. Körpeler ýasan şekiline hereket bermäge howlугýarlar. Olar ýasan haýwanjyklarynyň aýaklaryny öňe, yza süşürüp, “ylgap barýar” diýýärler.

Uly toparda çagalara şekili ýasalýan zatlaryň daşky sypatyny, gurluşyny, häsiýetli aýratynlyklaryny, ululyk gatnaşyklaryny, hereketini görkezmek öwredilýär. Uly toparyň çagalary şekili bitewi bölekden ýasamaklyga synanyşýarlar.

Maksatnamanyň geçilişi

Çagalar ilki öňki öwrenen başarnyklaryny berkidýärler. Bitewi bölekden şekil ýasamak çagalarda ilki bada bellibir derejede kynçylyk döredýär. Muňa seretmezden, bu usulda şekil ýasamagy (mysal üçin, guşlaryň, balygyň) öwretmek olaryň şekil ýasamak başarnyklarynyň kämilleşmegine getirýär. Kömelekleriň dürli görnüşini ýasanlarynda barmaklar bilen şekil ýasamak başarnyklaryny kämilleşdirýärler.

Içi miweli (ir-iýmişli) sebetjigiň şekilini ýasanlarynda dürli görnüşli miweleri, ir-iýmişleri has anyk şekillendirmek başarnygyny ele alýarlar.

Çagalara zatlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny: uzyn-kelte, ýogyn-inçe we ş.m. seljermek, ýasan şekillerini tagtajygyň üstünde dik duruzmak, zadyň bölekleriniň ululyk gatnaşyklaryny dogry görkezmek we ol bölekleri biri-birine ýelmemek öwredilýär.

Uly toparda çagalar mazmun baglanyşykly şekilleri ýasamaga girişýärler (geçi bilen owlajyk, köşekli düýe we ş.m.). Terbiýeçi çagalardan ýasaýan zatlarynyň hereketlerini, olaryň şekilini has takyk görkezmeklerini talap edýär. Çagalar adamlaryň, haýwanlaryň şekillerini bitewi böleklerden ýasaýarlar. Sapaklarda çagalar heýkeltaraşlyk usuly boýunça (palçyk bölegini süýndirmek, ýasylamak, şekiliň artykmaç ýerlerini ýonup aýyrmak arkaly şekil ýasamak) öwrenýärler. Olar şekilleri öllenen mata bölegi ýa-da barmagy bilen ýylmaýarlar. Çagalar ýasan şekillerini ýörite şekil ýasamak üçin niýetlenen pyçajyk bilen ýa-da palçyk bölejikleri bilen nagyşlap bilerler.

Indi çagalardan şekilleri has anyk ýasamak talap edilýär. Çagalar ýöräp barýan ýa-da tans edýän adamyň, ertekilerdäki haýwanlaryň şekillerini ýasaýarlar. Pişijegiň şekilini ýasanlarynda hereketi beýan etmegiň tärini öwrenýärler. Çagalar adamyň göwresini we kellesini bitewi bölekden ýasap, ellerini, aýagyny, telpegini we ş.m. aýratyn ýasap, birikdirýärler. Olar tans edýän gyzjagazyň, dutar çalyan oglanjygyň şekilini ýasap, hereketi beýan etmegiň tärlerini kämilleşdirýärler.

Şeýle hem gap-gaçlaryň, tabajygyň, küýzejigiň şekilini zolaklardan düzmek usulynda ýasamagy öwrenýärler. Terbiýeçi çagalara köpçülik bolup şekil ýasamagy öwredýär.

Ozal ele alnan bilimleriň we başarnyklaryň esasynda çagalar köpçülikleýin mazmunly şekilleri döredýärler (haýwanat bagy, Akpamyk we onuň doganlary we ş.m.). Köpçülik bolup şekil ýasanlarynda çagalar öz işini beýlekileriň işleri bilen deňeşdirýärler. Çagalar mazmunly şekilleriň umumy çözgüdine öz tekliplerini girizýärler, öz işini has gowy ýerine ýetirmäge çalyşýarlar. Şekili gowy ýasaýan çagalar beýlekilere kömek edýärler. Şeýlelikde, köpçülik bolup şekil ýasamak şekillendirmegiň tärlerini öwretmekden başga, terbiýeçilik häsiýetli wezipeleri hem göz önünde tutýar.

Çagalar hyýaly (döredijiligi) boýunça şekil ýasanlarynda, köplenç, diňläň ertekleriniň, goşgularynyň, aýdymalarynyň täsirlerini şöhlelendirmäge çalyşýarlar.

Öwretmegiň usullary we türleri

Uly toparda çagalara şekilleri onuň asyl nusgasyna syn edip ýasamak öwredilýär. Munuň üçin çagalar şol zady ellerine alyp, onuň gurluşyny, şekilini öwrenýärler. Soňra terbiýeçi onuň daşky sypaty, gurluşy, onuň ýasalyşy dogrusynda düşündiriş geçýär. Sorag-jogap bilen aýdylanlary berkidýär. Çagalara ýasamagyň nätanyş usullaryny görkezýär. Soňra çagalar şekil ýasamaga girişýärler. Terbiýeçi şekil ýasamakda gerek bolan zatlaryň gurluşy we ululyk gatnaşygy, dürli hadysalar dogrusynda düşüňjelerini, göz önüne getirmelerini giňeltmek üçin gezelenç döwründe baglardaky guşlara, öý haýwanlaryna maksatly gözegçiligi guraýar. Çeper eserleri: ertekleri, goşgudyr hekaýalary okap berýär, suratly kitaplary, kiçi möçberli heýkeljikleri, oýnawaçlary synlamaklygy guraýar. Synlamak zatlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny tapawutlandyrmak bilen utgaşdyrylýar (mysal üçin, pişijek oturan wagty yzky aýaklaryny ýygnaýar, öňki aýaklaryny öňe uzadýar we ş.m.).

Terbiýeçi çagalara mazmun baglanyşykly şekilleriň çözgüdini tapmaga kömek etmek üçin, olary soraglar we maslahatlar bilen ugrukdyrýar. Ýasaýan şekilleriniň hereketini görkezmekde kynçylyk çekýän çagalary şol zatlaryň suratlaryny, nusgalaryny görkezmek bilen gözükdirýär. Tans edýän gyzjagazyň şekilini ýasamaga girişmezlerinden öň, gyzjagazlaryň birinden bilýän tans hereketlerini görkezmegi haýyş edýär.

Pikirlenme boýunça şekil ýasamaklyga terbiýeçi çagalary önünden taýýarlaýar. Gezelenç mahalynda olary şekili ýasaljak zatlary bilen ýakyndan tanyşdyrýar, olaryň häsiýetli aýratynlyklary, gurluşy, hereket edişi barada gürrüň berýär, olaryň suratlaryny, şekillerini görkezýär. Sapagyň başynda şol zatlar barada sorag-jogap alşyp, olaryň şekiline, hereket edişine çagalaryň ünsüni çekýär. Terbiýeçi şekil ýasamagy dürli-dürli hadysalar bilen baglanyşdyryp gurasa, çagalar işe has-da höweslenme bilen çemeleşýärler. Mysal üçin: sapagyň başynda

terbiýeçi çagalaryň ýasan şekilleriniň sergisini gurajakdygyny ýa-da olary çagalaryň ejelerine, doganlaryna sowgat berjekdigini, şonuň üçin ýasan şekilleriniň has owadan, gelşikli bolmalydygyny aýdýar. Netijede çagalar şekil ýasamaga höwesli çemeleşýärler.

Sapagyň ahyrynda çagalaryň işlerini seljermek sorag-jogap görnüşinde geçirilýär. Terbiýeçi çagalar bilen biri-biriniň işleriniň üstünlikleri, kemçilikleri barada söhbetdeşlik guraýar. Şekil nusga ýa-da göz önüne getirme boýunça ýasalan bolsa, onuň gurluşyny, daş görnüşiniň şekillendirilişi barada sorap, goýberen ýalňyşlaryny olaryň özleriniň ýüze çykarmaklaryny guramaga çalyşýar. Mazmun baglanyşygy şekillendirilen bolsa şekiliň daşky görnüşini bilen bilelikde şekilleriň özara baglanyşygy, olaryň tagtajygyň üstünde ýerleşdirilişi derňelýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda şekil ýasamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Çagalaryň tutuş bölekden şekil ýasamak başarnyklary kämilleşdirilýär. Olar şekil ýasanlarynda ýörite taýajygy giňden ulanýarlar.

Terbiýeçi çagalaryň işe döredijilikli çemeleşmeklerini terbiýeleýär. Olara şekil ýasamak üçin temany özbaşdak saýlap almaga mümkinçilik berýär. Körpeler gözegçilik döwründe daş-töweregini gurşap alan zatlary has doly kabul edýärler. Giňişlikde oňat salgylanyp bilmegi, ýasan şekilini biri-birine görä oýlanyşykly ýerleşdirmäge mümkinçilik berýär. Olar ýasaýan şekiliniň hereketini (mysal üçin, ýöräp barýan adamyň, köşejigiň hereketini) has takyk şekillendirýärler.

Maksatnamanyň geçilişi

Ilkinji nobatda çagalara zatlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny şekillendirmek öwredilýär. Munuň üçin olara dürli gök-önümleriň: togalak we süýrgült almanyň, uzyn we keltejik hyýaryň we ş.m. şekillerini ýasamak tabşyrylýar. Mundan başga haýwanlaryň syn edip ýa-da göz

öňüne getirip şekilini ýasamak öwredilýär. Olardan haýwanlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny tapawutlandyryp bilmek, meselem, towugy horazdan, düýäniň şekilini köşeginiň şekilinden tapawutlandyryp bilmekleri talap edilýär. Olara şekiliň böleklerini biri-birine jebis birikdirmek, ýasaýan şekillerini aýagynyň üstünde dik durzup bilmek öwredilýär. Adamyň şekilini has takyk, (adamyň kellesi onuň boýunyň 7-8-den bir bölegine deň) şekillendirmäge synanyşýarlar. Çagalar üçin ertekileriň gahrymanlarynyň şekillerini ýasamak has gyzyklydyr.

Çagalara bitewi bölekden şekil ýasamak, 2-3 şekilden baglanyşykly mazmuny düzmek öwredilýär. Bu döwürde çagalara gap-gaçlaryň şekillerini, tamdyryň, ojagyň şekilini halkajyklardan ýasamak öwredilýär. Soňra çagalar şol önümleriň daşyny ýylmap, oýma nagyşlar bilen bezeýärler, guaş reňkleri bilen reňkleýärler.

Çagalar göz öňüne getirip hem şekil ýasaýarlar. Terbiýeçi çagalara köpçülikleýin şekil ýasamagy öwredýär. Çagalar guşçulyk toplumynyň, haýwanat bagyndaky haýwanlaryň şekilini köpçülik bolup ýasaýarlar. Olar öz şekillerini deň ululykda ýasamagy, şekilleri bir-biri bilen deňeşdirmegi öwrenýärler. Şekil ýasamaga ökde çagalar beýlekilere kömek edýär.

Çagalara haýwanlaryň şekilini oýunjaklara meňzedip ýasamak amatlydyr. Olar bu şekilleri özlerine amatly bolan usulda ýasap bilerler.

Çagalar, esasan, öz oýunlarynda ulanyp biljek zatlaryny: gap-gaçlaryň, haýwanlaryň, adamlaryň aýry-aýrylykda ýa-da mazmun baglanyşykly şekillerini ýasap, öňki öwrenen başarnyklaryny kämilleşdirýärler.

Öwretmegiň usullary we türleri

Mekdebe taýýarlaýyş toparynyň çagalaryna syn edip ýa-da göz öňüne getirme boýunça aýry-aýry zatlaryň şekilini, mazmun baglanyşykly we bezeg şekillerini ýasamak tabşyrylýar.

Çagalar pikirlenme boýunça şekil ýasamak sapaklarynda şekiliň ýasalyş usulyny, beýan ediş serişdelerini we temasyny özbaşdak saýlaýarlar.

Hyýalyndaky zatlaryň döredijilik çözgüdini tapmak uly gözegçilik tejribesini talap edýär. Şekillendiriş işleriniň esasyny düzýän çagalaryň hyýalyndaky çeper keşpleri baýlaşdyrmak üçin terbiýeçi olara mahsus bolan özboluşlylygyny bellemek bilen zatlary maksatly synlamaklygy guraýar. Ýasan şekiliniň täsirli bolmagy üçin körpeler ýasamakçy bolýan haýwanlarynyň gylyk-häsiýetini önünden öwrenýärler. Çapyp baryan atlaryň şeklini ýasamazdan ön körpeler olaryň çapýan wagty aýaklarynyň, boýnunyň hereketini synlaýarlar. Ugrukdyryjy soraglar bilen terbiýeçi olaryň häsiýetli aýratynlyklaryna çagalaryň ünsüni çekýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda terbiýeçi şekil ýasamagyň diňe çagalara nätanyş tärlerini görkezýär. Ol işlerini meýilnamalaşdyrmakda, şekil ýasamagyň usulyny saýlamakda (mysal üçin, şaý-sepleri ýasamak üçin ilki plastilini ýukajyk edip ýaýmaly, suduryňy çyzyp, gerek şekili kesip almaly, soňra gaşjagazlar bilen bezemeli we ş.m.) çagalara özbaşdaklyk berýär.

Ululyk gatnaşyklaryny dogry bermek bilen adamyň şeklini ýasamak, dürli hereketleri dogry şekillendirmek körpelere şindiz hem kyn düşýär. Munuň üçin terbiýeçi ýöräninde, ylganynda, maşk edeninde elleriniň, aýaklarynyň hereketine ünsi çekmek bilen uly adamlaryň, çagalaryň suratlaryny synlamaklygy guraýar, gurjaklaryň mysalynda bedeniniň gurluşyny derňeýär (göwresi ýasyrak, aýaklary uzyn, elleri birneme kelteräk, kellesi süýrgült, ýöräninde aýaklary bilen öňe ätleýär, ellerini çalaja hereketlendirýär we ş. m.). Sapagyň ahyrynda çagalaryň işlerini derňemekligiň uly ähmiýeti bardyr.

Şekil ýasamaga höweslendirmek üçin terbiýeçi ertekilerden böllekleri, goşgulary okap berýär. Çagalara haýsy hem bolsa bir oyun üçin dürli şekilleri ýasamagy tabşyrýar (mysal üçin, oýnawaç dükany üçin oýunjaklary, haýwanat bagyndaky haýwanjyklary we ş. m.).

Çagalaryň başarnyklaryny, özbaşdaklygyny, işe döredijilikli çemeleşmesini ösdürmek, esasan, okuw işiniň dogry guralyşyna, usullaryň, tärleriň dogry saýlanyp alnyşyna baglydyr.

Amaly ýumuşlar

1. Şekillendiriljek zatlaryň daş keşbini, gurluşyny, ululyk gatnaşyklaryny özleşdirmegi guramakda türgenleşmek.

2. Şekil ýasamagyň tärlerini öwretmekde türgenleşmek.
3. Bellibir tema boýunça sapagy okatmagyň usullaryny we tärlerini saýlap almak.

Şekil ýasamak sapaklarynyň mysaly ýazgylary

Kiçi topar. Tegelek halkalar (Halkaly kökeler).

Sapagyň maksady. Süýnmek şekili (taýajygy) ýasamak başarnyklaryny berkitmek. Körpelere süýnmek şekiliň uçlaryny aýlap, bir-birine birikdirmek bilen halkajygy ýasamagy öwretmek.

Sapagyň gidişi. Gurjaklary sapaga myhmançylyga “çagyrmak”. Çagalara myhmanlary hezzetlemek üçin halkaly kökejikleri taýýarmagy teklipl etmek. Söz bilen düşündirmek arkaly süýnmek şekilden halkaly kökejigiň şekiliniň ýasalýşyny görkezmek. Halkaly kökejigiň birikdirilen ýerini barmaklaryň bilen ýylmamaklyga çagalaryň ünsüni çekmek. Ýasalan kökejikleri gurjyklara “hödürlemek”.

Gerekli esbaplar. Palçyk ýa-da plastilin, aşagynda goýmak üçin tagtajyklar, gurjaklar.

Orta topar. Kāşir.

Sapagyň maksady. Eliň aýasy we barmaklar bilen şekil ýasamak başarnyklaryny ösdürmek. Kāşire meňzeş (konus) şekiliň ýasalýşyny öwretmek. Zatlaryň ululygy boýunça tapawutlary (uly - kiçi) baradaky düşüňjeleri berkitmek. Ýasaýan şekilleri nusga meňzetmegi öwretmek.

Sapagyň gidişi. Çebşejikli towşany “myhmançylyga çagyrmak”. Uly we kiçi kāşirjigi ýasap, olara hödürlemegi teklipl etmek. Kāşiriň nusgasyny görkezip derňemek, ony ellerine alyp öwrenmeklerini guramak. Kāşiriň ýasalýşyny görkezmek (ilki taýajyk ýasamaly, onuň bir tarapyňy has gaty basyp togalamaly. Soňra kāşiriň öserini oturtmaly we çyzyjaklar bilen bezemeli). Çagalara gaty, ýaşyl reňkli kagyzdan ýasalan kāşiriň öserini we sary, gyzy, māmīşi reňkli plastilini paýlamak. Işlere gözegçilik etmek. Ýasalan kāşirleri seljermek. Uly kāşirleri ene towşana, kiçilerini onuň çebşejiklerine berip, olary begendirmek.

Gerekli esbaplar. Plastilin, kagyzzan ýasalan käşiriň öseri, ýörite şekil ýasamak üçin taýajyk.

Mekdebe taýýarlaýyş topary. Öý guşlary.

Sapagyň maksady. Guşlaryň şekilini ýasamak başarnygyny berkitmek. Mümkün boldugyça ýasaýan şekillerini nusga meňzetmegi öwretmek. Tagtajygyň üstünde şekilleri oýlanyşykly ýerleşdirmegi öwretmek.

Sapagyň gidişi. Çagalara öý guşlaryny synlandyklaryny ýatlatmak. Nusgalary (mümkün bolsa oýnawaç şekilleri) görkezip, olaryň daş görünüşini derňemek, bir-biri bilen deňeşdirip, häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarmak, (mysal üçin, horazyň kekeji, sakgaly uly, guýrugy uzyn we egri, towugyň guýrugy göni, ördegiň göwresi uzynrak, çünki ýasy we ş.m.) Körpeleriň hersine olaryň gowy görýän guşlarynyň şekilini ýasamagy we tagtajygyň üstünde ýerleşdirmegi teklipt etmek. Özbaşdak işlere gözegçilik etmek. Ýasalan şekilleri köpçülikleýin seljermek. Has oňat ýerine ýetirilen işleri tapawutlandyrmak.

Gerekli esbaplar. Palçyk ýa-da plastilin, şekilleriň ählisini ýerleşdirmek üçin ýasy tagta, şekil ýasamak üçin ýörite taýajyk.

Terbiýäniň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygy. Öý guşlaryny, olaryň suratyny synlamak. Öý guşlaryna degişli goşgulary, hekaýajygy okap bermek.

§ 31. Ýelimlemek

Kagyzzan, matadan, tebigy serişdelerden gyrkyp, laýyk gelýän düşege (fona) ýelimlemek, berkitmek arkaly şekil döretmeklige ýelimlemek (applikasiýa) diýilýär. Halkymyz gadym döwürden bäri öý goşlaryny, egin-eşikleri bezemekde ýelimlemek (gurama) usulyndan peýdalanydyrlar.

Kagyzzan ýelimlemek XVI asyrdan Fransiýada ýüze çykypdyr we kämilleşipdir. Ýelimlemek mekdebe çenli ýaşly çagalara üçin şekillendiriş işiniň iň bir gyzykly görnüşleriniň biridir. Owadan reňkli kagyzlardan şekilleri sazlaşykly ýerleşdirmek çagalara özüne çekýär, olara döredijilik işine höweslendirýär. Ýelimlemegiň tapawutly

áýratynlygy zatlaryň gurluşy, ululygy, şekil, reňk sazlaşygy baradaky düşüňjeleri özleşdirmäge mümkinçilik berýändigindedir. Ýelimlemekde gyrkylan şekilleri gerek bolsa ornundan süýşürmäge, deňeşdirmäge, bir şekili beýlekiniň üstünde goýmaga we ş.m. giň mümkinçilikler bar. Bu bolsa bezeg işleriniň, mazmun baglanyşygynyň düzüwini tapmakda gerek bolan bilimleri, başarnyklary basym özleşdirmäge ýardam edýär.

Çağalar bagynda ýelimlemek kiçi topardan girizilýär.

Kiçi toparda ýelimlemek

Kiçi topardaky çagalaryň áýratynlyklaryny (elleriniň sazlaşykly hereketiniň, öz hereketlerine görüş gözegçiliginiň şindiz gowşaklygy) göz önünde tutmak bilen olara gaýçy berilmeyär. Ýelimlemek üçin şekiller, şekil bölekleri olara taýýar ýagdaýda berilýär.

Maksatnamanyň wezipeleri

Ýelimlemek sapaklarynda körpeler şekillendirmegiň dürli tärlerini özleşdirýärler. Sapaklaryň dowamynda terbiýeçi çagalara tegelegi, inedördüli, üçburçlугy tapawutlandyrmagy we dogry atlandyrmagy öwredýär. Sapakda süýri şekili we trapersiýany hem ulanyp biler. Çağalar bu şekilleri entek “ýumurtgajyk”, “gaýyjak” diýip atlandyrýarlar. Çağalar topuň togalakdygyny, gar adamyň birnäçe böleklerden durýandygyny, arabajygyň tigrileriniň tegelekdigini bilýärler.

Ululygy boýunça dürli şekiller bilen iş salyşmak arkaly çağalar uly, kiçi, meňzeş bölekleri tapmagy öwrenýärler.

Ýelimlemek sapaklarynda çağalar zatlaryň reňkini dogry atlandyrmagy, tapawutlandyrmagy we deňeşdirmegi öwrenýärler. Çagalary esasy reňkler bilen tanyşdyrmak wezipesi surat çekmekde hem ýelimlemekde deň derejede çözülýär.

Her dürli ýumuşlary ýerine ýetirmek bilen çağalar kagyz tekizliginde salgylanmany öwrenýärler. Olar ýokarda, aşakda, burçda, ortada, göni, gapdalynda, ýanaşyk, bir-biriniň yzynda ýaly giňişlik

düşünjelerini özleşdirýärler. Meselem, ýüpe düzülen monjuklar, ýanaşyk dur, tegelek tabagyň ortasy nagys bilen bezelen we ş.m.

Bezeg häsiýetli ýelimlemek sapaklary çagalarda ritm (sazlaşykly gezekleşdirime), deňyanlylyk (simmetriýa) duýgusyny ösdürýär. Meselem, zolakda uly hem kiçi tegelejikleri, gönüburçly kagyзда (palas) 2 sany dürli reňkli zolajygy ýerleşdirmek bilen kesgitli sazlaşygy özleşdirýärler, inedördül kagyzyň ýüzünde (ýaglyk) dörtburç we üçburç şekiljekleri, tegelek kagyzyň ýüzünde (tabak, mejime) dürli reňkdäki we ululykdaky tegelejikleri ýerleşdirmek arkaly deňyanlylygy duýup başlaýarlar (bir burçundaky ýaly beýleki burçunda hem we ş.m).

Birbada çagalara bölejiklere ýelim çalyp, olary ýelimlemek aňsat düşmeýär. Körpelere ýelimlemegi öwretmek terbiýeçiden yhlaslylygy talap edýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Ýelimlemek boýunça sapaklar şekil ýasamak, gurnamak bilen gezekleşdirilýär. Çagalaryň alan bilimleri we başarnyklary ýadyndan çykmaz ýaly, ilkinji sapaklar biri-birine golaýlaşdyrylýar. Sapaklaryň temalary maksatnama wezipelerini ýerine ýetirmäge ýardam etmelidir. Ýelimlemegiň bölekleri bilen tanyşlygy tegelekden we inedördülde başlamaly, sebäbi bu şekiller, aýratyn-da tegelek çagalardan çylşyrymly giňişlik salgylanmany talap etmeýär (tegelegi nähili goýsaňam ol dogrudyr).

Reňkleri aňsat özleşdirmek üçin çagalara biri-birine has tapawutly reňkler (gyzyl, ýaşyl, sary, gök) hödürlenýär.

Zolakda, inedördülde, tegelekde ýönekeý nagyslary ýerine ýetirmek üçin çagalar ilkbada meňzeş şekilleri gaýtalamak, soňra reňki, şekili we ululygy boýunça dürli şekilleri gezekleşdirmek öwredilýär.

Zatlaryň şekillerini öwretmegi kem-kemden çylşyrymla alyp barmak bilen ýönekeý, bir bölekden durýanlardan başlanýar. Soňra birnäçe bölekden durýan zatlaryň şekillerine geçilýär.

Çagalar başda tegelekleriň, inedördülleriň esasynda zatlaryň şekillerini ýelmemegi öwrenýärler: topjagazlar ýodajykdan tigirlenip

barýarlar, monjuk, minara. Soňra temalar çylşyrymlaşýar: kömelek, otly, baýdajyk, türkmen öýi, jüýjejik.

Ýönekeý bezeg işleri zolakda, dörtburçlukda, tegelekde ýerine ýetirilýär, olary çagalara bezelmeli zatlar hökmünde berýärler: dörtburçluk gurjak üçin palas, owadan ýaglyk, saçak, tegelek owadan tabak bolup biler. Maksatnamanyň mazmunyny berkitmek üçin taýýar şekillerden ýönekeý baglanyşykly mazmuny döretmek maslahat berilýär. Baglanyşykly mazmunly şekilleri ýelimlemegi okuw ýylynyň dowamynda, aýratyn-da tomus döwri ulanmak bolar. Sapaklaryň temalary çagalalar üçin gyzykly bolmaly.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Öwretmegiň usullaryny kesgitlemekde terbiýeçiniň işini iki sany ugra bölmek bolar: nobatdaky sapaga taýýarlyk görmek we sapakda öwretmek. Taýýarlyk görülyän döwürde şekillendiriljek zatlar bilen tanyşdyrmak hem-de olaryň özüni görkezmek, peýdalanmak maksadalaýykdyr. Sapaga taýýarlyk göründe, çagalaryň duýgularyny ösdürmek, olara predmeti görüp we duýup seljermegi öwretmek hökmanydyr. Şonuň üçin, esasy orun zatlary ýelimläp, şekillendirmek üçin zerur bolan aýratynlyklary tanyşdyrmaga hem-de ony seljermäge berilýär. Mysal üçin, çagalalar topuň togalakdygyny, ýylanakdygyny, iki dürli reňkden ybaratdygyny (topuň bir bölegi gyzyk, beýlekisi sary) bilýärler. “Uly gyzyk top” diýen temany ýerine ýetirmek bilen çagalalar topuň şeklini iki sany dürli reňkli ýarym tegelekden düzýärler.

Sapaga çenli çagalalar bilen suratlary synlamak sapagyň netijeli özleşdirmegine ýardam berýär. Suratlar synlananda çagalaryň ünsüni işde talap edilýän ugra gönükdirmek ähmiýetlidir. Mysal üçin, kömelegiň suraty synlananda onuň göbeginiň we telpejiginiň bardygyny, göbeginiň aşakda, telpejiginiň bolsa ýokarda ýerleşýändigini çagalalar bilen bilelikde anyklamak gerek. Aýratynda zatlaryň şekili, ululygy we reňki bilen tanyşdyrýan öwrediji oýunlary guramaklyga ünsi gönükdirmeli. Munuň üçin terbiýeçi sapaklarda zatlaryň we oýunjaklaryň täsirini gaýra goýmazdan peýdalanmalydyr. Çagalalar zatlary synlap, onuň bölekleriniň ululygyny, reňkini anyklaýarlar,

gurluşyny kesgitleýärler. Terbiýeçi çagalara sowallary bermek bilen, olaryň ünsüni zatlaryň aýratynlygyna gönükdirýär, keşpli-meňzetme sözlerden peýdalanýar.

Kiçi toparda käbir pursatlarda taýýar nusgalar hem ulanylýar. Taýýar nusgalar haçanda çagalara zadyň özüni görkezmäge mümkinçilik bolmadyk halatynda ulanylýar (ýöne şol zat çagalara tanyş bolmalydyr).

Ýöne nusgalary peýdalanmagyň ähli ýerde zerurlygy ýokdur we çagalaryň ony bolşy ýaly göçürmegi hökmany däldir.

Sapakda çagalara öwretmegiň esasy pursady şekil böleklerini ýerinde goýmagyň we ýelimlemegiň tärlerini görkezmekdir. Şekil bölekleriniň ýerinde goýulýan pursadynda onuň ähli çagalara gowy görünmegini gazanmak gerek. Munuň üçin (surat tagtasyny) molberti ýa-da okuw tagtasyny ulanmak bolar. Şekiliň arka tarapyňyň ortasyna ýelimi ýüzleýje çalyň, dikligine goýmaly. Diňe zerurlyk ýüze çykan halatynda berkidijini we plastilini peýdalanyp bolar.

Ýelimlemek işi birnäçe yzygiderli döwürden ybarat bolup, çagalar olaryň ählisini özleşdirmegi başarmalydyrlar. Mysal üçin, çotgajygy sag elinde saklamaly we ýelimi ýeterlik mukdarda almaly; şekiliň reňksiz tarapyňy kleýonkanyň üstüne goýmaly; şekiliň ähli ýerine ýelim çalmaly we çotgajygy ýerinde goýmaly; kagyzyň bel-libir ýerine şekiliň ýelimli tarapyňy goýmaly, üstüni örtgi bilen ýapmaly we ony aýaň bilen basmaly, artykmaç ýelimi süpürüp aýyrmaly. Ilkinji sapakda, haçanda çagalar ýelimlemegiň yzygiderli döwürlerini özleşdirýärkäler, işiň usulyňy ýokarrakda, ähli çagalara görüner ýaly ýerde görkezmeli. Şekile ýelim çalmak üçin klýonka bölegini kagyzdan sag tarapda berkitmeli we ähli hereketleri tertip boýunça anyk, düşündirip görkezmeli.

Indiki sapaklarda bolsa ýelimlemegiň usulyňy terbiýeçiniň ýerine çagalaryň biri molbertde görkezip biler. Bu bolsa çagalaryň işi ýerine ýetirmäge we onuň hiline bolan gyzyklanmalarýny ýokarlandyrýar, ýerine ýetirmegiň tärlerini işjeň özleşdirmeklerine ýardam edýär. Çagalaryň aglabasy ýelimlemegiň usullaryny özleşdirenlerinden soňra görkezme usulyňy söz üsti bilen (ýatlatmak ýa-da çagalara sorag bermek) çalyşmak bolar.

Irki ýaşly çagalar bilen işlemekde oýun usullary giňden ulanylýar. Sebäbi çagalar täze oýunjyklary şatlyk bilen kabul edýärler, oýun pursatlaryna höwes bilen gatnaşýarlar.

Edil şonuň ýaly hem ýelimlemek sapaklarynyň çeper edebiýat bilen baglanyşdyrylmagynyň täsirliligi hem-de netijeliligi uludyr. Şeýle usul ulanylanda çagalar şekillendiriljek şekil barada anyk maglumat alýarlar hem-de olaryň göz önüne getirmeleri baýlaşýar. Mysal üçin, terbiýeçi “Meýdandaky jüýjejik” diýen temany meýilnamalaşdyranynda A. Allanazarowyň şeýle setirlerini peýdalanyň biler:

<i>Ýumurtgadan çykanda,</i>	<i>“Bulaň eýjejigidini,</i>
<i>Jüýjelerini geň görüp,</i>	<i>Siz bulary bir görüň!</i>
<i>Käkeledi ak towuk</i>	<i>Özüň tapdym, dilemäň</i>
<i>Küren oba ýaň berip:</i>	<i>Hijiňize bermerin!” –</i>

diýmek bilen, tebigy jandarlaryň eýjejigidigi barada, olara eýeçilik gözi bilen aýawly çemeleşmelidigi barada çagalara düşünje berýär, ony şekilde beýan etmäge höwes döredýär.

Ýelimlemegiň ýerine ýetirilýän döwründe çagalara aýratynlykda öwretmegiň dürli usullaryndan peýdalanylmalydyr. Mysal üçin, terbiýeçi çagalaryň käbirine şekiliň nähili düzülmelidigini görkezýär, beýleki birine ýatladýar, üçünjisinden ýelimlemegiň yzygiderliligini soraýar. Çagalar bilen aýratynlykda işlemek arkaly terbiýeçi ähli toparý görmegi başarmalydyr, çagalaryň nähili derejede işleýändigini, kime kömegiň gerekdigini bilmelidir.

Işleri seljermek. Çagalaryň işlerini gözden geçirmek üçin olary synlamagy guramak hökmanydyr. Seljerme wagtynda çagalarda ýakymly duýgulary döretmeli, hemmesine hoş sözleri aýtmaly we höweslendirmeli, ýelimlemäge söýgini ündemeli. Bu aýratynam ilkinji sapakda, haçan-da şekillendiriş işiniň täze görnüşine – ýelimlemäge gyzyklanma döredilýän döwürde zerur. Çagalaryň ünsüni kem-kemden işiň şekillendiriş tarapynda, owadan reňklere, ýelimlemegiň çeperligine gönükdirmek zerurlygy ýüze çykýar. Mysal üçin, olar gurjaklaryň ýelimlenen şekillerini synlap, olaryň arasynda şadyýan hem owadanlarynyň, gaharly we betnyşanlarynyň bardygyny belleýärler.

Ýylyň ikinji ýarymynda çagalaryň ünsüni şekilde goýberilýän ýalňyşlara, kemçiliklere we olary görmäge gönükdirmek gerek. Mysal üçin, olaryň ünsüni şekil bölekleriniň ululygy ýa-da reňki boýunça nädogry ýerleşdirilendigine ugrukdyrmaly.

Sonuň ýaly-da çagalara ýelimlemegiň hilini häsiýetlendirmegi öwretmeli (mysal üçin, “arassa, tämiz iş” we ş.m.). Kem-kemden işleri seljermäge çagalaryň özlerini hem gatnaşdyrmaly. Olardan şu günki täze öwrenen zatlaryny, ýalňyşan ýerleriniň düzedilişini soramaly.

Orta toparda ýelimlemek

Maksatnamanyň wezipeleri

Bu döwürde çagalaryň özlerini gurşap alýan zatlaryň daş keşbi, gurluşy baradaky düşüňjelerini giňeltmegi dowam etdirmeli. Baş ýaşly çagalar gönüburçlугy, inedördüli, zolagy, tegelegi, süýrgült tegelegi (owaly), üçburlugy tapawutlandyrmagy we dogry atlandyrmagy bilmelidirler. Çagalar, esasan, 6-8 reňki tapawutlandyryp, olardan gelşikli reňk sazlaşygyny tapmagy öwrenýärler. Olara kagyzyň üstüni ýerlikli peýdalanmak öwredilýär. Şeýle hem “arasynda”, “gyrasynda”, “deň aralykda” diýen düşüňjeler berilýär.

Orta toparda çagalar ilkinji gezek gaýçy bilen işlemegi öwrenýärler. Olara göni, gytak, aýlaw gyrkmak öwredilýär. Kagyzy ýelimlemek başarnyklary kämilleşdirilýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Orta toparda aýratyn zatlaryň şekillerini, bezeg hem-de mazmun baglanyşykly şekilleri ýelimlemek öwredilýär. Çagalara gaýçyny dogry tutmak, onuň bilen zolakdan (ini 3-4 sm.) insizje zolaklary gyrkmak öwredilýär. Olara reňkli baýdajyklaryň şekilini ýasamagy, zolajyklardan merduwanjygyň, oturgyjyň, uçaryň şekilini ýasamagy tabşyrmak bolýar. Gaýçy bilen göni gyrkmagy özleşdirenlerinden soň çagalara gönüburçlугy gytak (bir burçundan garşylykly burçuna) gyrkmak öwredilýär. Bu bolsa çagalara ýelkenli gämijigiň, uçaryň

şekilini ýasamaga mümkinçilik berýär. Aýlaw gyrkmak çagalarda bellibir kynçylygy döredip biler. Bu başarnyklaryny berkitmek üçin çagalar gök önümleriň (bakja önümleriniň), oýnawaçlaryň şekilini ýasap bilerler.

Çagalar baglanyşykly mazmunly şekilleri ýelimlemäge hem synanyşýarlar. Olar köpçülik bolup “Asmandaky uçarlar” ýaly temalarda ýa-da “Akpamyk” ertekisi esasynda gyrkyp, ýelimleýärler. Körpelere köp sanly şekil bölejiklerini ulanyp, has çylşyrymly zatlaryň şekilini ýelimlemek öwredilýär.

Çagalara dürli reňkleriň özara sazlaşygyny görmegi öwretmek zerurdyr. Olara reňke ýelimlemegiň oňyn serişdesi hökmünde garamagy terbiýelemeli. Orta toparda çagalaryň ýelimlemek başarnyklaryny kämilleşdirmek dowam etdirilýär.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Orta toparda esasy ünsi çagalarda dürli zatlar baradaky göz önüne getirmelerini anyklamaga gönükdirmelidir. Muňa elniň hereketi arkaly zadyň sudury boýunça yzarlamak, dürli ösdürji oýunlardan peýdalanmak, suratlary synlamak, şeýle-de daş-töwerekdäki zatlara syn etmek degişlidir.

Sapakda öwretmegiň esasy tärleriniň biri hem şekillendiriljek zady synlamak we seljermekdir. Terbiýeçi zatlar, onuň görnüşi, şekillendirmegiň täri barada gürrüň bermäge mümkinçilik döretmek arkaly çagalary işjeňleşdirýär. Zatlaryň şekilini aýratyn böleklerden düzmek bilen, çagalar şekili gyrkmagy, gurluşyny şekillendirmek arkaly ululyk gatnaşyklaryny berjaý etmegi (uly kagyz böleginden uly bölegi, kiçiden kiçini gyrkýarlar) öwrenýärler.

Çagalar sapakda bezeg işlerini ýa-da şol bir zadyň şekilini ýelimlänlerinde olaryň reňk gatnaşyklary, ululygy boýunça dürlüçe ýerleşdirmek, nusgalaryň görnüşlerini maksadalaýyk peýdalanmak arkaly dürli zatlary şekillendirip bolýandygyny görkezmek gerek. Çagalar haýsydyr bir zady şol bir şekil bölekleri bilen dürlüçe bezäp bolýandygyny görýärler (mysal üçin, dörtburç ýaglygyň ähli ýeri ýa-da diňe burçlary we ortasy tegelek hem-de üçburç şekilli nagyşlar bilen bezelen).

Orta toparda gyrkmak ilkinji gezek girizilýär. Şonuň üçin hem esasy üns gaýçy bilen işlemegiň tilsimlerini özleşdirmäge gönükdirilýär.

Ilkinji sapaklarda terbiýeçi gaýçyny nädip dogry tutmalydygyny görkezýär: sag eliň başam we orta barmaklary gaýçynyň halkasyna ildirilýär, süýem barmak olary aşakdan goldaýar, uýy özüňden öňe tarap ugrukdyrylýar. Kagyzy gyrkmagyň usullaryny görkezmek bilen terbiýeçi ilki bilen gaýçynyň açylýandygyny, çep eliň bilen insiz kagyz zolagynyň salynýanlygyny, gaýçynyň halkalaryna basmalydygyny we şonuň netijesinde gönüburçly zolagyň alynýandygyny görkezmelidir.

Terbiýeçi inli kagzy gyrkmagyň tärini hem görkezip düşündirýär. Aýlaw şekilleri gyrkmagyň usuly öwredilende olaryň ünsüni kagzy eliňde ýeňiljek aýlap dörtburçlugyň, gönüburçlugyň diňe uçlaryny gyrkmalydygyny (ol gopar ýaly) görkezmeli. Bu usul çagalary üçin iň bir kyn usuldyr, şonuň üçin ilki olar öwrenişer ýaly ýönekeý kagzy berip, soňundan reňkli kagzy bermeli. Haçan-da haýsydyr bir şekili gyrkmagyň tanyş bolan usulyny peýdalanmak talap edilende, gyrkmagyň usullaryny görkezip biläýjek çagalary çagyryp, işlemegiň tärini görkezmegini guramak maksada laýyk bolar. Bu usul çagalaryň işiň hiline bolan gyzyklanmalaryny ýokarlandyrýar. Ähli görkezilýän işleri terbiýeçi anyk söz bilen düşündirişler, görkezmeler arkaly (aýlaw gönübuçlugyň kiçi tarapyňyň ortasyndan kesip başlamaly, burçuny ortasyna çenli onuň uly tarapyndan aýlamagy (burçy gaçar ýaly) düşündirýär.

Çagalary gyrkmagyň usullaryny özleşdirmek bilen gyzykly hem dürli görnüşli ýelimlenen şekilleriň alynýandygyna düşünmelidirler. Düzmesi çylşyrymlyrak bolan ýelimlemeleri düzmegi tagtada şekile ýelimi ýeňiljek çalmak arkaly görkezip bolar. Şonuň bilen bir hatarda çagalarda öňki tejribelerini peýdalanyp işjeň pikirlenmek, dogry çözüdi tapmak başarnyklaryny ösdürmek gerek. Dürli ýagdaýlarda ýatlatmak netijeli bolup galýar. Mysal üçin, terbiýeçiniň özi görkezenden soňra, çagalara gaýçyny dogry almagy we ony açyp-ýapyp, howada birnäçe gezek ýeňil hereketlendirmegi teklipeýär. Terbiýeçi çagalaryň gaýçyny tutuşyna, ony nähili açýandyklaryna, kimde

kynçylygyň ýüze çykýandygyna gözegçilik edýär. Kähalatda çagalara kagyzyň ýüzüne barmak bilen göni çyzygy “çekmegi” (gaýçy bilen gyrkmak üçin) tekliپ edip bolar. Bu usul çagalaryň kesmäge oýlanyşykly çemeleşmeklerine ýardam berýär.

Sapak döwründe dürli usullar we tilsimler bitewilikde hem özara baglanyşyklylykda peýdalanylýar. Çagalaryň düşüňjelerine, başarnyklaryna we endiklerine daýanmak bilen terbiýeçiniň sözünüň orny ýokarlanýar, görkeziji hereketlere howlukmazdan ýumuşlary düşündirýär. Ýygy-ýygýdan çagalaryň önünde şekili nähili kagyздan gyrkyp bolýandygy we nähili usullar bilen ýelimlenýändigini baradaky sowallaryň goýulmagy zerurdyр. Çeper keşbi aýdyň bermek üçin işde çeper sözleri ulanmak ähmiýetlidir (tapmaçalar, goşgular, ýaňyltmaçlar we beýlekiler).

Altyn bolup açyldy,
Ýygdyм göwnüm açyldy,
(pagta)

Daşyn görseň haty bar,
Hiç süňki ýok eti bar.
(gawun)

Daşdan görseň ýalдыr-ýulдыр,
Ýanyна barsaň gulpy kendir.
(garpyz)

Ýelimlemegi ýerine ýetirmekde çagalary işjeňlige we özbaşdaklyga höweslendirmeli. Şeýle-de gaýçy bilen işlemek çylşyrymly iş bolup, onda esasy orun aýratynlykda öwretmäge berilmelidir. Ýöne bir çaga bilen işlenende hem toparyň ähli çagalaryny hemişe görmek gerek (çaga gyrkmanyň usullaryny görкеzmek, түргенleşmek üçin ýöneкеý kagyз peýdalanylýar). Terbiýeçi çagalara işiň tertibini ýatladýar, olaryň ünsüni kesmegiň we ýelimlemegiň hiline gönükdirýär, çagalar bilen aýratynlykда (gowşak özleşdirýän) olary işläp geçýär.

Bu toparda hem işleri 3-4 çaga bolup, köpçülikleýin ýerine ýetirmegiň ähmiýeti uludyр. Mysal üçin, “Uçarlar” diýen temany şeýle meýilnamalaşдыryp bolar. Terbiýeçi ölçegi 50x80 sm bolan gök reňkli uly kagyzy saýlap alýar. Körpeler uçarlaryň şekilini ak kagyздan, belgisini ýaşыл kagyздan gyrkýarlar. İlkibaşда olar belgilerini uçaryň gantlaryна ýelmeýärler, soňra her biri uly kagyzyň ýanyна gelip, öz uçaryny oýlanyşykly ýerleşdirip ýelimleýär. Nusganyň gapdalyнда

ýelimli gaby, çotgany, kleýonkany goýmak üçin stol goýmaly. Terbiýeçi çagalara uçarlaryna ýelim çalmaga kömekleşýär.

Işleri seljermek. Çagalaryň işlerini seljermäge olaryň özleriniň işjeň gatnaşyklaryny gazanmak gerek. Terbiýeçi çagalaryň öňünde işdäki şowsuzlyklaryň, onuň hiliniň ýaramazlygynyň, ýalňyşlaryň sebäbini aýdyp biler ýaly soraglary goýmaly. Mysal üçin, çagalar “Waharman gawunlary” diýen temada özleriniň ýelimlän işlerini synlaýarlar. Terbiýeçi ähli gawunlaryň togalak bolmandygyny belleyär. Çagalar sowala jogap bermek bilen tegelek şekili kesmegiň usullaryny ýene bir gezek anyklaýarlar.

Ýelimlenen keşbiň çeperçiligine hem üns bermek gerek. Munuň üçin terbiýeçi kimiň kökejiginiň şadyýandygyny, mähirlidigini ýa-da gamgyndygyny we onuň näme üçin şeýle bolýandygyny soraýar. Çagalar şadyýan kökejigiň agzynyň uly we gözüniň kiçidigini, şonuň üçin hem onuň ýylgyryp, şadyýan görünýändigini aýdýarlar.

Uly toparda ýelimlemek

Maksatnamanyň wezipeleri

Çagalaryň özlerini gurşap alýan zatlara gözegçilik etmekleriniň netijesinde olarda zadyň daşky görnüşi, reňki, ululygy we ş.m. dogrusynda bellibir derejede düşüňjesi kemala gelýär. Bu döwre çenli zatlary şekillendirmekde, ýelimlemek işlerini ýerine ýetirmekde bellibir derejede tejribesi bolýar, olaryň elleri berkeşip, hereketleri takyklaşýar.

Sapagyň dowamynda çagalar gönüburçlугy, inedördüli, üçburçlугy, tegelegi, süýrgült tegelegi (owaly) tapawutlandyrmagy, reňkleri ýerlikli ulanmagy, reňkli kagyzlary ýerlikli sazlaşdyryp bilmegi öwrenýärler. Bu toparda çagalar dürli şekilleri biri-biri bilen deňeşdirmegiň ýeňillik bilen hötdesinden gelýärler (uly- kiçi, uzyn-gysga, beýik-pes, inli-insiz, ýokarsynda, aşagynda, gapdalynda we ş.m.), ýöne sag bilen çepiň ýerini çalyşýarlar. Çagalar gaýçy bilen meňzeş, deňýanly (simmetrik) şekilleri gyркmagy öwrenýärler.

Maksatnamanyň geçilişi

Okuw ýylynyň başynda çagalar aýlaw şekilleri gyrkmak boýunça başarnyklaryny kämilleşdirýärler. Munuň üçin güýz ýapraklarynyň, gök önümleriň, gülleriň, guşlaryň şekilini gyrkyp ýelimlemegi tabşyrmak bolýar. Okuw ýylynyň dowamynda çagalara aýratyn zatlaryň şekilini ýasamak tabşyrylýar (mysal üçin, dürli görnüşli ulaglaryň we ş.m.).

Çagalar şekilleri gyrkmagyň dürli görnüşlerini ulanmak bilen döredýärler. Terbiýeçi körpeleriň gaýçy bilen işlemek başarnyklarynyň kämilleşmegine gözegçilik edýär.

Çagalara gat-gat eplenlen kagyzdan birmeňzeş şekilleri gyrkmak öwredilýär. Gyrkmagyň bu tärini baýdagyň şekil bölejiklerini, ýagny ýyldyzlary, haly göllerini gyrkmakda we ş.m. ulanyp bilýärler. Bu usulda bezeg işlerini ýerine ýetirmek hem amatlydyr. Çagalar bu usuly ulanyp zolakda, inedördülde, tegelekde nagyşlary düzmeği, köýnegiň ýakasyny bezemegi öwrenýärler. Iki eplenlen kagyzdan deňýanly şekili gyrkyp almak çagalarda bellibir kynçylyk döredýär. Olar zatlaryň ýarty şekilini kynlyk bilen göz önüne getirýärler. Bu usulda köýnejigiň, binanyň we ş.m. şekillerini gyrkýarlar.

Baglanyşkly mazmunly şekilleri ýerine ýetirmek boýunça çagalara şahada oturan guşjagazyň, gülli meýdanyň, ertekileriň gahrymanlarynyň şekillerini ýelimlemeklerini tabşyrmak bolýar.

Mundan başga-da çagalara pikirlenme boýunça arça üçin oýunjaklary, baýdajyklary ýasamak öwredilýär.

Köpçülik bolup owadan halynyň, dürli görnüşli ulaglaryň, binalaryň şekilini gyrkyp, ýelimleýärler. Hyýalyň (döredijiligiň) boýunça ýelimlemek sapaklarynda çagalar ýelimlemek, gaýçy bilen işlemek başarnyklaryny kämilleşdirýärler.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Edil öňki toparlardaky ýaly, bu toparda hem gündelik durmuşda şekillendiriljek zatlara, kitap suratlandyrmalaryna, daş-töweregi ünsli synlamaga uly orun berilýär.

Sapakda esasy orun zatlary kabul etmäge we seljermäge berilýär. Eýýäm öňki toparda terbiýeçi çagalary soraglar arkaly işjeňleşdiren bolsa, uly toparda, esasan, çagalaryň özbaşdaklygy göz önünde tutulýar. Çagalara zatlara seredip, ony seljermek üçin, näme barada gürrüň berip boljakdygy baradaky pikirleri ýa-da sowallary tekliplap edip biler. Kynçylyk ýüze çykan halatynda terbiýeçi zatlary seljermekde nämäniň ünsden düşürilendigini sorap biler. Bu ýaş toparynda zatlaryň almatlaryny deňeşdirmegi, ululygyndaky, gatnaşygyndaky tapawudy görmegi, öwretmegi, şekil emele getiriji hereketleri kämilleşdirmegi dowam etdirmeli. Çagalar bilen amaly-haşam sungatynyň nusgalaryny synlamak arkaly, reňk gyzelliginiň düzümini görmegi, şekiliň sazlaşygyny, mazmunynyň çeperligini görmegi öwretmek hökmanydyr.

Uly toparda nusgalary peýdalanmaklyga käbir aýratyn ýagdaýlarda, haçan-da çagalara täze, çylşyrymly işiň ahyrky netijesini görkezmeli bolanda ýygyn edilýär. Mysal üçin, terbiýeçi köýnejigiň nusgasyny görkezýär, çagalaryň ünsüni deňýanly şekillere gönükdirýär (köýnejigiň bir gapdaly beýlekisine örän meňzeş, ol edil aýnadaky ýaly şöhlelenýär).

Her sapakda gyrkmagyň usulyny görkezmek hökman däl. Çagalaryň öz tejribelerine hem daýanmak gerek, işiň kyn pursatlaryny görkezmäge, ýelimlemegiň nähili ýerine ýetirilýändigini düşündirmäge, kesmegiň haýsy usullaryny peýdalanmalydygyny görkezmäge olaryň özlerini çekmeli. Haçan-da kesmegiň täze usuly girizilende, görkezmegiň döwürlerini we usullaryny terbiýeçiniň özi görkezýär. Mysal üçin, kagyздan meňzeş şekilleri kesmek girizilende terbiýeçi kagyzy nähili eplemelidigini, şekili nädip gyrkmalydygyny, ondan soňra birnäçe meňzeş şekilleriň alynýandygyny görkezýär.

Ähli çagalar deňýanly şekilleri kesmegi kynlyk bilen özleşdirýärler, olara işiň ahyrky netijesini göz önüne getirmek kyn. Şeýle ýagdaýda işiň usulyny görkezmegiň gerekdigi jedelsizdir. Çagalara bu usuly öwretmekde gaýtalaýjy hereketlere ýygyn etmek, käbir ýagdaýlarda bolsa iki eplenlen kagyzyň ýüzünde barmak bilen suduryny “çekmek” maksadalaýykdyr. Kem-kemden “zatlaryň ýarymy” diýen düşüňjäni özleşdirmek bilen çagalar bu usuly ulanmaga geçýärler.

Deňýanly şekildäki zatlaryň öwrenilýän döwründe çagalaryň ünsüni onuň suduryňyň ýarymyny kagyz bilen ýapyp, beýleki ýarymy-na gönükdirmek gerek.

Alty ýaşly çagalar bilen işlemekde terbiýeçi diňe bir ol ýa-da beýleki şekili nähili gyrkmalydygy barada däl-de, ýelimlemäni çeper ýerine ýetirmek: şowly sazlaşygy tapmak, aýratyn bölekleriň ýagdaýyny üýtgetmek arkaly çylşyrymly bolmadyk hereketleri beýan etmek, laýyk gelýän kagyzy saýlamak barada ýgy-ýgydan soraglar bermelidir. Bu toparda, köplenç, kagyzyň reňkini çagalaryň özleriniň saýlamalaryna mümkinçilik bermelidir, munuň üçin esbaplar saýlandanda çäklendirmeli däl.

Çagalaryň eýýäm ýelimlemegi ýerine ýetirmek boýunça ýeterlik tejribeleriniň bardygy üçin terbiýeçi, esasan, okatmaklygyň söz üsti bilen düşündirmek usulyny ulanýar. Sowallaryň, görkezmeleriň we ýatlatmalaryň gapdaly bilen terbiýeçi çagalaryň döredijilik işjeňligini ösdürmäge gönükdirilen maslahatlary hem peýdalanýar. Mysal üçin, bezeg işlerini ýerine ýetirmek üçin, terbiýeçi çagalara kagyzyň laýyk gelýän reňkini saýlamagy, işi nähili bölekler bilen bezemelidigini, has owadan bolar ýaly olary nähili gyrkmalydygyny we ýerleşdirmelidigini pikirlenmegi maslahat berýär.

Terbiýeçi çagalaryň özbaşdak döredijilik mümkinçiliklerini höweslendirmäge, olaryň özbaşdaklygyny ösdürmäge köpräk ýygyn edýär. Ugrukdyrmaga howlukmazdan, terbiýeçi ilki bilen çagany dogry karara getirmäge çalyşýar. Mysal üçin, çaga gönüburçlугyň burçuny gopardy we netijede taraplary meňzeş bolmadyk, gysyk üçek alyndy. Bu ýagdaý çaganyň gaharyny getirýär. Terbiýeçi oňa birbada iki sany meňzeş burçy nähili almalydygy barada pikirlenmegi teklipl edýär. Diňe zerurlyk ýüze çykan halatynda işiň ýerine ýetiriliş usulyny aýdyp bolar (zolagy iki eplemeli, çyzykdan gyşarmaly däl we ş.m.).

Işleri seljermek. Ýelimlemegi seljermek işini hökmany ýagdaýda çagalaryň işjeň gatnaşmagynda geçirmeli. Edil öňki ýaly, çagalaryň ünsüni işiň çeper şekillendiriş aýratynlygyna – kesmegiň hiline gönükdirmeli, bu toparda orta topardaky bilen deňeşdirilende birneme ýokary talap bildirmeli. Çagalara öz işlerini beýlekiler bilen deňeşdireninde tankydy bahalandyrmagy öwretmeli. Mysal üçin,

hemmelerin işi owadan bolupmy, kagyzyň reňki şowly saýlanypmy, şekiliň bölekleri dogry kesilipmi, olar täsirli goýulypmy we ş. m. özlerrine kesgitlemegi teklipl etmeli. Çagalar oýlanyp, eger-de öz ýelimlän şekilleri terbiýeçiniň bildirýän talaplaryna laýyk gelýän bolsa, ýaşyl baýdajyk goýulan stolun üstünde goýmaly, eger-de çaganyň öz pikiriçe ýalňyşy bar bolsa we gelşikli däl bolsa sary baýdajykly stola goýmaly. Şeýlelikde, işlerini seljermek bilen, çagalar köpçülik bolup öz-özlerini dogry ýa-da nädogry bahalandyrandyklaryny öz aralarynda düşünişýärler. Sapagyň ahyrynda netijeleri jemlemek bilen çagalara umumy üstünlikleri we kemçilikleri görmegi öwretmeli.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda ýelimlemek

Maksatnamanyň wezipeleri

7 ýaşly çaga zatlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny tapawutlandyrmagy we ýadynda saklamagy başarýar. Ol barmaklaryny has-da sazlaşykly hereketlendirip bilýär. Bu bolsa olara has maýda şekilleri gyrkmaga we ýelimlemäge mümkinçilik berýär. Çagalar köpburçluklary saýgaryp, dogry atlandyryp bilýärler, oýunjaklaryň, dürli zatlaryň gurluşyna, daşky görnüşine has aýdyň göz ýetirýärler. Şonuň üçin olaryň işleri çylşyrymlylygy, mazmunlylygy bilen tapawutlanýar.

Bu toparda çagalar reňkleriniň öwürşginlerini, sowuk-ýylylygyny tapawutlandyrmagy, dogry atlandyrmagy, şeýle hem şol reňkleri özlerriniň işlerinde ýerlikli ulanyp bilmegi öwrenýärler. Terbiýeçi ýelimlemek bilen bezeýän kagyzyň ýüzünü ýerlikli ulanmaga, “gabadynda”, “bir ugurda”, “jübüt” ýaly düşüňjeleri özleşdirmäge ýardam edýär. Ol çagalaryň işleriniň özboluşlylygyna, baglanyşykly mazmunynyň, reňkiniň şowly çözülişine, çeperçilik we ýerine ýetiriliş taýdan ýokary hilliligine üns berýär. Ol okuw maksatnamasyna laýyklykda gyrkmagyň has çylşyrymly usullaryny: has maýda bölekleri, ilki suratyny çekmezden gaýçy bilen şekilleri gyrkmagy öwredýär. Çagalardan has takyk, çalt, arassa işlemegi, reňkli kagyzy ýerlikli, tygşytly ulanmagy, ýelimlemekden soň iş ornuny tertiplemegi talap edilýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Okuw ýylynyň başynda çagalaryň öňki öwrenen başarnyklary berkidilýär. Mysal üçin, sandyjagyň şekilini bezemek, şeýle hem gyzjagazyň, gurjagyň, aýyjygyň şekilini deňýanly usulynda taýýarlamak tabşyrylýar. Çagalara ýasan gyzjagazynyň, gurjagynyň köýnegini epleme usuly bilen taýýarlanan tegelekler, pişmejikler, güljagazlar bilen bezemekligi tabşyrmak bolýar.

Baglanyşykly mazmuny ýelimlemek boýunça çagalara peýzaž häsiýetli şekilleri, mysal üçin, “Bakja meýdany”, “Pendi çöli”, “Hazyryň kenarynda” we ş.m. ýa-da ertekilere degişli şekilleri taýýarlamak hödürlenilýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda bezeg işlerini ýerine ýetirmek amaly häsiýete eýedir. Çagalar ilki Döwlet Tugramyzyň şekilini hem-de dürli gutujyklary, gapjyklary, oýunjaklary ýasaýarlar. Soňra olary dürli kagyzzar bilen ýelimläp bezeýärler.

Baýramçylyklara bezeg suratlaryny, sowgatlary taýýarlaýarlar. Çagalaryň işleri bilen okuw otagyňy baýramçylyga bezemek bolýar.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Terbiýeçi özüniň gündelik işinde dürli zatlary, oýnawaçlary, amaly-haşam sungatynyň hem-de milli hünärmentçiliginiň önümlerini, olaryň suratlaryny synlamagy guramalydyr. Synlanýan döwürde ol işleri çeper hem keşpli häsiýetlendirmegi başarmaly. Mysal üçin, oýnawaç tilkini synlaýarkalar çagalaryň ünsi diňe bir onuň şekiliniň gurluşyna, ululyk gatnaşyklaryna, reňkine däl-de, eýsem, keşpli häsiýetine gönükdirilýär (mysal üçin, tilki mekir, ýüwrük, ýeser, aldaşy hem hilegär). Terbiýeçi çagalara ýene bir gezek oýnawaja seretmegi we şeýle häsiýeti şu oýnawaçda nähili aňyp bolýandygyny aýdyp bermeklerini teklipe edýär. Çagalar tilkiniň daşky alamatlaryny onuň keşpli häsiýeti bilen baglanyşdyryp başlaýarlar: onuň ýüz keşbi süýnmek, öňe çykyp dur, gulaklary süýr depesinde, guýrukly diňe bir owadan bolman, uzyn hem süýri we ş. m. Çagalar ýelimlemegi

ýerine ýetirmek bilen aýdylanlary ýatlaýarlar we işiň çeper keşpli bolmagyny gazanýarlar.

Çagalaryň ünsüni zatlaryň şekillendiriş we çeperçilikli häsiýetine gönükdirmek bilen, şol bir wagtyň özünde gyrkmagyň usullary barada, sapagyň döwürlerini bitewi pikirlenmäge ynandyrmaly. Çagalary işjeňleşdirmek we olaryň özbaşdaklygyny ösdürmek gerek. Gyrkmagyň usullary, esasan, bölekleyin görkezilýär. Tanyş bolan usullary çagalaryň özlari hem ýatlap bilerler. Üňüde gyrkmagy görkezmäge ýykgyň etmek bilen terbiýeçi çagalaryň ünsüni sudur çyzygyna, giňişlikdäki ýagdaýa, gaýçynyň hereketine gönükdirýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparda sözüň esasy orny bardyr. Terbiýeçi çagalara sowallary bermek bilen, olara pikirlenmegi, maslahatlaşmagy, özbaşdak netije çykarmagy öwredýär. Gerek bolan halatynda söz üsti bilen ýatlatmalary, görkezmeleri, maslahatlary peýdalanyň bolar. Mysal üçin, ertekileri şekillendirmek üçin terbiýeçi çagalara ýyly reňkli kagyzy (gyzyl, mämäşi, sary) birnäçe sowuk reňklerde (melewşe ýa-da gök) sazlaşdyryp, utgaşdyryp ulanmagy (anyk we ynandyryjy bolmagy üçin) maslahat berýär. Aýratynam, şeýle gözükdiriji maslahatlary tebigatyň şekili suratlandyrylanda hyýalyň boýunça ýelimlemekde giňden peýdalanyň bolar. Terbiýeçi çagalara işe girişmezden öň şeýlede nämäniň bolmalydygy, nähili reňkli kagyzyň gerekdigi, bölekleri nähili usullar bilen gyrkmalydygyny we ş.m barada oýlanmagy maslahat berýär. Onuň maslahatlary keşbiň, çeperçiligiň, mazmunynyň şowly döredilmegine, şeýle-de işi ýerine ýetirmegiň tertibi-ne täsir edip biler.

Mekdebe taýýarlaýyş toparda aýratynlykdaky işler öňki toparlara garanda birneme başgaçarak häsiýete eýe bolýar. Çagalar gyrkmagyň usullary boýunça terbiýeçiniň kömegine onçakly mätäç bolmaýarlar. Şonuň üçin terbiýeçiniň ähli ünsi döredijiligi, çeperçilik boýunça gazananlaryny, özbaşdaklygy ösdürmäge gönükdirilýär.

Sapaklarda çagalaryň özara hyzmatdaşlygyny ösdürmek maksadalaýykdyr. Kämahallar gyrkmagyň usullaryny gowy bilýän çaganyň gapdalyndaky oturana maslahatlary we görkezme hereketleri arkaly kömek bermegini guramaly.

Aýratynlykdaky işde terbiýeçi gönümel görkezmelere derek maslahatlary, öz isleglerini aýtmagy, çagalaryň özbaşdaklygyny höweslendiriji soraglary ýygy-ýygýdan peýdalanmalydyr.

Köpçülikleýin ýelimlemek işleri ýerine ýetirilende çagalaryň özara hyzmatdaşlygyny guramagy, çagalaryň her bir döredijilik topary üçin olaryň özbaşdaklygyny höweslendiriji, özbaşdaklygyny giňeldýän maslahatlary we islegleri tapmagy gerek.

Işleri seljermek. Ýelimlenen şekiller synlananda we seljerilende çagalara keşpli, häsiýetli bellikler etmegi öwretmeli. Olara ýalňyşlary özbaşdak tapmagy we olaryň sebäbini düşündirmegi öwretmeli. Çagalarda gözellik jähtden bahalandyrmaga bolan başarnygy ösdürmeli, şowly saýlanan reňke, kesim çyzyklarynyň owadanlygyna, işiň umumy hiline üns bermegi ösdürmeli.

Çagalaryň işini tamamlan badyna ýygnamaly däl, olary çagalaryň ählisiniň synlamaklaryny gurnamak, ýelimlemäge bolan söýgi duýgularyny paýlaşmaga mümkinçilik döredýär.

Çagalaryň işlerini çagalar baglaryny çeper bezemekde, oýunlar we göwünaçmalar üçin dürli zatlary ýasamakda, kiçi ýaşlylar bilen geçilýän sapaklar üçin şekil böleklerini taýýarlamakda peýdalanmak bolar.

Amaly ýumuşlar

1. Çagalaryň ýerine ýetiren işlerini, zatlaryň nusgalaryny, amaly-haşam sungatynyň önümlerini derňemek.
2. Şekillendirmegiň usullaryny we tärlerini öwretmekde türgenleşmek.
3. Sapaklaryň maksadyna, wezipelerine laýyklykda okatmagyň usullaryny we tärlerini saýlap almak.

Ýelimlemek sapaklarynyň mysaly ýazgylary

Kiçi topar. Topjagaz.

Sapagyň maksady. Körpeleri tegelek şekil bilen tanyşdyrmak. Ýelimlemegiň tärlerini, yzygiderliligini öwretmek (taýyn şekili kagyzyň ýüzünde goýup görmek, tegelegiň arkasyna endigan ýelim çalmak, ýerinde goýup, kagyz ýa-da mata bilen üstünden basyşdyrmak). Aras-saýylyk düzgünlerini berjaý etmegi öwretmek.

Sapagyň gidişi. Tegelek şekili görkezip, tanyşdyrmak. Şekillendirmegiň täze bir görnüşi – ýelimlemek bilen tanyşdyrmak. Inedördüle ýelimlenen “topjagazlary” görkezmek. Ýelimlemegiň tärlerini dogry yzygiderlilikde görkezmek. İşleriň dogry ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek. Ýelimlenen şekilleriň sergisini guramak. Öwgüli sözler bilen körpeleri begendirmek.

Gerekli esbaplar. Inedördül kagyz bölegi (15x15 sm), birneme kiçiräk, dürli reňkli tegelejikler, ýelim, esgijik.

Terbiýeçilik işiniň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygy. Öwredijilikli oyunlar. Dürli reňkli tegelek we togalak şekilli zatlar bilen tanyşlyk.

Orta topar. Zolajyklardan şekil ýasamak.

Sapagyň maksady. Gaýçyny dogry tutmak we onuň bilen işlemek başarnyklary berkitmek. Uzyn zolajygy gyrkmagy, olary tertipli ýelimläp, dürli şekilleri ýasamagy öwretmek. Ýelimlemek başarnyklaryny kämilleşdirmek. Çagalarda özbaşdaklygy terbiýelemek.

Sapagyň gidişi. Çagalara uzyn zolajygy gyrkmagy öwretmek. Ak kagyzda türgenleşmegi tekliplmek. Reňkli kagyzdan zolajyklary gyrkyp, olardan dürli şekilleri ýasap boljakdygyny nusgalary (merduwanjyk, oturgyç, güljagaz, arça we ş.m.) görkezmek bilen düşündirmek. Inçejik zolaklary gyrkyşdyryp, şekilleri düzmegiň, usulyk bilen ýelim çalyň, ýelimlemegiň tärlerini görkezmek. Özbaşdak işe gözegçilik etmek. Ýasalan şekiljikleri çagalar bilen bilelikde derňemek. Özboluşly, arassa, saýhally ýerine ýetirilen şekilleri tapawutlandyrmak.

Gerekli esbaplar. Nusgalar, ak we reňkli kagyz, gaýçy, ýelim.

Uly topar. Şahadaky guşlar.

Sapagyň maksady. Guşlaryň şkiliniň häsiýetli aýratynlygyny, ululyk gatnaşyklaryny dogry suratlandyrmagy öwretmek. Şahadaky ýapraklary gelşikli ýerleşdirmegi öwretmek. Köpçülik bolup işi ýerine ýetirmek, bir-biri bilen maslahatlaşyp işlemek başarnyklaryny ösdürmek. Güzellik duýgulary terbiýelemek.

Sapagyň gidişi. Suratlaryny görkezmek bilen guşlaryň dürli görnüşleri barada söhbetdeşlik guramak. Terbiýeçi tarapyndan önünden taýýarlanan şahalaryň şekili ýelimlenen uly ölçegli kagyzyň ýüzü-

ne köpçülik bolup, guşlaryň dürli görnüşleriniň şekillerini ýelimlemegi teklipl etmek. Gönüburçly kagyzlardan tegelek we süýrgült şekilleri gyrkyp almak tärini ýatlap geçmek. Çagalaryň özbaşdak işlerine gözegçilik etmek. Soňra şahalara ýapraklaryň şeklini ýelimlemegi gurnamak. Ýerine ýetirilen işi çagalar bilen bilelikde derňemek.

Gerekli esbaplar. Ýüzüne şahalaryň şekili ýelimlenen açyk reňkli, uly ölçegli kagyz, gaýçy, reňkli kagyz, ýelim.

Terbiýeçilik işiniň beýleki görnüşleri bilen baglanyşyk. Gezenç döwründe dürli görnüşli guşlary maksatly synlamak, guşlaryň suratlaryny synlamak.

§ 32. Gurnamak

*Çagalar bagynda gurnama oýnawaçlaryndan dürli gurnawlary döretmeklige, kagyздan tebigy we goşmaça serişdelerden dürli şekilleri, oýnawaçlary taýýarlamaklyga **gurnamak** diýilýär.* Gurnamak şekillendiriş işlerine we çaganyň oýun işine ýakyndyr.

Gurnamak çagalara akyl, ahlak, gözellig, zähmet terbiýesini bermegiň oňyn serişdesidir. Gurnamak sapaklary çagalaryň özlerini gurşap alýan zatlary derňemek, özbaşdak pikirlenmek, gözelligi duýmak hem-de işe döredijilikli çemeleşmek başarnyklarynyň ösmegine ýardam edýär.

Çagalar bagynda körpeler gurnamak boýunça ýörite sapaklarda gurnama oýnawaçlaryndan, kagyздan, tebigy we goşmaça enjamlardan gurnaýarlar.

Gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak sapaklarynda körpeler ýörite toplumlara girýän ýönekeý geometrik şekillerden: kubjagazlardan, prizmalardan, kerpiçjiklerden, silindrlerden we ş.m. dürli zatlaryň şekillerini gurnamak bilen meşgullanýarlar. Olara geometrik şekillerden öý goşlaryny (mebelleri), köprüleri, jaýlary, owadan binalary, ulaglary gurnamak we şertlere görä özgertmek öwredilýär.

Gurnama oýnawaçlary görnüşleri boýunça aýratynlykda, ýörite tekjelerde saklamaklyk, diňe bir olary aňsatlyk bilen tapmaga ýardam etmän, eýsem, çagalara şekilleri ýatlarynda saklamaga hem şert döredýär.

Gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak bilen körpeler kiçi topardan başlap meşgullanýarlar.

Gurnama toplumlary (çaga konstruktorlary). Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda sapaklardan boş wagty çagalar plastmasadan, metaldan ýasalan gurnama toplumlaryndan dürli gurnawlary ýasamaklyga höwes bilen çemeleşýärler. Terbiýeçi körpelere ýörite çyzgylar we suratlar boýunça gurnawlary dogry yzygiderlilikde gurnamagy, gurnama böleklerini dürli görnüşde birikdirmegi öwredýär, olaryň özbaşdak işlerine gözegçilik edýär. Gurnama toplumlaryny çagalara hödürlemezden öň, terbiýeçi onuň bilen işlemegiň tärlerini ünsli öwrenmelidir.

Kagyzdan, tebigy we goşmaça serişdelerden gurnamak. *Kagyzdan* gurnamak bilen körpeler orta topardan başlap meşgullanýarlar. Çagalar galyň, ýazuw, ýylmanak kagyzlardan, olary reňkli kagyzlar bilen utgaşdyryp, dürli şekiljikleri, göwrümli oýnawaçlary ýasamagy öwrenýärler. Terbiýeçi olara kagyz bilen işlemegiň dürli tärlerini öwredýär.

Tebigy serişdelerden gurnamak sapaklarynda çagalar dürli tebigy serişdelerden: şäniklerden, hozuň, pissäniň, badamyň gabygyndan, gozalarydan, çöpjagazlardan we ş.m.-lerden guşlaryň, haýwanjyklaryň, erteki gahrymanlarynyň şekilini ýasamagy öwrenýärler.

Çagalar uly topardan başlap gurnamak işlerinde ulanyşdan galan ***goşmaça serişdeleri:*** boş gutujyklary, agaç naýçalary, plastik gaplary we ş.m. hem ulanýarlar. Goşmaça serişdelerden gurnamak körpelerde döredijilik başarnyklaryny ösdürmek arkaly, adamyň gol zähmeti bilen döredilen zatlara aýawly garaýşy ýüze çykarýar.

Kiçi toparda gurnamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Çagalar gurnama gurluşyk oýnawaçlary: kubjagaz, kerpiçjik, prizma we plastina (ýasy, gönüburçly şekil), olaryň daşky sypaty, şol şekilleriň stoluň üstünde dürli ýagdaýda goýluşy bilen tanyşdyrylýar. Olara ýönekeý gurnawlary gurnamak öwredilýär. Çagalar öz

gurnamalaryny daş-töweregini gurşap alýan zatlara meňzetmegi, ony şertlere görä özgertmegi öwrenýärler.

Maksatnamanyň geçilişi

Ilki çagalar kerpiçjik bilen tanyşdyrylýar. Terbiýeçi ony dik, kese, ýatyryp goýup bolýandygyny görkezýär. Şeýle hem kerpiçjikleri hatara düzüp, insiz ýodajygyň, inli köçäniň gurluşyny öwredýär. Ol çagalara gurjaklar üçin ýanyoda, ulaglar üçin ýol gurnamagy hödürleýär. Soňra çagalara haýwanjyklary paýlap, olaryň daşyna kerpiçleri dik goýup, agyl örmegi öwredýär. Dörtburçly haýatjyklary gurmak çagalarda bellibir kynçylyk döredýär. Munuň üçin terbiýeçi kubjagazlardan, kerpiçlerden, prizmalardan jaýjagaz gurýar. Soňra çagalara taraplary onuň diwarlary bilen ugurdaş haýatjyk gurnamagy tabşyrýar. Kynçylyk çekýän çagalar bir-biriniňkiden öwrenip bilýärler. Soňraky sapaklarda terbiýeçi iki dik goýlan kerpijiň üstünde kerpiji kese goýup girelge gurnamagy, onuň aşagyna kublary goýup beýgeltmegi, kese kerpijiň ýerine uzyn plastinany goýup, girelgäni inine ulaltmagy öwredýär. Bu şekilleri özleşdirenlerinden soňra, çagalara ilki 2-3 şekilden, soňra 5-6 şekilden gurjaklar üçin oturgyç, stol, seki, diwan, kürsi gurnamagy öwredýär. Terbiýeçi çagalara berlen gurjaga laýyk geller ýaly özgertmegi (ulaltmagy, beýgeltmegi) öwredýär.

Çagalar jaýlary gurnamagy, olary beýgeltmegi, giňeltmegi, ulaltmagy (uly ulag üçin giň hem beýik jaý, gurjak üçin 1 ýa-da köp gatlý jaý, minara we ş.m.) öwrenýärler. Çagalar ululy-kiçili jaýly, mallar üçin agylly, haýatly, ýodajykly howlyny uly gyzyklanma bilen gurnaýarlar. Terbiýeçi çagalaryň gurnawlar bilen oýnamaklary üçin olara dürli oýnawaçlary, kagyzdан ýasalan arçalary, agaçlary, gülleri paýlaýar.

Öwretmegiň usullary we türleri

Kiçi toparda çagalara gurnamak üçin kubjagazlardan kerpiçjiklerden, ýaşy tagtajyklardan hem-de üçburçly prizmalardan durýan gurluşyk toplumy berilýär. Okuw ýylynyň başynda terbiýeçi sapa-

gy 4-6 çagadan durýan toparçalar bilen geçýär. Soňra toparçadaky çagalaryň sany kem-kemden artdyrylyp, ýarym ýyldan soň sapak toparyň ähli çagalary bilen bilelikde alnyp barylýar. Kiçi topar-da terbiýeçi, esasan, düşündiriş-görkezme hem-de berkitmek usullaryny giňden ulanýar. Ol ilki çagalara şekiliň nusgasyny görkezýär. Soňra onuň dogry yzygiderlikde gurnalyşyny görkezip düşündirýär. Şekiliň, gurluşygyň nusgasy öwrenilende terbiýeçi ilki ony umumylykda synlamaklygy guraýar, onuň dürli böleklerden durýandygyny belleýär. Her bir bölegiň aýratynlygy, özboluşlylygy barada gürrüň berýär. Mysal üçin: jaýyň daşky we aralyk diwarlary bolýar, ýapgyt üçegi bar, diwarlary kubjagazlardan, kerpiçjiklerden düzmek bolýar, üçegi üçburçly prizmalardan gurulýar we ş.m. Terbiýeçi şekilleriň gurluşynyň dürli usullaryny öwredýär. Her bir çaga şol bir gurnawy özüçe gurup biler.

Sapagyň ahyrynda çagalara öz gurluşyklary bilen oýnamaklary üçin dürli oýunjaklar berilýär. Bu oýunlar çagalary gurnamaklyga höweslendirýär. Gurluşyk oýnawaçlarynyň atlaryny ýatlarynda saklamaklary üçin ýygналанда “Haýsy bölek ýok?”, “Jadyly halta”, “Meňzeş şekilleri ýygna” we ş.m. oýunlary ulanmak bolýar.

Dürli goşgujyklardan, ertekilerden, hekaýajyklardan bölekleri okap bermek sapaklaryň has-da gyzykly bolmagyna getirýär.

Sapakdan soň terbiýeçi çagalaryň şekilleri ýygnaп, ýerli-ýerinde saýhallap goýuşlaryna gözegçilik edýär.

Orta toparda gurnamak

Orta toparda gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Çagalara öňden tanyş bolan gurnama oýnawaçlary (kubjagaz, kerpiçjik, plastina, prizma) bilen birlikde orta toparda täze bölekleri (pürsjagaz, silindr), olaryň esasy sypatlaryny (şekili, durnuklylygy) göz önünde tutmak bilen tapawutlandyrmak, atlandyrmak we dogry ulanmak öwredilýär.

Çagalar gurnawlary özbaşdak seljermegi, onuň esasy böleklerini tapawutlandyrmagy, olary ululygy we daş görnüşi boýunça tapa-

wutlandyrmagy, gurnawlaryň bölekleriniň ýerleşişlerini (ulagyň hereketlendirijisini, kejebesini, nowasyny we ş.m.) tapawutlandyrmagy, olaryň niýetlenişini saýlamagy öwrenýärler.

Eger kiçi toparda çagalara, esasan, nusga we terbiýeçiniň görkezmesi boýunça gurnamak öwredilen bolsa, orta toparda tema (olara tanyş bolan), şertler we öz pikiri boýunça gurnamak öwredilýär. Munda terbiýeçi çagalaryň ünsüni, esasan, gurnamagyň yzygiderliligini önünden meýilnamalaşdyrmagy, ölçegi we durnuklylygy boýunça şekilleri önünden saýlamaga gönükdirýär.

Terbiýeçi orta toparda çagalara gurnalýan zatlarda olaryň esasy alamatlaryny tapawutlandyrmagy, bu alamatlar boýunça deňeşdirmegi we toparlara bölmegi öwretmäge başlaýar. Dürli gurnawlaryň niýetlenişi, olar bilen oýnamak mümkinçilikleri baradaky düşüňjeleri kemala getirýär. Ýönekeý gurnawlary gurnamak bilen çagalar giňişligi ýapmak bilen kerpiçjikleri bir-birine deňişdirip goýmak, zatlary özara deňeşdirmek we ş.m. başarnyklary ele alýarlar.

Maksatnamanyň geçilişi

Ýylyň başynda maksatnamany biraz çylşyrymlaşdyrmak bilen kiçi toparyň temalaryny gaýtalaýan sapak geçirilýär (meselem, dürli oýunjaklar üçin derwezeleri (giň, dar, beýik), jaýlaryň dürli görnüşini gurnamak).

Indiki sapaklarda çagalar nusga we terbiýeçiniň görkezmesi boýunça çylşyrymly bolmadyk gurluşly awtobusy, ýük awtoulagyny gurnaýarlar. Çagalar bu ýerde turbaça (silindr) bilen tanyşýarlar, ony dogry we alamatlaryna laýyklykda ulanmagy öwrenýärler. Her bir gurnawy özleşdirmäge birnäçe sapak berilýär. Birinji sapakda çagalar nusga boýunça gurnamagy, indiki sapakda bolsa bu nusgany goýlan şertlere laýyklykda özbaşdak özgertmegi öwrenýärler.

Islendik tema kem-kem çylşyrymlaşýan gurnawlary gurnamagy öwretmek bilen özleşdirilýär. Ol gurnawlaryň her birini çagalar terbiýeçiniň ýolbaşçylygynda özleşdirýärler, onuň dürli görnüşlerini (beýik, uzyn, giň) bolsa özbaşdak ýerine ýetirýärler. Soňraky sapak-

larda ýumuşlary ýerine ýetirmek bilen bir hatarda çagalara hyýalyň boýunça gurnamak hödürlenýär.

Öwretmegiň usullary we türleri

Çagalara haýsydyr bir täze gurnawy (dürli görnüşli jaýlary, ulaglary) gurnagy öwretmek bilen terbiýeçi çagalary zatlaryň özi ýa-da onuň şekili bilen tanyşdyrýar, onuň esasy böleklerini tapawutlandyrmaga we olaryň niýetlenilişini kesgitlemäge kömek edýär.

Sapakda gurnawyň nusgasy derňelende çagalaryň tejribesini peýdalanmak bilen terbiýeçi zatlaryň we onuň gurnawynyň arasyndaky baglanyşygy bellemäge kömek edýär. Derňemäge çagalaryň özlerini çekýär, zatlaryň haýsy böleklerden durýandygyny we gurnawyň haýsy böleklerden gurnalandygyny soraýar, eger çagalar ýalňyşsalar düzediş berýär, kynçylyk çekýänleri ugrukdyrýar.

Pikirlenme boýunça gurnamak sapaklarynda terbiýeçi çagalara tanyş bolan gurnama böleklerini (kerpiçleri, prizmalary we ş.m.), olaryň ýanynda bolsa dürli maýda oýunjaklary: gurjaklary, haýwanjyklary, ulag serişdelerini goýýar. Çagalaryň nämäni, nämä niýetläp gurnajakdyklaryny anyklaýar, çagalaryň käbirine bular barada gürrüň bermegi teklipe edýär. Çagalar ilki gerek bölekleri saýlap, ondan soň işe başlaýarlar. Terbiýeçi taýýar gurnawlary seljermek bilen çagalaryň oýlaptapyjylygyny aýratyn belleýär.

Çagalara şertler boýunça gurnamagy öwretmek bilen (haçan-da gurnawlaryň taýýar nusgasy berilmän, diňe temasy we laýyk gelmeli şertleri aýdylanda) terbiýeçi her çaga öz işini özbaşdak ýerine ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Orta toparda kagyздan we tebigy serişdelerden gurnamak

Maksatnamanyň wezipeleri

II çäryekden başlap çagalar täze gurnama serişdesi, ýagny kagyzy, onuň aýratynlyklary bilen tanyşýarlar. Olara gönüburçly kagyzy eple-

mek, şekilleri ýelimlemek (jaýyň penjirelerini, gapylaryny, awtobusyň tigrlerini) öwredilýär.

Çagalar tebigy serişdelerden plastilin ulanmak bilen önümleri taýýarlamaga çekilip başlanýar. Terbiýeçi çagalaryň önünde tebigy önümleriň baý mümkinçiliklerini açmaga çalyşýar.

Maksatnamanyň geçilişi

Kagyzdан gurnamak boýunça ilkinji sapaklarda terbiýeçi özüniň kagyzdан ýasan zatlarynyň birnäçesini: oýunjaklary (jaýjagazy, sebetjigi, depderçäni we ş.m.) görkezýär. Kagyzdан oýnamak, sowgat etmek üçin dürli gyzykly oýnawaçlary ýasap bolýanlygy barada gürrüň berýär. Terbiýeçi çagalara kagyzy ikä eplemegi öwredýär. Terbiýeçiniň görkezmesi we düşündirmesi boýunça surat çekmek üçin reňkli daşly depderçe ýasaýarlar. Indiki sapakda, Täze ýyl baýramy üçin baýdajyklary ýasanlarynda, bu başarnyk berkidilýär.

Soňraky sapaklarda jaýjagazy, awtobusy, yük awtoulagyny, gurjaklar üçin bezeg şaý-seplerini ýasamak bilen çagalar gurnamak başarnyklaryny berkidýärler.

Tomus döwri çagalar tebigy serişdelerden dürli zatlary ýasamaga çekilip başlanylýar. Ilki bilen terbiýeçi çagalary bu serişdeleriň özboluşlylygy bilen tanyşdyrýar we olardan ýasalan ýönekeý şekilleri (ýapraklardan telpejigi, grek hozunyň gabygyndan gaýyjagy, gozardan guşjagazy we ş.m.) görkezip, onuň nähili ýerine ýetirilýändigini düşündirýär, dürli zatlaryň arasyndaky meňzeşligi tapmagy öwredýär. Bölekleri birikdirmek üçin reňklerine laýyk gelýän plastilini ulanmagy maslahat berýär.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Terbiýeçi düşündirmek bilen nusgany görkezmek tärini heniz çagalarda kagyz we tebigy serişdeler bilen işlemek endikleri özleşdirilmänkä ulanýar. Düşündirmeklik takyk we gysga bolmalydyr. Terbiýeçi näçe aýdyň hem çeper keşpli düşündirse, şonça-da çagalar berlen ýumşuň üstünlikli hötdesinden gelerler. Kem-kemden çagalar

kagyzy ikä eplemegiň tärlerini ele aldyklaryça, terbiýeçi jikme-jik düşündirmezden nusgany görkezmek bilen çäklenýär.

Haçan-da çagalara birnäçe hereketleri talap edýän çylşyrymly gurluş berilýän bolsa, terbiýeçi ýerine ýetirmegiň zygiderliligini we tärini görkezip düşündirýär. Eger-de ýasaljak zat ýönekeý bolsa, terbiýeçi nusgany mysal hökmünde görkezýär, ony derňeýär, ýerine ýetirilişini düşündirmeýär. Meselem, surat depderçesini taýýarlamak sapagynda terbiýeçi ýelimlemek bilen bezelen birnäçe depderçeleri görkezýär, çagalara ony taýýarlamagyň tärlerini ýatladýar, soňra şunuň ýaly depderçäni özbaşdak ýasap, olary bezemegi teklipl edýär.

Okuw ýylynyň ahyrynda, çagalarda eýýäm kagyz bilen işlemegiň ýeterlik tejribesi toplanandan soň, terbiýeçi hyýalyň boýunça gurnamak sapagyny guraýar. Sapakdan 1-2 gün öň ol kagyzdan ýasalan, eýýäm çagalara tanyş şekilleriň kiçiräk sergisini taýýarlaýar we çagalar bilen olaryň ýasalyşyny ýatlaýar. Sapagyň başynda önünden taýýarlanylýan gerekli bölekleri (galyň kagyzdan gönüburçluklary, inedördülli, zolaklary, tegelekleri) saýlap almagy teklipl edýär. Sapagyň gidişinde terbiýeçi çagalaryň işlerine ýolbaşçylyk edýär, maslahatlar, ugrukdyryjy soraglar, käwagt amaly hereketler bilen ýolbaşçylyk edýär, her çaganyň öz pikirine eýermegine gözegçilik edýär. Taýýar önümleri seljermek bilen terbiýeçi ilki çagalaryň döredijiligini ýüze çykarýanlaryny, soňra has arassa we dogry ýerine ýetirilenlerini belleýär.

Tebigy serişdelerden gurnamagy öwretmegiň diňe ýylyň ahyrynda başlanýandygy we heniz çagalarda hiç hili tejribäniň ýokdugy sebäpli, maksatnama tarapyndan hödürlenýän az sanly önümleri çagalar terbiýeçiniň görkezmesi hem düşündirmesi boýunça ýasaýarlar. Terbiýeçi grek hozunyň gabygyndan kirpiniň şeklini ýasamagy öwredeninde ilki bilen çagalary janly kirpi ýa-da onuň suratdaky şekili bilen tanyşdyrýar, onuň tikenler bilen örtülen göwresiniň, süýnmek tumsugynyň we ş.m. şeklini tapawutlandyrmaga kömek edýär. Soňra sapakda taýýar önümi görkezip, onuň hakyky kirpi bilen meňzeşligini belleýär we ony nähili ýasamalydygyny jikme-jik düşündirýär, ony ýerine ýetirýärkäler maslahat, bölekleyin görkezmek we ş.m. bilen kömek edýär.

Seýilgählerde, meýdançalarda gezelenç edilen wagtynda agaçlaryň täsin böleklerine, guran şahajyklara, dürli çigitlere we tohumlara çagalaryň ünsüni gönükdirmeli. Olaryň dürli haýwanjyklara, guşjagazlara çalyň edýändiglerini düşündirmeli. Şeýle deňeşdirmeler çagalary geň galdyrýar. Aýratyn hem çagalar bilen olardan nämeleri ýasap boljakdygyny çagalaryň hyýalynda janlandyrmak örän möhümdir. Terbiýeçi: “Gozalar kellesi telpekli adamjygy ýada salmaýarmy? Gozanyň adamjygyň şekiline meňzemegi üçin ýene näme edip bolar? Guran şahajyk agaja meňzeýär (oňa diňe ýaprak ýetmeýär)” diýen ýaly sowallar arkaly söhbetdeşlik guraýar.

Sapakdan boş wagtlarynda çagalar bilen köpçülikleýin işleri ýerine ýetirip bolar. Ýasy tagtanyň üstüne üç-dört sany arça gozalaryny goýuşdyryp, terbiýeçi çagalar bilen bilelikde “Arça tokaýlygy” diýen täsin mazmunly işi döredýär. Gozalaryň ýerine guran şahajyklary dürtüşdirip, oňa üç-dört sany ýaprajygy (ýaprajyklary kagyzzan gyrykyp taýynlap bolýar) hem ýelimläp, güýzki agaçlaryň toplumy emele getirilýär.

Indiki sapaklarda grek hozunyň gabygyndan ýelkenli gaýyjak ýasamagy tekliplap edip bolar. Bölejikleri berkitmek üçin bu toparda plastilin ulanylýar.

Çagalaryň ýasan önümleriniň niýetlenişi boýunça ulanylmagy (depderi surat çekmek üçin, gaýyjaklary, ulaglary, jaýjagazlary oýnamak üçin we ş.m.) çagalaryň höwesini artdyrýar. Olar indiki işlerini has arassa hem döredijilikli ýerine ýetirmäge çalyşýarlar.

Uly toparda gurnamak

Uly toparda gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Uly toparda zatlary seljermegi, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny tapawutlandyrmagy, deňeşdirmegi öwretmek dowam etdirilýär. Olaryň öz gurnawlaryny dürli ýagdaýlara laýyklykda gurnamak ukypalary ösdürilýär. Çagalara öňünde goýlan wezipeleri özbaşdak ýerine ýetirmek öwredilýär. Olara berlen temada suratlaryň, gürrüňleriň esasynda

binanyň, seýilgähiň we ş.m. şekillerini özbaşdak gurnamak öwredilýär.

Olar şekilleri ykjam gurnamak, gurnamakda germewleri ulanmak, bölekleri ýerlikli ulanyp, beýik binalary örmek ýaly gurnamagyň tärlerini öwrenýärler. Çagalar täze şekiller: inli, insiz, uzyn, kelte, dörtburçly, üçburçly tagtajyklar, togalak, dörtburçly pürsjagazlar bilen tanyşdyrylýar. Olara bir şekili başga bir şekil bilen çalyşmak (kuby iki sany üçburçly prizma bilen ýa-da kerpiçjikler bilen çalyşmak) öwredilýär.

Köpçülikleýin gurnamak bilen çagalar agzybirlikde, maslahatlaşyp işlemegi öwrenýärler.

Maksatnamanyň geçilişi

Uly toparda çagalara tabşyrylýan ýumuşlaryň temasy orta toparyňka meňzeş hem bolsa gurnawlaryň gurluşy çylşyrymlaşýar. Çagalaryň bir şekili beýleki bir bölegi bilen çalşyryp bilmek başarnygyny ösdürmek üçin terbiýeçi nusgany görkezip, bellibir ýumuş tabşyrýar. Çagalar şol gurnawy bar bolan böleklerden düzýärler.

Çagalaryň giňişlik duýgusyny ösdürmek üçin ilki terbiýeçi bir jaýjagazyň daşyna haýatjyk gurup görkezýär. Soňra çagalar 1, 2, 3 we ondan hem köp jaýjagazlaryň daşyna haýaty özbaşdak düzýärler.

Garaşsyz, baky Bitarap Diýarymyzyň gözeli binalaryny gurnamak sapagynda çagalara binalaryň (mysal üçin, Ruhýet köşgüniň, Gurjak teatrynyň binasynyň) suraty görkezilýär, olaryň gurluşy derňelýär. Suratlary synlamak arkaly çagalarda gurulýan desga barada umumylaşdyrylan düşüňjeler kemala getirilýär.

Terbiýeçi binanyň nusgasyny özbaşdak gurnamagy teklipe edýär. Sapagyň ahyrynda çagalaryň gurnamalary derňelýär, oňat işler tapawutlandyrylýar, kemçilikleriň sebäbi anyklanylýar.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Uly toparda düşündiriş-görkezme, berkitme, gözleg-ewristik usullary giňden ulanylýar. Çagalara ilki gurnamaly zatlaryň suraty, nusgasy görkezilýär, olar barada gürrüň berilýär. Soňra çagalar şol gürrüňleriň, gezelenç döwründe gören zatlarynyň esasynda berlen temada gurnama girişýärler.

Bu toparda gürrüň usullaryny ulanmak hem oňat netije berýär. Gurnamagyň täze usuly çagalara, esasan, olaryň nähili ýerine ýetirmelidigine degişli soraglary bermek arkaly öwredilýär.

5-6 ýaşly çagalarda baglanyşykly sözleşşiň ýüze çykmagy çagalaryň ýoldaşlary bilen pikir alyşmaktaryna, özara maslahatlaşmaktaryna mümkinçilik berýär, olar nämäni we nähili gurnamalydygyny öňünden şertleşip bilýärler. Ýöne şeýle başarnyklar entek ýeterlik derejede durnukly däldir we çagalaryň özara gatnaşyklarynda hoşmeýilliligi kemala getirýän terbiýeçiniň gündelik gözegçiligini talap edýändir.

Bu toparlarda gurnawyň görnüşindäki özboluşly alamatlary görmegi, olary özleşdirmegi, gurnawyň böleklerini hertaraplaýyn goýmagy öwretmek wezipesi goýulýar.

Gurnamak işinde gurnalýan zatlaryň (ulaglaryň, desgalaryň) dürli görnüşlerini synlamagyň hem uly ähmiýeti bardyr.

Terbiýeçiniň ýasan gurnawynyň nusgasy, köplenç, çagalara onuň esasy böleklerini görkezmek we gerekli bölekleri saýlap almak üçin mysaly nusga hökmünde görkezilýär. Mysal üçin, awtoulag kejebesi, nowasy, tigiri bolmaly. Şeýle ýagdaýda çagalar awtoulaglaryň bölekleri bilen üstüni ýetirip bilerler (mysal üçin, çagalar ätiýaçlyk tigirlirini we ş.m. goýup bilerler). Nusga hökmünde gurnawyň suratyny, fotosuratyny hem ulanyň bolar.

Sapaklarda çagalar desganyň ol ýa-da beýleki böleklerini nusgadydan başgaça hem gurnap bilerler. Mysal üçin, öýüň penjiresini diňe bir kerpiçjiklerden däl-de, eýsem, kiçijik pürslerden, üçegiň bezegini diňe silindrden däl-de, eýsem, prizmalardan gurnamak bolar.

Uly toparda kagyzzan, tebigy we goşmaça serişdelerden gurnamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Çagalara kagyzy ikä, dörde, diagonal boýunça eplemek, inedördül kagyzy on alty sany inedördül eplemek, kagyzzan tegelek gyrkmak, konus ýasamak öwredilýär. Olara ülni boýunça, ýönekeý çyzgy boýunça dogry gyrkmak öwredilýär. Gapyrjaklardan, sapak tigrilerinden, reňkli simjagazlardan, porolondan, penoplastdan we ş.m.-lerden dürli şekiljikleri ýasamak, tohumlary, gozalary ýelim, otluçöp bilen birikdirip haýwanjyklary, guşlary ýasamak öwredilýär. Çagalaryň oýlaptapyjylygy, işe döredijilikli çemeleşmesi höweslendirilýär.

Çagalara tebigy serişdeleri maksadalaýyk we tygşyly peýdalanmak öwredilýär. Olarda göz önüne getirmek, çeperçilik duýgulary, döredijilikli işlemek başarnyklary we ykjamlyk ýaly endikler terbiýelenýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Ilki çagalar öňki öwrenen zatlaryny gaýtalaýarlar. Soňra olara inedördül kagyzzan sebetjik, gutujyk, öýjagaz ýasamak öwredilýär. Ilki terbiýeçi şekiliň ýasalyşyny düşündirýär. Soňra çagalar ülnüleri özbaşdak gyrkyp, bir-birine ýelimleýärler.

Çagalara konus ýasamak öwredilende, ilki olara ýarty tegelek berilýär. Soňra olar tegelegi iki epläp gyrkmagy öwrenýärler. Munuň üçin olara paraşýut, uzyn köýnekli gurjak ýasamak tabşyrylýar.

Soňra çagalara silindr (turbaça) ýasamak öwredilýär. Bu bolsa olara silindrlerden hem-de konusdan guşlaryň, haýwanjyklaryň şekilini ýasamaga mümkinçilik berýär. Olara “Tilki we towşan”, “Oglanjyk we Goňurja” diýen ýaly temalarda şekil gurnamagy hödürlenilýär. Bu toparda oýnawaçlar, esasan, reňkli kagyzzan ýerine ýetirilýär. Onuň üçin kagyz ýeterlik derejede galyň bolmalydyr. Käbir ýagdaýlarda surat depderiniň kagyzy hem ulanylýar.

Tebigy serişdelerden gurnamaga Diýarymyzyň gözel ýerleri, tebigatymyzyň aýratynlygy, çagalar bagyny, öýümizi gurşap alýan agaçlaryň, ösümlikleriň özboluşlylygy barada gürrüň bermek bilen girişmek bolýar. Soňra terbiýeçi guran agaç şahalaryndan, şaniklerden, çigitlerden, mekgäniň palajyndan dürli şekiljikleri ýasap bolýandygyny aýdýar, olaryň nusgalaryny görkezýär. Şol şekilleriň ýasalyşyny, bölekleriň bir-birine birikdirilişini (plastilin, ýelim, çöpja-gazlar, sim bilen) düşündirýär. Soňra çagalara guşlaryň, haýwanlaryň, erteki gahrymanlarynyň şekillerini ýasamagy hödürleýär. Her bir şekil ýasalmaždan öň terbiýeçi onuň gurluşy, nämelerden ýasap bolýandygy barada söhbetdeşlik guraýar. Sapagyň ahyrynda ýasalan şekilleri mazmun baglanyşygy boýunça ýygnamak bolýar.

Goşmaça serişdelerden şekiljikleri ýasamaklyga girişmezden öň terbiýeçi şol enjamlaryň aýratynlyklary, böleklere bölünişi, birikdirilişi bilen tanyşdyrýar. Olardan gurjajyk, jüýjek ýasamagy öwredýär. Täze ýyl baýramçylygy üçin çagalar arça oýnawaçlaryny ýasayarlar.

Gapyrjaklardan awtobus ýasamagy ilki terbiýeçiniň özi görkezýär. Indiki sapakda çagalar olary bir-birine birikdirip, daşyna kagyz ýelimleýärler. Soňra onuň penjirelerini, gapysyny hem-de tigrilerini ýelimleýärler. Şu usulda çagalar ýük ulaglarynyň, gäminiň şekilini ýasamagy öwrenýärler.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Kagyzdan we beýleki serişdelerden gurnamagy öwredeninde terbiýeçi bölekleýin görkezme usulyny, nusgany synlamak, ugrukdyryjy sowallary bermek bilen çagalary işe gönükdirýär. Terbiýeçi ilki şekili ýasajak zady synlamaklygy guraýar. Çagalara nusgany berip, “Şu oýnawaçlar haýsy böleklerden ýasalypdyr?”, “Ilki nämeden başlamaly?” ýaly sowallar bilen çagalary ugrukdyrýar. Ol diňe täze, çagalara nätanyş tärleri görkezýär.

Tebigy serişdelerden oýnawaç ýasamaga başlamak bilen terbiýeçi gysgajyk söhbetdeşlikler arkaly çagalaryň ünsüni daş-töweregimizi gurşap alýan tebigata çekýär. Söhbetdeşligiň soňunda tebigatyň adam-

lar üçin diňe bir şatlyk getirmän, eýsem, onuň peýdalydygy baradaky netijä gelinýär. Terbiýeçi tebigaty goramalydygyny nygtaýar. Çagalary oýnawaç üçin diňe ýere gaçan we guran şahalary ýygnaýarlar.

Çagalara güllerin baldaklaryny ýasamak üçin maýyşgak simlerini peýdalanyşyny, ýelimiň kömegi bilen bölejiklerini esasy bölege birleşdirilişini görkezmeli.

Çagalary dürli ýeleklerini peýdalanylyşy bilen hem tanyşdyrmak bolar (ak ýelekler akwarel reňki bilen aňsat reňklenilýär). Olardan guşjagazlaryň guýrukларыny, ganatlaryny ýasap bolar. Ýelekden edilen guýrujaklar guşuň keşbini gowy janlandyrýar. Olardan täsin gülleri hem ýasap bolýar. Munuň üçin plastilinden edilen tegelejigiň ortasyny kiçiräk balykgulaklar bilen ýa-da gozanyň telpejigi bilen bezäp, töweregine ýelejikleri dürtüşdirmeli. Sim ulanmak bilen ýasalan şeýle güller çagalarda göwnühoşluk döredýär.

Düzgün bolşy ýaly, uly toparyň çagalary biz we pyçak bilen işlemeýärler. Şol esbaplar bilen ähli işleri terbiýeçi ýerine ýetirýär.

Gurnaw üçin saýlanan tema mümkin boldugyndan çagalara gyzykly bolmalydyr. Terbiýeçi söhbetdeşligiň dowamynda gurnawy nämäniň kömegi bilen ýasap boljakdygyny soraýar. Bu çagalaryň şekili edil terbiýeçiniň aýdyşy ýaly ýerine ýetirmelidiklerini aňlatmaýar. Olaryň özlari oýunjaklary nähili ýasajakdyklary barada gürrüň berýärler, nämäni we nähili şekillendirmelidigi barada oýlanýarlar. Terbiýeçi söhbetdeşligi ugrukdyrmak üçin edebi çeşmelere salgylanýar.

Çagalary gurnamaklyga höweslendirmek üçin ýygy-ýygydan olaryň işleriniň sergileri guralýar. Şekili ýasaljak zatlar barada tapmacalary çözdürmek, goşgulary, ertekileri okap bermek çagalary sapaga has-da gyzyklandyryp biler.

Amaly ýumuşlar

1. Çagalaryň ýerine ýetiren işlerini, zatlaryň nusgalaryny, amaly-haşam sungatynyň önümlerini derňemek.
2. Şekillendirmegiň usullaryny we tärlerini öwretmekde türgenleşmek.
3. Sapaklaryň maksadyna, wezipelerine laýyklykda okatmagyň usullaryny we tärlerini saýlap almak.

**Mekdebe taýýarlaýyş toparynda gurnamak.
Mekdebe taýýarlaýyş toparynda gurnama oýnawaçlaryndan
gurnamak**

Maksatnamanyň wezipeleri

Bu topardaky çagalara şekillendirjek zatlaryny synlanlarynda olaryň umumy, şeýle hem anyk alamatlaryny tapawutlandyrmagy, olaryň daş keşbini tanyş geometrik jisimleri bilen meňzeşligi boýunça derňemegi öwretmeli.

Çagalar gurnawyň böleklerindäki deňýanlylygy (simmetriýany) we ululyk gatnaşyklary (proporsiýalary) göz çaky bilen kesgitläp hem-de laýyk gelýän bölekleri saýlap almak bilen olary gurnamagy, gurnawlary owadan hem-de maksadalaýyk bezemegi öwrenýärler.

Çagalar öz gurnawynyň nähili boljakdygyny, ony döretmek üçin nähili serişdeler ulanylsa gowy boljagyny we nähili yzygiderlilikde hereket etjekdiklerini göz önüne getirip bilmelidirler, bular barada gürrüň bermegi başarmalydyrlar. Çagalar suratlar boýunça, ýatdan we goýlan şertler boýunça köp mukdarly serişdelerden çylşyrymly gurnawlary gurnaýarlar.

Bu gurnawlar gurnalanda zadyň şekiliniň we onuň niýetlenişiniň arasyndaky baglanyşygy ýola goýmak ukybyny, aýratyn bölekleriň gurluşyny hem-de ululygyny özbaşdak kesgitlemek işini önünden meýilnamalaşdyrmak ukybyny berkitmegi dowam etdirmeli.

Maksatnamanyň geçilişi

Bu toparda çagalary ulag serişdeleriniň dürli görnüşleri, binalar we beýleki gurluşyklar bilen maksatly tanyşdyrmaga uly ähmiýet berilýär. Munda diňe olaryň umumy alamatlaryna däl-de, eýsem, şol gurluşyklaryň anyk aýratynlyklaryna hem üns berilýär, olaryň çeperçilik gymmaty hem-de niýetlenişine laýyklygy bellenilýär. Alnan düşüňjeleri çagalar soňra öz gurnawlarynda beýan edýärler.

Çagalara zatlaryň daş keşbi we onuň niýetlenişiniň arasyndaky baglanyşygy ýola goýmak başarnygyny bermek maksady bilen “Şä-

her ulag serişdeleri” (ýa-da oba hojalyk ulaglary) temasynda sapaklar geçirilýär. Gözegçilik wagtynda çagalarda ulag serişdeleriniň köpdürlüligi baradaky düşüňjeler berkeýär. Terbiýeçi ulag serişdesiniň her görnüşiniň gurluşynyň onuň niýetlenişine baglydygyny belleýär. Birinji sapakda çagalar ýük daşamaga niýetlenen, indikide ýolagçylary gatnatmaga niýetlenen ulag serişdesini gurnaýarlar.

Dürli görnüşli jaýlary gurnamakda çagalaryň tejribesi baýlaşýar, (köp gatly ýaşaýyş jaýy, edara jaýy, ertekidäki öýjagaz, teatr). “Şäher köçesini, meýdançasyny gurnamak” temasynda sapak geçirmezden ozal binalaryň özara ýerleşişine, gözelligi çözgüdine ünsi çekmek bilen şähere maksatly gezelenç guralýar. Sapakda çagalary toparçalara bölüp, olaryň her birine hemme jaýlaryň ýüzüni merkeze tarap edip, bir meýdançanyň (köçäniň) gyrasyndaky binalary gurnamagy teklipe edýär. Dürli gurluşyklary: teatrlary, kinoteatrlary we beýleki jemgyýetçilik binalaryny gurnamak bilen çagalar olaryň esasy böleklerini tapawutlandyrmak, olaryň daş görnüşini tanyş geometrik jisimler bilen meňzeşligi boýunça kesgitlemek başarnyklaryny ele alýarlar.

Öwretmegiň usullary we tärleri

Bu toparda, esasan, berlen ýumuş, surat, fotosurat, çyzgy boýunça ýerine ýetirmek başarnyklaryna daýanýan gurnamagy öwretmegiň usullary we tärleri ulanylýar. Şonuň üçin, köplenç, gurnawyň diňe temasy, käbir şertleri hödürlenýär. Çagalar uly topardaka garanyňda öz önlerinde goýlan has çylşyrymly şertlere laýyklykda gurnaýarlar (meselem, iki gatly dükanýň jaýy ýa-da üç girelgeli dört gatly ýaşaýyş jaýyny we ş.m.).

Nusgalar köplenç fotosuratlar, suratlar görnüşinde berilýär. Käbir ýagdaýlarda terbiýeçi tarapyndan ýerine ýetirilýän gurnawyň nusgasyny ulanmak bolar. Ýöne bu usul eýýäm bu ýaşdaky çagalara öwretmek üçin häsiýetli däl. Ýumşy düşündireninde terbiýeçi gurnamagyň täze usulyny bölekleyin görkezmege ulanyp biler. Bu toparda çagalaryň gurnalýan zatlar baradaky düşüňjelerini baýlaşdyrmak üçin ýygy-ýygydan gezelençler we gürrüňler geçirilýär. Her bir gezelenç çagalaryň indiki sapakda çözjek kesgitli meselelerini özleşdirmäge

gönükdirilendir. Şähäre (oba) gezelenç wagtynda terbiýeçi çagalaryň ünsüni köçeleriň, meýdançalaryň keşbine çekmek bilen ymaratlaryň gözelliginiň onuň gurluşy, jaýlaryň oýlanyşykly ýerleşdirilişi bilen hem kesgitleýändigini belleýär.

Çagalarda bilimleri we başarnyklary ele almaga gyzyklanmalary terbiýelemek, zatlar, olary gurluşy, giňişlikdäki ýagdaýy, gurnawy taýýarlamak, onuň ýerine ýetiriliş yzygiderliligini anyklamak başarnyklaryny we göz önüne getirmelerini kemala getirmek zerurdyr. İşlerini önünden meýilnamalaşdyrmak başarnyklaryna öňki toparlardaka garanyňda uly talap bildirilýär. Çagalar gurnawyň nähili boljakdygyny we onuň umumy alamatlaryny ony ýerine ýetirmezden öň (gurnaw birneme çylşyrymlaşdyrylýan-da bolsa) göz önüne getirip bilmelidirler we nähili bölekleriň gerekdigini anyklamagy başarmalydyrlar.

6-7 ýaşly çagalarda köpçülik bolup işlemek başarnyklaryny terbiýelemäge uly üns berilýär. Çagalara diňe bir aýry-aýry desgalary gurnamak öwredilmän, eýsem köpçülik bolup, desgalar toplumyny gurnamak hem öwredilýär. Sapaklary gurnamakda, esasan, söz üsti tabşyryklar, tema degişli suratlar, fotosuratlar, çyzgylar ulanylýar.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda kagyzdan, tebigy we goşmaça serişdelerden gurnamak

Maksatnamanyň wezipeleri

Ilkinji sapaklarda çagalaryň uly toparda kagyz bilen işlemekde ele alan başarnyklary we endikleri berkidilýär. Bu toparda gurnamak sapagy oýun bilen berk baglanyşyklydyr. Oýunlar çagalaryň islegleri boýunça ýüze çykýar, olar, köplenç, birnäçe günläp şol oýnawajy oýnaýarlar. Oýun döwründe çagalar öz gurnawlaryny we oýnawajlaryny kämilleşdirýärler. Şonuň üçin hem okuw otagynda körpeleriň ýasan gurnawlaryny we oýunjaklaryny saklamak üçin şertler döredilmelidir.

Çagalaryň özara tejribe alyşmaklary üçin, olaryň ýasan işleriniň sergileri guralyp, olar köpçülikleýin synlanylyp, seljerilmelidir. Gur-

nawlary çagalar uly gyzyklanma bilen synlaýarlar. Şeýle mümkinçiliklerden peýdalanyň, terbiýeçi şol bir gurnawyň, oýnawajyň dürli görnüşlerine, bezelişiniň tärlerine çagalaryň ünsüni çekýär.

Çagalar kagyzy beýleki serişdeler bilen utgaşdyryp, dürli zatlary ýasamagy öwrenýärler. Tebigy serişdelerden zatlary taýýarlamak sapaklarynda terbiýeçi olaryň tebigy serişdeleri ulanmagy, aýratyn bölekleri dürli usullar bilen (ýelim, sim, plastilin, çöpjagaz we ş.m. bilen) berkitmegi öwredýär. Çagalar terbiýeçiniň tabşyrygy we öz pikirleri boýunça adamlaryň, haýwanlaryň, guşlaryň, balyklaryň, kebelekleriň we ş.m. şekillerini ýasaýarlar. Çagalara baglaryň şahalaryndaky, köklerindäki tanyş erteki gahrymanlarynyň, haýwanlaryň şekili bilen meňzeşligi gözlemegi öwretmek örän wajypdyr. Şonuň netijesinde çagalarda döredijilik we oýlapyjylyk başarnyklary kämilleşýär.

Maksatnamanyň geçilişi

Çyzylan çyzyklar boýunça kagyzy eplemek, gyrkmak we göwürümlü şekilde ýelimlemek, ülni, çyzgy boýunça işlemek başarnyklary mebel ýasamak sapaklarynda berkidilýär. Şu sapakda çagalara çyzgyç bilen dogry işlemek öwredilýär. Soňra terbiýeçi kagyздan hereketlenýän oýnawaçlary ýasamagyň tärleri bilen tanyşdyrýar. Çagalar dutar çalyan oglanjygyň, bökjekleýän owlajygyň şeklini uly gyzyklanma bilen ýasaýarlar.

Bu toparda terbiýeçi çagalaryň goşmaça serişdelerden gurnamak boýunça öňki toparda özleşdirilen endiklerini berkidýär (aýlanýan tigirleri berkitmek, beýleki taýýar şekillerden has durnukly, ykjam zatlary taýýarlamak, pikir boýunça gurnamak, gutulardan, kartondan, kagyздan gurnamak).

Terbiýeçiniň kömegi bilen çagalar gutulardan, kagyздan aýratyn şekilleri esasy bölege sapak bilen berkidip, ulaglary, hereket edýän oýunjaklary taýýarlaýarlar.

Tebigy önümlerden zatlary taýýarlamak boýunça sapaklar, esasan, tomus we güýz döwürleri geçirilýär. Sapakdan birnäçe gün öň terbiýeçi çagalara temany habar berýär we gerekli zatlary ýygnamagy teklip edýär. Soňra alan bilimlerini we başarnyklaryny çagalar

hyýalyň boýunça gurnamak sapaklarynda, şeýle hem sapaklardan daşary işde berkidýärler.

Öwretmegiň usullary we türleri

Bu toparda çagalar kagyzdan, tebigy we goşmaça serişdelerden gurnamak boýunça bellibir derejede başarnyklary talap edýän has çylşyrymly gurluşly zatlary taýýarlamagy özleşdirýärler. Şonuň üçin terbiýeçi önümi taýýarlamagyň yzygiderliligini giňişleýin düşündirmegi hem-de görkezmegi ýygy-ýygydan ulanýar. Önümi ýasamaga köp wagt gerek bolsa, terbiýeçi işi bölekleyin düşündirýär.

Eger çagalar şekili ýasamagyň eýýäm tanyş usullaryny ulanýan bolsalar, terbiýeçi nusgany derňeýär, bölekleyin görkezýär ýa-da çagalaryň bilimlerini işjeňleşdirmek maksady bilen sorag-jogap alyşýar.

Oýunjaklary taýýarlamak boýunça sapaklar önünden taýýarlygy talap edýär. Hyýalyň boýunça gurnamak sapaklarynyň üstünligi, esasan, önünden taýýarlyga baglydyr. Çagalar gurnajak zatlary barada näçe ön pikirlenip başlasalar, şonça-da işler gyzykly hem manyly bolar. Terbiýeçi çagalara diňe gurnajak zatlaryny öz pikirine laýyklykda ýygnamagy däl-de, eýsem, şekilleri bar bolan serişdelere laýyklykda hem guramagy öwredýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynyň körpelerine diňe bir aýratyn şekilleri döretmek däl-de, eýsem, mazmunly işleri hem ýerine ýetirmek öwredilýär. Munuň üçin diňe bir tebigy serişdeler bilen işlemegiň usullaryny özleşdirmek ýeterlik däl. Çagalara işlerinde dürli şekillendiriş serişdelerini, täsin, gülkünç, gaharly we tersine, mähirli, dogumly, batyr gahrymanlaryň keşplerini peýdalanmagyň usullaryny açyp görkezmeli. Munuň üçin terbiýeçi çagalar üçin kitaplardaky ussat suratkeşleriň (Yzzat Gylyjowyň, Orazguly Kasymowyň, Döwletgeldi Akyýewiň we beýlekileriň) çeken suratlandyrmalaryny peýdalanyp biler. Kitapdaky suratlandyrmalar synlananda suratkeşiň häsiýetleri beýan ediş usullaryna ünsi çekmeli.

Munuň üçin, terbiýeçi çagalara: “Näme üçin “Tilki we towşan” atly ertekide tilki ähli haýwanlary kowýar, horazdan bolsa gorkup gaçyp gidýär?” diýen ýaly soraglary berýär. “Suratkeş batyr horazyň

tilkini ýeňşini nähili görkezýär?”, “Ol batyr, gyzyl ädikli, batyrgaý ädimleýär, döşüni öňe gaýşardýar hem-de tilkä haýbat atyp, bogazyna sygdygyndan gygyrýar” diýip, olaryň keşplerini häsiýetlendirýär. Gerek bolsa terbiýeçi çagalara şekilleri ýasamaga kömekleşýär. Ol şekilleriň dabanlaryny, olaryň durýan ýerine çöpjagaz bilen birleşdirmek üçin biz bilen deňşdirýär.

Çagalaryň döredijilik hyýallaryny ösdürmek üçin, agaçdan we palçykdan ýasalan täsinje heýkeltaraşlyk eserlerini çagalalar bilen synlamaklyk ýygy-ýygdydan guralýar.

Amaly ýumuşlar

1. Gurnama oýnawaçlaryndan gurlan gurnawlary derňemek.
2. Sapagyň maksatnama wezipelerini, ulanyljak usullary we tärleri kesgitlemek.
3. Kagyzdan, tebigy önümlerden gurnamagyň tärin, yzygiderliligini görkezmek.

Sapaklaryň mysaly ýazgylary

Kiçi topar. *Gurnama oýnawaçlaryndan gurjaklar üçin öý goşlaryny gurnamak.*

Sapagyň maksady. Körpeleriň özlerine tanyş bolan zatlar barada göz önüne getirmesini berkitmek. Olaryň niýetlenilişini, gurluş aýratynlyklaryny, düzüji böleklerini (stoluň üstüni we aýaklaryny, oturgyjyň üsti, aýaklary we arkasynyň diregi we ş.m) derňemegi we tapawutlandyrmagy öwretmek. Gurnama böleklerini dogry atlandyrmak endiklerini berkitmek. Terbiýeçini ünsli diňlemegi we ugrukdyryjy görkezmelerini ýerine ýetirmegi öwretmek.

Sapaga taýýarlyk. Gurjaklar üçin gurnaljak öý goşlaryny synlap öwrenmek, olaryň düzüji böleklerini seljermek.

Sapagyň gidişi: Sapagyň başynda terbiýeçi nusgalary: oturgyjy, stoly, sekini (diwany) görkezýär. Olary haýsy gurluşyk bölejiklerinden gurnamalydygyny we haýsy yzygiderlilikde ýerine ýetirmelidigini düşündirýär. Çagalary seljermäge gatnaşdyrmak. Ugrukdyryjy soraglar bilen nusgalary derňemek.

Körpelere nusgalary ýerine ýetirmegi hödürlemek. Olaryň işlerine gözegçilik etmek. Çagalaryň ýasan şekilleri bilen oýnamaklaryny guramak.

Orta topar. Gönüburçly kagyzy gatlap gyradeň eplemegi we şekilleri ýasamagy öwretmek.

Sapagyň maksady. Gönüburçly kagyzyň taraplaryny we burçlaryny laýyk getirip, gyradeň ikä eplemegi öwretmek. Çagalarda çeper döredijiligi ösdürmek.

Sapaga taýýarlyk. Çagalaryň her biri üçin stollaryň üstünde birnäçe sany ak we reňkli kagyzlary, insizje zolajygy (30 sm) we ýazgyn tabajykda reňkli kagyздan taýýarlanan şekiljikleri (ýönekeý geometrik şekiller, gülleriniň, ýapraklaryň, haýwanjyklaryň şekiljikleri) goýuşdyrmak.

Sapagyň gidişi. Sapagyň başynda çagalara kagyздan ýasalan birnäçe şekilleri görkezmek we şekilleriniň kagyздan ýasalandygyny aýtmak. Kagyздan dürli zatlaryň şekilini ýasap bolýandygyny, şu sapakda surat çekmek üçin depderçäni ýasamagy we ony şekiljikler bilen bezemegi öwrenjekdiklerini aýtmak.

Kagyzyň taraplaryny, burçlaryny gabat getirip ikä eplenilişini, olardan depderçe düzüp, daşynyň şekiller bilen bezelişini düşündirmek. Depderçäniň gyrasyny deşip bermek, reňkli zolajyk bilen halka görnüşli daňmagy öwretmek.

Sapagyň ahyrynda sapakda ýasalan depderçeleri köpçülikleýin derňemek, olaryň has oňat ýasalanlaryny (dogry eplenlenlerini, gelşikli bezelenlerini) tapawutlandyrmak.

§ 33. Çagalary şekillendiriş sungatynyň eserleri bilen tanyşdyrmak

Çagalar bagynda körpeler nakgaşlyk, heýkeltaraşlyk eserleri, kitaplardaky suratlandyrmalar, amaly-haşam sungatynyň eserleri bilen ýakyndan tanyşdyrylýar. Çagalar şekillendiriş sungatynyň eserleri bilen diňe bir sapaklarda däl, eýsem gündelik durmuşynda, çagalar bagynyň bezegi üçin ýerleşdirilen nusgalary synlanlarynda hem tanyşýarlar.

Sungat eserleri bilen tanyşdyrmak körpeleriň çeper kabul etmek, gözel kämilligi diňe bir sungatda däl, eýsem, özüni gurşap alýan zatlarda hem saýgarmak başarnyklaryny ösdürýär.

Sungat eserlerini seçip almak. Sungat çagalara gözellige düşünmegi öwretmegiň, oňa ymtlyşy terbiýelemegiň esasy serişdesidir.

Sungat gurşap alýan durmuşyň kämil şekil, reňk baýlygyna duýgy bilen göz ýetirmäge kömek edýär. Sungata düşünmek çagalara kem-kemden öwredilýär. Islendik sungat eseri çagalaryň aňyna elýeter däl. Olara görkezilýän suratda zatlaryň daş görünüş, reňki, gurluşy aýdyň görünmelidir. Mazmunly suratlarda nämäniň şekillendirilendigi, onuň hereketi, wakanyň bolup geçýän ýeri oňat görünmelidir. Çagalary açyk reňkler özüne çekýär. Şu sebäpden olara görkezmek üçin, esasan, reňkli suratlar saýlanyp alynýar. Terbiýeçi çagalara görkezmek üçin geçilýän sapagyň temasyna laýyk gelýän mazmunly suratlary saýlap alýar. Kitaplardaky suratlandyrmalar çagalaryň iň bir oňat görýän sungat eserleridir. Suratlandyrmalaryň uly terbiýeçilik ähmiýeti bolup, olar eserleriň has çuň, täsirli, aýdyň kabul edilmegine ýardam edýär.

Sungat eserleri bilen tanyşdyrmagyň usullary we tärleri. Terbiýeçi çagalary sungat eserleri bilen tanyşdyrmak üçin bu eserlere olaryň gyzyklanmasyny terbiýeleýär. Sungat eserleriniň manysyna, beýan ediş serişdesine, şekillendirmegiň tärine ünsi çekýär. Sungat eserleriniň üsti bilen çagalar durmuş hadysalaryna düşünmegi, olarda şekillendirilen gahrymanlara duýgudaşlyk bildirmegi, olar bilen bile begenmegi, gynanmagy öwrenýärler. Terbiýeçi çagalara suratlary özüçe derňemegi öwredýär. Terbiýeçi körpeleri şekillendiriş sungatynyň eserleri bilen tanyşdyranynda ugrukdyryjy soraglara salgylanýar. Tanyşdyrmagy gürründeşlik bilen utgaşdyrýar. Çagalaryň ünsüni surata çekmegiň usullary we tärleri olaryň ýaş aýratynlygyna laýyklykda saýlanyp alynýar. Terbiýeçi kiçi ýaşly çagalara şekillendirilen gahrymanlaryň ýerine çagalaryň özlerini goýup görkezmegi teklip edýär. Çagalar suratlaryň “gahrymanlary” bolup, özleri barada gürrüň berýärler. Eserler synlananda “Suratda kim köp zady görýär?” oýnuny hem guramak bolýar.

Uly toparlaryň çagalarynyň eserleri synlamak, olary özüçe derňemek boýunça bellibir derejede başarnyklary bolýar. Olar suratda haýsy gahrymanlaryň, haýsy paslyň şekillendirilendigi, suratkeşiň suraty haýsy serişdeler bilen ýerine ýetirendigi barada özbaşdak gürrüň berýärler. Ugrukdyryjy soraglary berip, terbiýeçi suratyň manysyna düşünmäge ýardam edýär. Terbiýeçiniň sungat eserleri baradaky gürrüňleri täsirli, çagalar üçin gyzykly bolmalydyr. Ol çagalar bilen suratlandyrmalar boýunça söhbetdeşlik guraýar.

Türkmen suratkeşleri Nyýazmyrat Dowodowyň, Nury Hojammedowyň, Durdy Baýramowyň, Bäşim Nuralynyň, daşary ýurt sungat ussatlary Isaak Lewitanyň, Irina Şewandronowanyň, Wiktor Wasnesowyň peýzaž, natýurmort, durmuşy, mifologik žanrlarynda ýerine ýetiren eserleri çagalar üçin elýeterlidir.

Çagalaryň in bir oňat görüp synlaýan sungat eserleri bu kitaplardaky suratlandyrmalardyr. Çagalary suratlandyrmalar bilen tanyşdyranynda terbiýeçi kitapkady beýan edilen wakalaryň suratlandyrmada nähili görkezilendigine ünsi çekýär. Tanymal türkmen suratkeşleri Yzzat Gylyjowyň, Dörtguly Mämijikowyň, Anatoliý Saliniň, Meret Gylyjowyň, Döwletgeldi Akyýewiň, daşary ýurt grafikaçy suratkeşleri Iwan Bilibiniň, Ýewgeniý Çaruşiniň ýerine ýetiren suratlandyrmalary çeper keşpleriniň özboluşlylygy, täsirliligi bilen özüne çekýär.

Okuw ýylynyň dowamynda okuw otagynda sungat eserleriniň sergisini guramak çagalarda uly täsir galdyrýar. Terbiýeçi sergidäki eserler barada gürrüňdeşlikler guraýar.

Çagalary amaly-haşam sungatynyň eserleri bilen tanyşdyrmak başgaçarak usullaryň, tärleriň üsti bilen amala aşyrylýar. Ilki bilen nusganyň bezeginiň onuň daş görünüş, niýetlenýän zady bilen baglanyşygy derňelýär. Çagalara görkezilýän zatlary: halynyň nusgasyny, örülen joraplary, keşdelenen ýa-da nagyşlanan zatlary olaryň ellerine alyp görmeklerini guramak maslahat berilýär. Nusgalar synlananda nagyşlardaky meňzeş şekilleri saýgarmak, olaryň gaýtalanmasyny, gezekleşmesini görmek öwredilýär. Terbiýeçi nagyşlaryň reňk sazlaşygyna ünsi çekýär.

Milli häsiýetli oýnawaçlary, heýkeljikleri görkezmek, olary synlamaklygy guramak çagalaryň şekil ýasamak boýunça başarnyklarynyň kämilleşmegine getirýär.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynyň çagalary bilen şekillendiriş sungaty, amaly-haşam sungaty muzeýine, sergi zallaryna gezelençleri guramak çagalarda uly täsir galdyrýar, olaryň gözýetimini giňeldýär.

Çagalar bagynyň otaglarynyň bezelişine bildirilýän talaplar

Çagalar bagynyň otaglaryny talabalaýyk bezemek körpeleriň gözellik terbiýesine oňaly täsir edýär.

Otaglaryň diwarlary açyk, ýumşak, göze ýakymly reňkler bilen reňklenilýär. Ýiti reňkler çagalaryň nerw ulgamyna oňyn täsir etmeýär. Gün şöhlesiniň köp düşýän otaglary sowuk, azrak düşýän otaglary ýyly reňkler bilen reňklenilýär. Otaglary göze ýakymly bezemekde gelşikli mebelleriň, dogry saýlanan tutularyň, otag gülleriniň uly ähmiýeti bar. Diwarlaryň, mebelleriň, diwarlyklaryň daş görünüş, reňki özara sazlaşmalydyr.

Okuw otaglaryny dürli suratlar, suratlandyrmalar, heýkeljikler, milli sungatymyzyň eserleriniň nusgalary, çagalaryň ýerine ýetiren işleri bilen bezemek bolýar. Otaglaryň bezeglerini, mebelleriň, diwarlyklaryň ornuny wagtal-wagtal çalşyp durmak maslahat berilýär.

Amaly ýumuş

Çagalary sungat eserleri bilen tanyşdyrmakda ulanmak üçin soraglary düzmek.

§ 34. Garyşyk toparlarda okatmagyň aýratynlygy

Dürli ýaşly çagalaryň bir toparda terbiýelenmegine garyşyk toparlar diýilýär. Garyşyk toparlar, esasan, az çaga terbiýelenýän çagalar baglarynda açylýar.

Garyşyk toparlarda sapaklar dürlüçe guralyp bilner:

- her bir meňzeş ýaşly toparçalar bilen aýratynlykda sapak geçmek;
- bir wagtda ähli çaga bilen dürli dersler boýunça sapak geçmek;
- bir wagtda şol bir ders boýunça sapak geçmek.

Garyşyk toparlarda geçilýän sapaklar adaty sapaklardan tapawutlanyp, olaryň özüne mahsus artykmaçlygy we kemçiligi bardyr. Sapaklaryň artykmaçlygy: bu toparlarda terbiýeçi her bir çaga bilen aýratynlykda köp işleýär, özünden uly çagalar bilen okamak, olardan öwrenmek körpelere ýeňil düşýär. Kemçiligi: sapakda özüne degişli däl gürrüňler çagalaryň ünsüni sowýar, garyşyk toparlarda sapaklara taýýarlanmak köp wagty talap edýär.

Garyşyk toparlarda sapak geçmegiň iň netijeli görnüşi şol bir ders, şol bir tema boýunça, dürli maksatnama wezipeleri bilen sapak geçmekdir. Dürli toparlarda, esasan, şol bir temalar gaýtalanyp gelýär. Ýöne dürli toparlarda şol bir ýumşy ýerine ýetirmeklige edilýän talaplar meňzeş däl. Mysal üçin, almanyň şekilini ýasanlarynda orta toparyň çagalary togalak şekile çöpjagaz oturdýarlar. Uly toparda bolsa çagalar almanyň daş görnüşini görkezilen nusga meňzetmäge çalyşýarlar, onuň sapajygynyň, murtunyň ýerleşýän ýerini oýugrak edip ýasaýarlar. Bu hili sapak geçilende temalar gabat gelmese, terbiýeçi mazmuny meňzeş bolan temalary saýlap alýar. Mysal üçin, kiçi ýaşly körpeler ýumurtganyň, orta ýaşly toparçalardaky çagalar jüýjäniň, uly ýaşly toparçalaryň çagalary towugyň suratyny çekýärler.

Garyşyk toparlarda şol bir ders boýunça sapak geçmegiň ýene bir görnüşi bir ýumşuň bir bölegini kiçi ýaşly çagalara, ýene bir bölegini bolsa uly ýaşly çagalara tabşyrmakdyr. Mysal üçin, çagalaryň bir bölegi tokaýyň, gum depeleriniň şekilini ýelimleseler, beýleki çagalara onuň ýüzüne haýwanlaryň, adamlaryň şekilini ýelimlemek tabşyrylýar.

Sapaklary okatmagyň usulyýeti

Garyşyk toparlarda her toparça bilen sapaklar dowamlylygy meňzeş däl. Sapaklarda wagty netijeli peýdalanmagyň birnäçe usuly ulanylýar:

- sapagy uly ýaşly çagalaryň toparçasy bilen ilki başlamak. Ýumşy düşündirip, çagalaryň özbaşdak işi başlanyndan soň kiçi ýaşly toparçalar bilen sapaga başlamak;

- sapaklary çagalaryň ählisi bilen bir wagtda başlamak we kiçi ýaşly toparçalarda sapagy öňräk tamamlamak.

Sapaklar gurnalanda bu usullaryň ikisini hem ulanmak bolýar.

Garyşyk toparlarda uly ýaşly çagalaryň körpelere hormatyny terbiýelemek zerurdyr. Çünki olar sapakda körpeleriň işlerine gözegçilik etmäge terbiýeçä kömekleşýärler. Munuň üçin uly we kiçi ýaşly çagalar ýanaşyk oturdylýar. Körpeler ýanynda oturanlardan bilmeýän usullaryny, tärlerini öwrenmäge mümkinçilik tapýarlar.

Terbiýeçi çagalaryň arasynda hoşniýetli gatnaşygyň, ylalaşykly hyzmatdaşlygyň bolmagyny gazanmalydyr. Munuň üçin ilkibaşdan köpçülikleýin ýumuşlar köpräk tabşyrylýar. Işiň netijesini jemläninde terbiýeçi agzybir ýerine ýetirilen işiň has gelşikli, oňat bolýandygyny aýdýar. Terbiýeçi çagalary stollaryň daşynda oturdanynda olaryň şahsy aýratynlyklaryny göz önünde tutýar. Kem-kemden bir ýumşy iki bolup ýerine ýetirmekligi tabşyryp başlaýar. Olaryň işi paýlaşyp ýerine ýetirmeklerine gözegçilik edýär. Mysal üçin, “Akpamyk” ertekisindeki kökejigi, pişijegi körpelere, Akpamygy bolsa uly ýaşly çagalara ýasamagy hödürleýär. Sapaklary şu görnüşde guramak çagalarda ylalaşykly işlemek, bir-birine hormat goýmak, bir-biriniň pikirini diňlemek ýaly häsiýetleri terbiýeleýär.

§ 35. Şekillendiriş işleri we gurnamak boýunça sapaklary meýilnamalaşdyrmak

Okuw maksatnamasynda kesgitlenen okuw wezipeleri diňe sapaklary maksadalaýyk, yzygiderli meýilnamalaşdyrylanda doly özleşdirmek mümkindir.

Şekillendiriş işleri we gurnamak sapaklary, beýleki dersler boýunça sapaklar çagalaryň gündelik durmuşy bilen berk baglanyşyklydyr. Sapaklar meýilnamalaşdyrylanynda beýleki sapaklarda öwrenýän zatlary, alan bilimleri, çagalaryň gyzyklanmasy göz önünde tutulýar.

Maksatnamanyň bölümleri boýunça meýilnamalaşdyrmak. Çärýekler boýunça sapaklar meýilnamalaşdyrylanynda ilki bilen maksatnamanyň bölümleri göz önünde tutulmalydyr. Her aýda aýratyn zatlary, mazmun baglanyşygy şekillendirmek, bezeg işleri bilen meşgullanmak boýunça sapaklar guralýar. Sapaklarda täze, has çylşyrymly tärler öwredilende (mysal üçin, çagalara deňýanly zatlary gyrkmak) 2-3 sapagyň dowamynda maksatnamanyň şol bir bölümi

boýunça sapaklary meýilnamalaşdyryp bolar. Terbiýeçi soňra mazmun baglanyşygy suratlandyrmaga we bezeg işlerini ýerine ýetirmäge köpräk sagat berýär.

Şekillendiriş işleri boýunça sapaklaryň täze bilimleri bermek, berkitmek, garyşyk görnüşli bolup biler.

Sapaklaryň görnüşleri boýunça meýilnamalaşdyrmak. Şekillendiriş işleri boýunça täze bilimleri bermek sapagynda çagalar surat çekmegiň, şekil ýasamagyň täze usullarydyr tärleri bilen tanyşýarlar. Bu sapaklarda ýumşy düşündirmäge köpräk wagt sarp edilýär. Täze usul öwredileninden soň birnäçe sapagyň dowamynda alnan bilimler, başarnyklar berkidilýär. Garyşyk sapaklarda täze bilimleri bermek öňki bilimleri, başarnyklary berkitmek bilen utgaşdyrylýar. Çagalara öwredilýän bilimler we başarnyklar birnäçe sapagyň, çärýegiň ýa-da ähli okuw ýylynyň dowamynda özleşdirilip bilner. Maksatnama wezipesi näçe çylşyrymly bolsa, şonça hem ony özleşdirmäge köp wagt sarp edilýär. Mysal üçin, çagalar gatlanan kagyzdand birbada birnäçe şekili gyrkyp almak usulyny bir sapakda, aýlaw gyrkmak usulyny birnäçe sapagyň dowamynda özleşdirýärler. Akwarel reňkleri bilen işlemek başarnyklaryny çagalar uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynyň dowamynda ele alýarlar.

Sapaklarda tema laýyklykda çagalara bellibir ýumuş tabşyrylýar. Mysal üçin, agajyň suratyny çekmek, owlajygyň şekilini ýasamak we ş.m. Şeýle hem çagalaryň alan başarnyklaryny, bilimlerini berkitmek üçin pikirlenme boýunça surat çekmek, şekil ýasamak ýa-da gurnamak tabşyrylýar. Mysal üçin, tegelek şekillerden durýan islän zadynyň suratyny çekmek, beýik, owadan binalaryň şekilini gurnamak we ş.m.

Pikirlenme boýunça şekillendirmek sapaklary ähli toparlarda hem geçirilýär. Uly topardaky çagalaryň surat çekmek, şekil ýasamak, ýelimlemek boýunça bellibir derejede başarnyklary we endikleri bardyr. Bu bolsa çagalaryň özlerini gyzyklandyrýan zatlaryny pikirlenme boýunça özbaşdak şekillendirmäge mümkinçilik berýär. Şu sebäpden hem uly toparlarda pikirlenme boýunça şekillendirmek sapaklary ýygy-ýygýdan guralýar.

Şekillendiriş işleriniň görnüşleri boýunça meýilnamalaşdyrmak. Şekil ýasamak, surat çekmek, ýelimlemek we gurnamak sapak-

lary özara baglanyşyklydyr. Şekillendiriş işleriniň her görnüşiniň öz wezipeleri bar hem bolsa, olarda umumy maksatnama wezipeleri hem çözülýär. Mysal üçin, zadyň reňkini saýgarmak we dogry atlandyrmak surat çekmek we ýelimlemek sapaklarynda öwredilýär. Çagalar zatlaryň ululyk gatnaşyklaryny dogry görkezmegi, esasan, ýelimlemek, surat çekmek, şekil ýasamak sapaklarynda öwrenýärler.

Käbir maksatnama wezipesini, mysal üçin, tegelegi şekillendirmegi ilki bilen ýelimlemek sapaklarynda, soňra surat çekmekde öwretmek maksadalaýykdyr. Zatlaryň ululyk gatnaşyklaryny dogry şekillendirmek ilki şekil ýasamak, soňra ýelimlemek, surat çekmek we gurnamak boýunça sapaklarda öwredilýär. Şol bir maksatnama wezipesini bellibir döwürlerde özleşdirmek çagalara ýeňil düşýär. Mysal üçin, süýri şekili ýelimlemek, surat çekmek, şekil ýasamak boýunça sapaklaryň ählisinde bellibir döwürde öwredilýär. Inedördüli gönüburçlukdan tapawutlandyrmagy şekillendiriş işleriniň ählisi boýunça bellibir döwürde öwretmek maksadalaýykdyr.

Çagalaryň höwes bilen surat çekmek, şekil ýasamak ýa-da ýelimlemek bilen meşgullanmaklary üçin, olara hödürlenýän temalar çagalaryň gündelik durmuşyna ýakyn, gyzykly bolmalydyr. Şol bir temalar dürli ýaşly toparlarda gaýtalanyp biler. Ýöne maksatnama wezipesi, çagalardan edilýän talaplar her toparda aýry-aýrydyr.

Çagalaryň maksatnamany özleşdiriş derejesini kesgitlemek.

Terbiýeçä çaganyň berilýän bilimleri, başarnyklary, maksatnama wezipelerini özleşdiriş derejesini bilmek zerurdyr. Munuň üçin ol sapak geçileninden soň her bir çaganyň ýumuşlary ýerine ýetirişini, olaryň kynçylyk çekýän ýerlerini anyklaýar. Terbiýeçi körpeleriň aýry-aýry zatlary şekillendirmek işlerini ýerine ýetirmek boýunça ele alan başarnyklaryny, baglanyşykly mazmuny maksadalaýyk şekillendiriş derejesini deňeşdirip seljerýär. Bu seljermeleri ýazga geçirmek terbiýeçä çäryekler, ähli okuw ýyly boýunça çagalaryň bilim, başarnyk derejesini derňemäge mümkinçilik berýär. Ol çagalaryň galam, çotga, gaýçy bilen işlemegiň tärlerini näçe wagtda, nähili derejede özleşdirediklerine gözegçilik edýär. Bu gözegçilikleri ýörite gündelik depderine belläp almagy terbiýeçä öz işini meýilnamalaşdyrmaga ýardam edýär.

Çagalaryň ählisi sapakda berilýän bilimleri we başarnyklary talabalaýyk özleşdirmelidirler. Kābir çagalar öwredilýän zatlary ýeňil we tiz özleşdirse, kābiri şol bir zady kynlyk bilen ýa-da köp wagtyň dowamynda öwrenýär. Kābir çagada zadyň şekilini takyk, dogry şekillendirmek başarnygy ösen bolsa, ýene bir çaga sazlaşykly reňkleri saýlamaga ökde bolýar. Terbiýeçi çagalaryň bu aýratynlyklaryny öwrenip, kynçylyk çekýän körpeler bilen sapakda ýa-da sapakdan soň goşmaça işlemelidir.

Amaly ýumuşlar

1. Okuw ýylynyň bellibir döwri üçin şekillendiriş işleri we gurnamak sapaklarynyň mysaly kalendar-tematik meýilnamasyny düzmek.
2. Sapagyň mysaly ýazgysyny düzmek.

§ 36. Sapakdan daşary şekillendiriş işleri

Özbaşdak şekillendiriş işleriniň mazmuny. Çagalara çeper döredijilik terbiýesini diňe bir sapaklarda däl, eýsem, çagalaryň islegi boýunça geçirilýän sapakdan daşary şekillendiriş işleriniň dowamyny-da hem bermek bolýar. Sapakdan daşary şekillendiriş işleri çagalaryň bu ugurdan başarnyklaryny, endiklerini ösdürmek bilen olaryň gyzyklanýan zatlary bilen meşgullanmaklaryna mümkinçilik berýär. Çagalar boş wagtlary gündelik durmuşynda görýän zatlarynyň, olaryň galdyran täsirleriniň esasynda höwes bilen surat çekýärler.

Terbiýeçi çagalara eneleridir doganlary üçin sowgatlary taýýarlamagy, baýramçylyga okuw otagyny bezemegi ýa-da özleri, jigitleri üçin dürli oýnawaçlary ýasamagy hödürleýär.

Körpeler gurjaklar üçin halydyr palaslary, ýaglyklary bezemek, olar üçin palçykdan dürli gap-gaçlary, kagyздan kölege teatrynyň gahrymanlaryny ýasamak, gurnama oýnawaçlaryndan jaýlary, binalary, köşkleri gurnamak, tebigy önümlerden dürli şekilleri ýasamak bilen meşgullanýarlar. Boş wagtlary körpelere özbaşdak reňklemek üçin ýörite çap edilen kitaplary hem hödürlemek bolar.

Sapakdan daşary şekillendiriş işleri aýyk howada hem geçirilýär. Çagalar bagynyň howlusyndaky güllerin özüne seredip suratyny çekmek, çägeden jaýjagazlary, howlujyklary ýasamak, asfaltnyň ýüzüne

hek bilen surat çekmek, gurnamak üçin ýapraklary, çigitleridir gozalary ýygnamak, gardan adam ýasamak çagalaryň gowy görýän güýmenjeleridir.

Mekdebe taýýarlaýyş toparynda çagalar bezeg şekillerini döredýärler: höwes bilen halyçalardaky nagyşlary suratlandyrýarlar, gurjaklar üçin öňlükleri, papajyklary ýasap, olary dürli şekiller bilen bezeyärler. Boş wagtlary palçykdan adamlary, haýwanlary, gap-gaçlary, erteki gahrymanlaryny ýasaýarlar, mazmunly şekilleri döredýärler, geometrik hem-de ösümlikleriň şekillerini gyrykyp ýelimleýärler, kagyzdan oýnawaçlary, tebigy önümleri plastilin, otluçöp bilen utgaşdyryp, dürli şekilleri ýasaýarlar.

Boş wagtlary çagalar kitaplardaky suratlandyrmalary, şekillendiriş sungatynyň eserlerini synlamagy gowy görýärler. “Nämeler şu reňkde bolýar?”, “Reňki we şekili boýunça saýla!” ýaly didaktiki oýunlar körpeleriň zatlaryň şekili we reňki barada alan bilimlerini berkitmäge ýardam edýär.

Çagalaryň özbaşdak şekillendiriş işlerine ýolbaşçylyk etmek. Çagalaryň sapaklardan boş wagty meşgullanýan şekillendiriş işlerine ýolbaşçylygy terbiýeçi, esasan, gönümel däl, ugrukdyryjy gözegçilik etmek arkaly amala aşyrýar. Terbiýeçi özlerini gurşap alan zatlary, hadysalary synlamakdan alýan täsirlerini olaryň döredýän şekillerinde şöhlelenmegini gazanmaga çalyşýar. Ol çagalara suratyny çekmek isleýän zatlaryny gezelenç wagty oňat synlap, öwrenmegi teklipe edýär. Körpeler gezelençden soň şol synlan zatlarynyň suratyny çekmäge isleg bildirseler, olary dürli serişdeler bilen şekillendirmäge mümkinçilik berilýär. Çagalar ulagyň, uçaryň suratyny çekmek isleseler, terbiýeçi häsiýetli aýratynlyklaryna ünsi çekmek bilen laýyk gelýän suratlary synlamaklygy guraýar. Bezeg işlerini ýerine ýetirmek boýunça sapaklaryň oň ýanynda terbiýeçi dürli el işlerini synlamaklygy guraýar. Nagyşlanyp bezelen tahýadyr joraplaryň özboluşlylygyna, keşdeleriniň reňk sazlaşygyna körpeleriň ünsüni çekýär.

Eýýäm orta toparyň çagalarynda surat çekmekde, şekil ýasamakda öz oňat görýän, gyzyklanýan temalarynyň ýüze çykyandygyny görmek bolýar. Körpeleriň bu gyzyklanmasyny goldamak bilen terbiýeçi suraty ýerine ýetirmegini tärlerini öwredýär. Orta toparda maslahatlar,

kömekler bilen ugrukdyrylýan bolsa, uly topardan başlap çagalara has köp özbaşdaklyk berilýär.

Çagalar surat çekýän ýoldaşynyň döredijilik işini bilesigelijilik bilen synlaýarlar, oňa maslahat bilen kömek etmäge çalyşýarlar. Kä-wagt surat çekmek, şekil ýasamak işine beýleki çagalar hem goşulýar. Şeýlelikde, döredijilikli hyzmatdaşlyk ýüze çykýar. Terbiýeçi dostluk-ly gatnaşyklary goldamak bilen kynçylyk çekýänlere kömek berýär.

Özbaşdak şekillendiriş işleri üçin okuw otagynda ýörite burç abzallaşdyrylýar. Munuň üçin ilki bilen otagyň içinden körpeleriň özbaşdak işlemekleri üçin ýörite ýer bölüp bermeli. Ol ýerde şekillendiriş sungatynyň eserleriniň nusgalary, amaly-haşam sungatynyň önümleri goýulýar, okuw tagtasy, (has gowusy ýörite surat çekilýän enjam (molbert)), dürli şekillendiriş serişdeleri goýulýar. Ýörite niýetlenen burçda çagalara reňkli hekler, guaş, akwarel, palçyk bilen özlери üçin gyzykly şekilleri döretmäge, nätanyş usullary özleşdirmäge mümkinçilik berilýär. Sapakdan daşary şekillendiriş işleri üçin ýörite burçdaky serişdeleri we esbaplary terbiýeçi wagtal-wagtal gözden geçirýär, gerek bolsa üstüni ýetirýär, özbaşdak gurnamak işine höweslendirmek üçin çagalaryň mümkinçiliklerine laýyk gelýän gurnama serişdeleriniň toplumlaryny we dürli maýda oýunjaklary goýýar. Gurnawlary döredenlerinde çagalar käbir zatlary birnäçe günün dowamynda üýtgedip, üstüni ýetirýärler. Şonuň üçin terbiýeçi has gyzykly gurnawlary bellibir wagtyň dowamynda bozman saklaýar.

Tebigy serişdeler bilen işlemek çagalar üçin has hem gyzyklydyr. Gezelençler döwründe terbiýeçi agaç şahalarynyň täsin şekillerine we görnüşlerine çagalaryň ünsüni çekýär. Onuň teklibi boýunça çagalar tebigy önümleri ýygnaýarlar. Terbiýeçi olardan gyzykly oýunjaklaryň nähili ýasalýandygyny görkezýär. Çagalar kagyzdan we mata böleklerinden bu oýunjaklara egin-eşikleri taýýarlaýarlar.

Kem-kemden şekillendiriş serişdelerini seçip almakda, öz pikirini suratlandyrmakda çagalara has köp özbaşdaklyk berilýär. Bu işlere ýolbaşçylyk etmek terbiýeçiden çagalaryň gyzyklanmalaryna we pikirlenmelerine laýyklykda şekillendiriş işi bilen meşgullanmak üçin gerek bolan şertleri döretmäge gönükdirilen yzygiderli, döredijilikli zähmeti talap edýär.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

Berdimuhamedow G. M. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2008.

Berdimuhamedow G. M. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler (1). Aşgabat, 2008.

Şekillendiriş sungaty we ony çagalara öwretmegiň usulyýeti dersi boýunça Mugallymçylyk mekdepleri üçin okuw maksatnamasy. 2010.

Akmämmedowa O. Çagalar baglarynda şekillendiriş sungaty we gurnamak boýunça usuly gollanma. Aşgabat, 2004.

Türkmen heýkeltaraşlyk sungaty. S. Babaýewiň redaksiýasy bilen. Aşgabat, 2008.

Костерин Н. П. Учебное рисование. Москва, 1984.

Алексеева В. В. Что такое искусство. Москва, 1991.

Каменева Е. О. Какого цвета радуга. Москва, 1971.

Храпковский М. Б. Письма к начинающему художнику. Москва, 1960.

Методика обучения изобразительной деятельности и конструированию (под ред. Комаровой Т. С.). Москва, 1991.

Казакова Т. Г. Изобразительная деятельность младших дошкольников. Москва, 1980.

Комарова Т. С. Занятия по изобразительной деятельности в детском саду. Москва, 1981.

Халезова Н. Б., Курочкина Н. А., Пантюхина Г. В. Лепка в детском саду. Москва, 1982.

Гусакова М. А. Аппликация. Москва, 1982.

Лиштван З. В. Конструирование. Москва, 1981.

Гульянц Е. К., Базик И. Я. Что можно сделать из природного материала. Москва, 1991.

Rejebow N. Okatmagyň özara işjeňlik (interaktiw) usuly. Usuly gollanma. Aşgabat, 2007.

MAZMUNY

Giriş.....	7
I BÖLÜM. ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY.....	9
§1. Şekillendiriş sungatynyň görnüşleri. Grafika.....	9
§2. Perspektiw gysgalmasyny görkezmezden zatlara seredip suratyny çekmek	18
§3. Göwrümli zatlara seredip suratyny çekmek. Syn etmek perspektiwasy.....	20
§4. Ýüzbe-ýüz perspektiwa.....	22
§5. Burç perspektiwasy	24
§6. Ýagtylyk-kölegäniň kanunylygy.....	25
§7. Çylşyrymly gurluşly zatlara seredip suratyny çekmek	28
§8. Natýurmort çekmek	30
§9. Nakgaşlyk sungaty, onuň görnüşleri	32
§10. Reňk barada maglumat	34
§11. Zatlara seredip aýry-aýrylykda reňk bilen suratyny çekmek	35
§12. Reňk bilen natýurmort çekmek	37
§13. Guşlaryň we haýwanlaryň suratyny çekmek	38
§14. Adamyň suratyny çekmek.....	40
§15. Arhitektura sungaty. Otagyň içiniň suratyny çekmek.....	44
§16. Tebigatyň suratyny çekmek	48
§17. Tema boýunça surat çekmek	51
§18. Amaly-haşam sungaty	54
§19. Nagyş çekmek.....	60
§20. Çeper bezeg işleri.....	62
§21. Heýkeltaraşlyk, onuň görnüşleri. Gap-gaçlaryň şekilini ýasamak..	64
§22. Guşlaryň we haýwanlaryň şekilini ýasamak.....	66
§23. Adamyň şekilini ýasamak	68
§24. Tema boýunça şekil ýasamak.....	69

II BÖLÜM. ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATYNY WE GURNAMAGY ÖWRETMEGİŇ USULYÝETİ 71

§25. Mekdebe çenli ýaşly çagalary hemmetaraplaýyn terbiýelemekde we ösdürmekde şekillendiriş işleriniň hem-de gurnamagyň ähmiýeti	71
§26. Şekillendiriş işlerini öwretmegiň maksatnamasy.....	77
§27. Şekillendiriş işlerini öwretmegiň usullary	81
§28. Çagalar bagynda sapaklary guramak we geçirmek.....	84
§29. Surat çekmek.....	87
Bakja toparda surat çekmek.....	87
Kiçi toparda surat çekmek	91
Orta toparda surat çekmek	97
Uly toparda surat çekmek	103
Mekdebe taýýarlaýyş toparynda surat çekmek	109
§30. Şekil ýasamak	117
Kiçi toparda şekil ýasamak	117
Orta toparda şekil ýasamak.....	120
Uly toparda şekil ýasamak.....	123
Mekdebe taýýarlaýyş toparynda şekil ýasamak.....	127
§31. Ýelimlemek.....	130
Kiçi toparda ýelimlemek.....	131
Orta toparda ýelimlemek.....	136
Uly toparda ýelimlemek.....	140
Mekdebe taýýarlaýyş toparynda ýelimlemek	144
§32. Gurnamak.....	149
Kiçi toparda gurnamak.....	150
Orta toparda gurnamak. Orta toparda gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak.....	152
Orta toparda kagyздan we tebigy serişdelerden gurnamak	154
Uly toparda gurnamak. Uly toparda gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak.....	157
Uly toparda kagyздan, tebigy we goşmaça serişdelerden gurnama	160
Mekdebe taýýarlaýyş toparynda gurnamak.Mekdebe taýýarlaýyş toparynda gurnama oýnawaçlaryndan gurnamak	163
Mekdebe taýýarlaýyş toparynda kagyздan, tebigy we goşmaça serişdelerden gurnama	165

§33. Çagalary şekillendiriş sungatynyň eserleri bilen tanyşdyrmak.....	169
§34. Garyşyk toparlarda okatmagyň aýratynlygy	172
§35. Şekillendiriş işleri we gurnamak boýunça sapaklary meýilnamalaşdyrmak	174
§36. Sapakdan daşary şekillendiriş işleri	177
Peýdalanylan edebiýatlar	180

*Oguljuma Akmämmédowa, Aşyrdurdy Hojadurdyýew,
Wepa Amangeldiýew*

ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY WE ONY ÇAGALARA ÖWRETMEGIN USULYÝETI

Redaktor
Surat redaktory
Teh. redaktory
Suratçy
Neşir üçin jogapkär

*B. Bäşimowa
G. Orazmyradow
O. Nurýagdyýewa
B. Kakabaýewa
Ý. Kakaýew*

Ýygnamaga berildi 11.06.2010. Çap etmäge rugsat edildi 19.08.2010.
Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly.
Şertli çap listi 11,5. Şertli reňkli ottiski 27,29. Hasap-neşir listi 10,93.
Çap listi 11,5. Sargyt 1404. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.